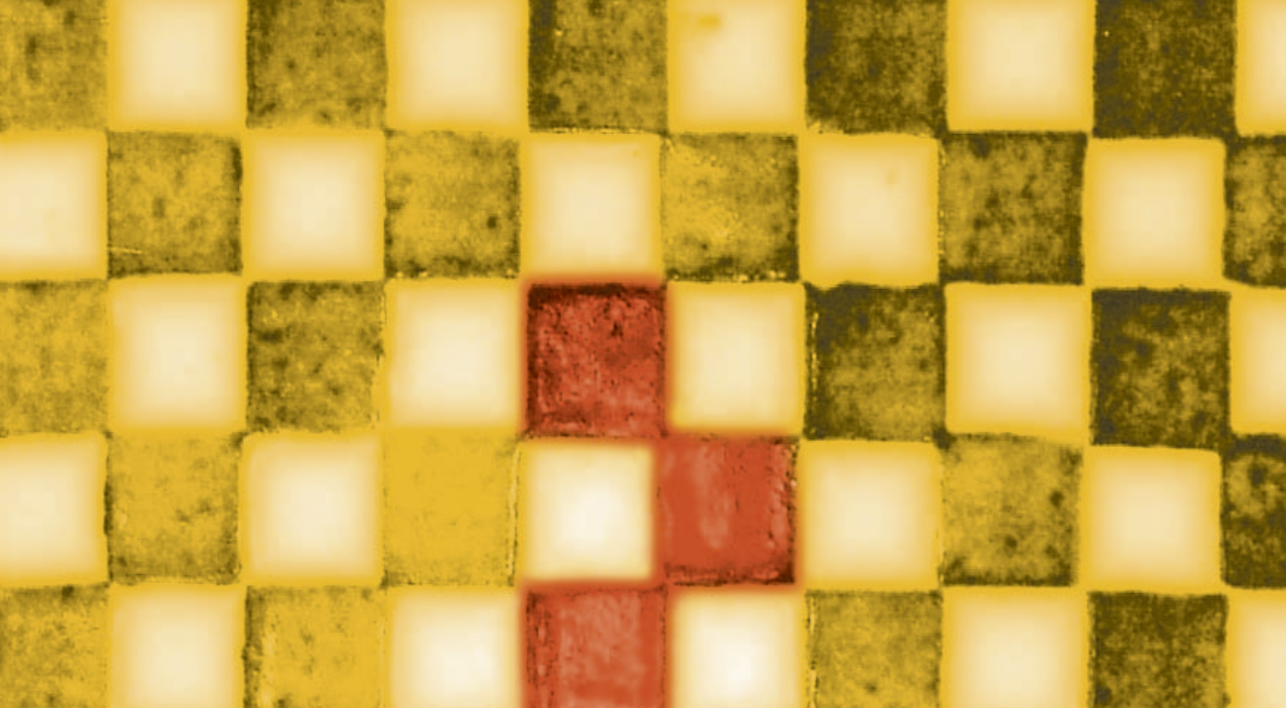

Col·lecció Ciutadania i Immigració - núm. 11

RECERCA I IMMIGRACIÓ VII

Migracions dels segles xx i xxi: una mirada candeliana

Generalitat de Catalunya
**Departament de Benestar Social
i Família**

© D'aquesta edició: Generalitat de Catalunya, 2015

Direcció General per a la Immigració
Departament de Benestar Social i Família
Calàbria, 147
08015 Barcelona
<http://gencat.cat/benestarsocialifamilia/immigracio>

© Dels textos: Jordi Bayona, Xiana Bueno, Andreu Domingo, Juan Galeano, Antonio López-Gay, Verónica de Miguel Luken, Pau Miret, Juan Antonio Módenes, Enrique Ortega-Rivera, Clara Carme Parramon, Joaquín Recaño, Dan Rodríguez García, Miguel Solana i Elena Vidal-Coso.

Coordinació: Andreu Domingo

© De la fotografia de coberta: John Morgan

Avis legal:

Aquesta obra està subjecta a una llicència Reconeixement-No Comercial-Sense Obres Derivades 3.0 de Creative Commons. Se'n permet la reproducció, distribució i comunicació pública sempre que se'n citi l'autor o autors i l'editor, i no es faci un ús comercial de l'obra original ni se'n creïn obres derivades.

La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

1a edició electrònica: maig de 2015

Disseny i maquetació: gama, s.l.

Amb motiu del 50è aniversari de la publicació d'*Els altres catalans*, de l'escriptor Francesc Candel, i del Dia Internacional del Migrant, el Grup d'Estudis Demogràfics i de les Migracions-GEDEM, el Centre d'Estudis Demogràfics (CED), la Direcció General per a la Immigració de la Generalitat de Catalunya i la Fundació Paco Candel van organitzar una jornada de reflexió sobre les similituds i diferències de les migracions dels segles xx i xxi a Catalunya: «Migracions dels segles xx i xxi a Catalunya. Una mirada candeliana. Anàlisi sociodemogràfica», que va tenir lloc el 17 de desembre de 2014 al Museu d'Història de Catalunya, a Barcelona. Aquest volum en recull les principals contribucions.

Amb la col·laboració de:

Salutació

Em plau presentar-vos el número 11 de la col·lecció «Ciutadania i Immigració». Aquest volum recull les aportacions d'estudiosos vinculats principalment al Centre d'Estudis Demogràfics (CED) de la Universitat Autònoma de Barcelona. De fet, es basa en les ponències presentades al Museu d'Història de Catalunya el 17 de desembre de 2014 dins la jornada «Migracions dels segles xx i xxi a Catalunya. Una mirada candeliana. Anàlisi sociodemogràfica», organitzada pel CED, la Fundació Paco Candel i la Direcció General per a la Immigració del Departament de Benestar Social i Família.

Aconseguir el màxim grau d'interrelació entre persones d'orígens diferents és una de les prioritats del nostre Departament. Aquesta jornada va permetre contextualitzar històricament les migracions actuals constatant nombrosos elements comuns entre el nostre passat recent i el nostre present. Un exercici que està en consonància amb el programa «Paco Candel: Catalunya, un sol poble» impulsat des de la Direcció General per a la Immigració i que aprofundeix en la necessitat de sensibilitzar sobre la importància de les migracions del segle xx.

Dimensions com la transformació urbanística i social dels barris de l'extraradi, la importància de viure en un habitatge digne, d'obtenir un lloc de treball, d'escolaritzar els fills o l'augment dels matrimonis mixtos entre catalans i andalusos, murcians, extremanys... han estat una constant en la vida dels immigrants que han vingut a Catalunya. L'ascensor social ha continuat pujant malgrat les dificultats. La nostra societat és una prova que la integració és una realitat i per això hi continuem esmerçant una atenció especial des dels poders públics i contribuint a la igualtat d'oportunitats.

La crisi econòmica actual ha fet més complexes les vivències i les experiències que caracteritzen tot procés migratori, per això és important recordar la nostra pròpia història recent i preservar el llegat de Paco Candel. Ell ha estat l'ànima d'aquesta jornada, en la qual hem comptat amb la presència de la seva filla. Junts hem commemorat la seva contribució al coneixement de les migracions mitjançant la seva obra. Per això, coincidint amb el 50è aniversari de la publicació de la primera edició d'Els altres catalans, esperem que aquestes pàgines us resultin útils. Catalunya és un país d'integració i així ho demostren la demografia, la sociologia i les vivències de la nostra gent.

NEUS MUNTÉ I FERNÁNDEZ
Consellera de Benestar Social i Família

Presentació

La mirada candeliana –de Francesc Candel– permet recordar les vivències dels immigrants del segle xx provinents d’Andalusia, de Múrcia, d’Extremadura... de molts dels nostres avis i àvies, de tiets i tietes, de pares i mares, de moltes i moltes famílies catalanes, de veïns, de companys d’escola... que varen inspirar els personatges de les seves novel·les. A finals del segle xx i en els inicis del segle xxi, hem viscut noves onades migratòries, vingudes de molt més lluny, que ens generen reptes molt més complexos. En aquest context hem considerat molt adient dotar-nos d’un espai de reflexió. I què millor que fer-ho al Museu d’Història de Catalunya. És per això que els dies 17 i 18 de desembre de 2014 varem organitzar dos actes al voltant de la figura de Paco Candel, gràcies a l’entusiasme de la Fundació Paco Candel, que s’ocupa de difondre el seu llegat, i a la col·laboració dels estudiosos i al testimoniatge de persones que han viscut l’època que descriu Candel. El dia 17 de desembre l’acte, organitzat pel Centre d’Estudis Demogràfics, va tenir un caire sociodemogràfic i l’endemà, el dia 18, i coincidint amb el Dia Internacional del Migrant, la celebració va ser de caire més institucional i va incloure un debat amb testimonis vinguts d’arreu del món.

L’anàlisi sociodemogràfica va ser abordada en tres sessions diferents al voltant d’aquests eixos: (1) Migracions i assentament de la població immigrada, (2) Vida laboral i familiar dels immigrants i (3) L’obra de Candel. El llibre que teniu a les mans inclou un article de cada ponència presentada, i és fruit de la col·laboració d’investigadors i d’investigadores de la Universitat Autònoma de Barcelona –el Centre d’Estudis Demogràfics, el Departament de Geografia, el Grup de Recerca en Antropologia Fonamental i Orientada i el Grup de Recerca INMIX. També hi han col·laborat investigadors del Departament de Geografia Humana de la Universitat de Barcelona, de l’Institut d’Estudis Demogràfics i de Trajectòries de Vida de la Universitat de Ginebra, de la Universitat de Màlaga i del Departament de Sociologia de la Universitat de Harvard.

Desitgem que aquest nou volum de la col·lecció «Ciutadania i Immigració» de la Direcció General per a la Immigració contribueixi a conèixer el nostre passat recent, en el qual la immigració de persones i famílies senceres vingudes d’arreu de l’Estat espanyol és un element estructural, atès que sense l’arribada d’aquestes persones la Catalunya actual no tindria, ni de lluny, el mateix nombre d’habitants ni comptaria amb persones d’arrels tan

diverses que posen de manifest la idiosincràsia catalana, la capacitat d'integrar a tothom que ho desitja. Finalment, agraïm la col·laboració de totes les persones que des de la Direcció General per a la Immigració i des de les diferents institucions implicades en la seva organització han fet possible la celebració d'aquests dos actes i l'elaboració d'aquest llibre.

XAVIER BOSCH
Director general per a la Immigració

De la intuïció candeliana a la demografia, mig segle després d'*Els altres catalans*

La commemoració del 50è aniversari de la publicació d'*Els altres catalans* ha fet possible la recuperació de la figura i de l'obra de Francesc Candel quan només han passat set anys des del darrer alè de qui va ser un analista social de primer ordre, com el temps ha demostrat. Malgrat aquesta evidència, Candel solament volia realitzar-se com a escriptor, vocació a la qual fou cridat sent molt jove, i ho va fer seguint una pràctica literària tan clàssica com eficaç: escriure sobre el que l'autor coneixia. Així desenvolupà el conjunt de la seva obra, recollint el neguit de la seva generació a *Hay una juventud que aguarda* —el seu primer llibre—, novel·lant el seu entorn social a *Donde la ciudad cambia su nombre*, l'obra que el féu sortir de l'anonimat... Prosseguia per aquest camí quan, impulsat per un èxit encara prematur, publicà a la revista *La Jirafa* l'article «Los otros catalanes», que porta Edicions 62 a fer-li la proposta d'aprofundir en el tema per convertir-lo en un llibre, que acabarà sent de gran interès per a la cohesió social d'una Catalunya que rep més immigració de la que sembla possible assimilar.

Els altres catalans impactà com s'esperava en la societat catalana de l'època. L'editor Max Cahner i el grup de pensament que l'assessorava no s'havien equivocat. L'anàlisi intuïtiva i les propostes de l'escriptor de Can Tunis, com se'l coneixia en els àmbits literaris i periodístics d'aleshores, van ser aviat un pont entre autòctons i nousvinguts i, mig segle després, és un ineludible referent de convivència, com ha quedat palès a l'anàlisi sociodemogràfica amb mirada candeliana «Migracions dels segles xx i xxi a Catalunya» que, dins de la commemoració del 50è Aniversari d'*Els altres catalans*, coordinà Andreu Domingo, reconegut demògraf que ha estudiat potser com ningú més el Candel analista social.

Durant la commemoració de la publicació del llibre s'ha fet una anàlisi acurada de l'autor i del conjunt de la seva obra, tenint com a teló de fons les generacions d'altres catalans que han ajudat decisivament a configurar el nostre model de país. Ha estat estudiada la relació de l'escriptor amb l'espai social immediat que l'envoltava, inacabable banc de dades i, al mateix temps, la seva font d'inspiració principal. També s'ha estudiat la seva relació amb els editors, l'aparell repressor de la censura franquista i el dens teixit

associatiu que va resistir la dictadura i donà suport a Candel per haver-hi connectat. La influència que va tenir en la cinematografia (*La piel quemada*, de Josep M. Forn, per exemple) i el Candel periodista també han estat objecte d'estudi (*Candel i Barcelona. La ciutat dels altres catalans*, editat per l'Ajuntament de Barcelona), com la repercussió en el Rincón de Ademuz, la terra d'on van arribar els Candel poc abans de l'Exposició Internacional de 1929. També s'ha incidit en la relació de Candel amb els cercles intel·lectuals i universitaris, i s'ha comprovat que, en aquest àmbit concret, se li havia donat més relleu a països com França i Alemanya, on ha generat tesis doctorals –que, dins de la commemoració, van ser presentades a l'Institut d'Estudis Catalans–, o als EUA, on s'han publicat treballs entorn de l'obra de Candel i el model de cohesió social, signats per investigadors universitaris que han fet estades a Catalunya atrets per les seves descripcions sobre la nostra realitat social.

Potser la seva condició d'autodidacta, encara que era un home molt il·lustrat, ha dificultat el seu coneixement i reconeixement a la universitat, no obstant que en aquesta commemoració s'ha generat un canvi de sentit, que es va fer molt visible al Museu d'Història de Catalunya amb l'exposició de les ponències «Migracions dels segles xx i xxi a Catalunya; una mirada candeliana», programada pel Centre d'Estudis Demogràfics, en col·laboració amb la Direcció General per a la Immigració de la Generalitat de Catalunya i la Fundació Paco Candel. En el pròleg d'aquesta mateixa edició, el doctor Andreu Domingo, principal investigador del Grup d'Estudis Demogràfics (CED), ens fa una valoració encertada del fet que una dotzena de brillants investigadors vinculats a les universitats de Barcelona (UB i UAB), Màlaga, Ginebra i Harvard, així com al Centre d'Estudis Demogràfics –que posà en peu la doctora Anna Cabré, la qual ens va honorar amb la seva presència a la jornada–, hagin aportat una valuosa reflexió col·lectiva sobre l'impacte de les onades migratòries en la configuració de la societat catalana, encara en procés d'assimilació de les noves realitats socioculturals produïdes amb les arribades recents.

En la feina de cercar complicitats perquè la commemoració del 50è aniversari esmentat tingués la rellevància que l'esdeveniment es mereixia, la Fundació Paco Candel va trobar una resposta altament positiva de la Direcció General per a la Immigració, amb la qual s'ha establert una estreta i eficient col·laboració des de fa anys, i del Centre d'Estudis Demogràfics, que es brindà a donar nivell acadèmic a l'anàlisi de les migracions actuals que, per simple cronologia, Candel només va poder intuir. Aquesta edició, inclosa en la col·lecció «Ciutadania i Immigració», és una prova fefaent que s'ha generat –amb els textos que recull– un magnífic instrument per seguir fent l'anàlisi social que Candel inicià amb una excel·lent intuïció prospectiva.

PERE BALTA
President de la Fundació Paco Candel

Una comparació necessària

Aquest volum va ser ideat com un homenatge, un reconeixement a la figura de Francesc Candel per la seva contribució a la comprensió de la immigració a Catalunya. Aprofitant el 50è aniversari de la publicació de l'assaig *Els altres catalans*, hem volgut fer una mirada sobre les diferents onades migratòries que des d'aleshores han arribat al nostre país i els diversos aspectes sociodemogràfics que ha plantejat el seu impacte. Actualment, la suposada distància cultural massa sovint ha eclipsat les similituds que han tingut els processos migratoris que es donaren a les primeres dècades i en els anys seixanta i a principis dels setanta del segle xx, i el boom de la migració el xxi. També és propòsit de les planes que vénen a continuació omplir aquest buit comparatiu, del qual, com veurem, es poden extreure lliçons més que profitoses. En definitiva, tenim com a objectiu estar atents a les continuïtats i discontinuïtats de les migracions que s'han produït a Catalunya durant, com a mínim, els darrers cinquanta anys, i l'anàlisi de les transformacions sociodemogràfiques que han provocat.

Aquest és l'enunciat principal del volum que prologuem: *Migracions del segle xx i xxi a Catalunya*. Hi ha, però, el subtítol: *Una mirada candeliana*. Què significa exactament? Ens situem, volem aprofundir en els aspectes clarament demogràfics que va destacar Candel a la seva obra: l'anàlisi de les condicions de vida dels migrats d'aleshores i dels actuals, començant pels mateixos corrents migratoris, la residència, la seva distribució territorial, la formació de la família entre autòctons i immigrants, les característiques de la llar, la inserció laboral. Però també l'impacte que va tenir en el passat i que hauria de tenir en el futur el discurs de l'escriptor de la Zona Franca sobre la identitat, les migracions i la relació amb el territori, com un llegat fonamental sense el qual seria difícil explicar la Catalunya contemporània.

Però *la mirada candeliana* implica, a més, una intencionalitat, la ferma convicció que les persones que han migrat són agents de les transformacions del país, de la voluntat d'entendre un fenomen demogràfic que ens afecta a tots, que ocupa un lloc central en la història demogràfica, però també l'econòmica, la social i la cultural. I que aquesta mirada es projecta de forma crítica, amb voluntat transformadora, tant envers el passat com envers el futur. Constitueix, doncs, un exercici de relectura històrica en la mesura i l'anàlisi dels fluxos i les poblacions resultants, però també en la comprensió del significat que va-

ren tenir les migracions per a la Catalunya del segle xx, i el que han tingut durant els primers catorze anys del segle xxi. Estem convençuts que ja res no tornarà a ser com abans, i que aquest llegat ens compromet a recordar que l'ideal de la millora de la pròpia vida i la dels familiars que està a l'arrel dels moviments migratoris des de la perspectiva de l'emigrant (i alhora immigrant), només és possible mitjançant la lluita per la justícia social. Que el principi d'esperança que animà milions d'homes i dones arribats abans majoritàriament de la resta d'Espanya i actualment d'arreu del món, és idèntic al dels habitants que els varen veure arribar, que s'hi han barrejat, i que només es pot assolir exercint la crítica i el treball diari que precipitin els canvis desitjats.

Les planes que vénen a continuació recullen les contribucions que les diferents ponències varen fer a les jornades realitzades el dia 17 de desembre de 2014 al Museu d'Història de Catalunya per iniciativa del Grup d'Estudis Demogràfics i de les Migracions (GEDEM) del Centre d'Estudis Demogràfics (CED), organitzades amb el suport de la Fundació Paco Candel i de la Direcció General per a la immigració, en col·laboració amb el Museu d'Història de Catalunya esmentat. No va ser un accident: era el lloc idoni per visualitzar la posició central de les migracions i de l'obra de Paco Candel en la història i l'imaginari social de Catalunya.

Abans d'esmentar-les, cal advertir que les nou aportacions amb les quals vam planejar fer aquesta aproximació són totes originals, estan elaborades expressament per a l'ocasió, i que destaquen tant pel seu rigor com per la novetat metodològica i temàtica adoptada. Malgrat que la majoria d'aportacions adopten la perspectiva eminentment demogràfica, també adopten perspectives multidisciplinàries. Els autors de les ponències, i també l'utilitat conceptual que utilitzen, comparteixen l'abordament amb la geografia, la història, la sociologia i l'antropologia. També volem fer notar que, tot i que la institució més representada com a organitzadora sigui el Centre d'Estudis Demogràfics de la Universitat Autònoma de Barcelona, trobarem participants d'altres universitats i d'altres països: la Universitat de Barcelona, la de Màlaga, la de Harvard o la de Ginebra.

Hem volgut fer una aproximació fins a cert punt circular. Així, el primer i el darrer capítol se centren en l'anàlisi del discurs, amb la pretensió que el primer, «Immigració i imaginari social des del 1964: de la barreja a la interculturalitat», serveixi d'introducció a la panoràmica dels més de cinquanta anys que han transcorregut des de la publicació de l'obra, i el darrer sigui un retorn per comprendre millor l'impacte de l'obra, un cop ha guem fet el recorregut per les diferents dimensions analitzades comparativament. En el segon capítol, «Migracions a Catalunya: cinc dècades de canvis i continuïtats», se'ns ofereix una aproximació tant nova com exhaustiva dels fluxos migratoris arribats a Catalunya des del 1964 fins al 2014. És una proximitat que permet enfrontar-nos a les característiques de l'assentament de la població immigrada, i que es complementa en els dos capítols següents: en el tercer, «Barris i immigració espanyola a la ciutat de Barcelona durant el segle xx», que analitza la distribució territorial de la població immigrada des d'Espanya a la ciutat de Barcelona durant el darrer segle, i en el quart, «Assentament territorial de la població estrangera a l'Àrea Metropolitana de Barcelona en el segle xxi», que examina la concentració i la segregació residencials, i la formació d'enclavaments

ètnics a l'Àrea Metropolitana de Barcelona de la població nascuda fora d'Espanya. El cinquè capítol, «L'habitatge: el context residencial dels nous catalans», un cop vista la distribució territorial de la immigració, analitza les característiques de l'habitatge, cercant la influència que la immigració –sobretot la procedent d'Espanya– ha pogut tenir en les pautes de tinença de l'habitatge. Al sisè, «Patrons laborals i familiars: els arribats als anys seixanta i al segle XXI», canviem de perspectiva per explorar, com el seu nom indica, la formació de la família i la inserció laboral comparant els diferents immigrants al llarg de tot el període. En el setè, la complementarietat es troba en la perspectiva de gènere. Així, «Les altres catalanes: formar família abans o després de la migració», ens ofereix la descripció de les immigrades d'abans i d'ara, amb totes les seves diferències, i dels creuaments entre els projectes migratoris, laborals i familiars, perspectiva massa sovint oblidada. Aprofundint en la dimensió familiar, però sense oblidar les implicacions que la categorització té per a la conformació de la identitat catalana, trobem «Matrimonis mixtos i fills de la barreja a Catalunya: dels xarnegos als “café amb llet”?». En darrer lloc, com hem avançat, amb «Els altres catalans: entusiasme i pertorbació a la Catalunya dels anys seixanta», tornem a considerar l'impacte de l'obra de Francesc Candel amb una nova mirada.

ANDREU DOMINGO*
Centre d'Estudis Demogràfics

* Andreu Domingo ha coordinat l'edició d'aquestes ponències.

Índex

1. Immigració i imaginari social des del 1964: de la barreja a la interculturalitat

<i>Andreu Domingo</i>	17
1.1. La significació d' <i>Els altres catalans</i> cinquanta anys més tard	19
1.2. De la barreja a la integració	21
1.3. La interculturalitat (i més enllà)	28
1.4. La literatura sobre la immigració a Catalunya	29
1.5. Els altres catalans, un mite fundacional?	35
Referències bibliogràfiques.	38

2. Migracions a Catalunya: cinc dècades de canvis i continuïtats

<i>Enrique Ortega-Rivera i Miquel Solana</i>	43
2.1. Els immigrants d'ara no són com els d'abans?	45
2.2. Dades i números. Algunes indicacions sobre la font estadística.	47
2.3. Concretem o centrem-nos. Evolució de les migracions a Catalunya	49
2.4. Concretem o centrem-nos. La dimensió territorial de les migracions.	53
2.5. Conclusions: la crisi, un punt i a part?	59
Referències bibliogràfiques.	60

3. Barris i immigració espanyola a la ciutat de Barcelona durant el segle xx

<i>Antonio López-Gay i Joaquín Recaño</i>	65
3.1. La immigració, component principal del creixement demogràfic de la Barcelona contemporània	67
3.2. Fonts i metodologia d'anàlisi	70
3.3. Cronologia de l'expansió urbana de Barcelona a partir del cens de 1991	73
3.4. Localització espacial de la immigració	77
3.5. Distribució de la immigració segons el lloc de naixement de la població	80
3.6. Conclusions: la temporalitat, un factor clau	89
Referències bibliogràfiques.	90

4. Assentament territorial de la població estrangera a l'Àrea Metropolitana de Barcelona en el segle xxi

<i>Juan Galeano i Jordi Bayona</i>	95
4.1. Presentació i aspectes metodològics	97
4.2. Dades i metodologia	101
4.3. Un món a part? Segregació residencial de les poblacions immigrades.	104

4.4. Els uns criden als altres: concentració territorial de les poblacions immigrades	106
4.5. Augment de la diversitat dins de la diversitat	113
4.6. Canvi poblacional a l'AMB: reptes demoespacials per a la transformació urbana	115
Referències bibliogràfiques.	117
Annex estadístic.	119
 5. L'habitatge: el context residencial dels nous catalans	
<i>Juan Antonio Módenes</i>	123
5.1. Introducció: comportaments residencials i migracions	125
5.2. Elements conceptuals i metodològics.	125
5.3. L'habitatge dels espais d'immigració dels antics nous catalans	129
5.4. Trajectòries generacionals de l'experiència residencial	134
5.5. Conclusions: les migracions com a revulsiu dels models residencials	139
Referències bibliogràfiques.	141
 6. Patrons laborals i familiars: els arribats als anys seixanta i al segle XXI	
<i>Pau Miret</i>	145
6.1. Introducció: la singularitat de la població immigrada	147
6.2. Biografies d'extensió diversa: més grans, més joves	147
6.3. Vinguts a treballar: patrons laborals.	150
6.4. Formant llars: patrons familiars	158
6.5. Migracions laborals i família: continuïtats i discontinuïtats	163
Referències bibliogràfiques.	166
 7. Les altres catalanes: formar família abans o després de la migració?	
<i>Elena Vidal-Coso i Xiana Bueno</i>	167
7.1. Presentació: les migracions d'abans i d'ara.	169
7.2. L'inici de la formació familiar en la vida del migrant	171
7.3. Fonts i metodologia.	172
7.4. Calendaris de la primera unió i la primera maternitat per unes i altres catalanes.	175
7.5. Projectes migratoris i familiars: interacció entre migració, primera unió i primer fill.	177
7.6. Anàlisi de supervivència: la transició a la primera unió i el primer fill en el lloc de destinació.	182
7.7. Conclusions: unir-se abans o després de la migració?.	188
Referències bibliogràfiques.	189

8. Matrimonis mixtos i fills de la barreja a Catalunya: dels xarnegos als «cafè amb llet»?

<i>Dan Rodríguez García i Verónica de Miguel Luken</i>	193
8.1. Introducció: entorn de la mixticitat.	195
8.2. Dades estadístiques: les unions mixtes d'abans i d'ara	197
8.3. Narratives entorn de la mixticitat d'abans i d'ara: dels xarnegos als «cafè amb llet»?	205
8.4. Discussió i conclusions: mixticitat, discriminació i cohesió social	211
Referències bibliogràfiques.	215

9. Els altres catalans: entusiasme i pertorbació a la Catalunya dels anys seixanta

<i>Clara Carme Parramon</i>	219
9.1. Introducció: els preliminars de la controvèrsia	221
9.2. La integració social: una necessitat indefugible	222
9.3. L'assumpció de catalanitat: entusiasmes i pertorbacions.	224
9.4. Conclusions: Candel des de si mateix.	234
Referències bibliogràfiques.	235

10. Galeria d'imatges 237

1. Immigració i imaginari social des del 1964: de la barreja a la interculturalitat¹

Andreu Domingo
adomingo@ced.uab.cat
Centre d'Estudis Demogràfics

Resum

L'obra de l'escriptor Francesc Candel va canviar la forma que els catalans tenien no sols de veure les migracions, sinó de veure's ells mateixos i per tant de definir la seva identitat tenint en compte la centralitat adquirida pel fenomen migratori. En aquest text s'analitza l'empremta de Paco Candel en el discurs sobre la immigració a Catalunya; i se centra en *Els altres catalans*, publicada l'any 1964. Es posen en relació els principals discursos sobre la immigració produïts a Catalunya des del 1930 fins ara en el context demogràfic de cada moment, partint de la hipòtesi que va ser precisament l'assaig de Candel el que va marcar la inflexió en la percepció de la immigració a Catalunya; va anticipar-se al que s'esdevindrà el discurs hegemònic a l'Europa del segle XXI: el discurs que parteix del concepte d'interculturalitat. Per concloure, s'inclou una anàlisi de la literatura catalana sobre la immigració internacional al segle XXI per analitzar el lloc d'aquesta en l'imaginari social de la societat catalana.

Paraules clau: immigració, Catalunya, imaginari social, demografia, literatura, interculturalitat.

Inmigración e imaginario social desde 1964: de la mezcla a la interculturalidad

Resumen

La obra del escritor Francesc Candel cambió la forma que los catalanes tenían no solo de ver las migraciones, sino de verse a sí mismos y por tanto de definir su identidad teniendo en cuenta la centralidad adquirida por el fenómeno migratorio. En este texto se analiza la huella de Paco Candel en el discurso sobre la inmigración en Cataluña, centrándose en

1. Article elaborat en el marc de la recerca finançada pel Ministeri d'Economia i Competitivitat *Diversidad, segregación y vulnerabilidad: análisis sociodemográfico* (Ref. CS02014-53413-R).

Els altres catalans, publicada el año 1964. Se ponen en relación los principales discursos sobre la inmigración producidos en Cataluña desde 1930 hasta la actualidad en el contexto demográfico de cada momento, partiendo de la hipótesis que fue precisamente el ensayo de Candel el que marcó una inflexión en la percepción de la inmigración en Cataluña, anticipándose al que se convertiría en discurso hegemónico en la Europa del siglo xxi: el discurso que parte del concepto de interculturalidad. Para finalizar, se incluye un análisis de la literatura catalana sobre la inmigración internacional en el siglo xxi para analizar el lugar de ésta en el imaginario social de la sociedad catalana.

Palabras clave: inmigración, Cataluña, imaginario social, demografía, literatura, interculturalidad.

Immigration and social imaginary since 1964: from mixing to interculturality

Abstract

The work of the writer Francesc Candel (Paco Candel) changed the way Catalans understood not only migration but also themselves; as a result, they began to define their identity considering the central role of the phenomenon of migration. This text examines the influence of Paco Candel in the discussion of immigration in Catalonia, with particular reference to his book *Els altres catalans* (The Other Catalans), which was published in 1964. The main lines of discussion about immigration in Catalonia from 1930 until today will be considered in relation to the demographic context at each point along the way. The starting hypothesis is that Candel's essay marked a turning point in perceptions of immigration in Catalonia, anticipating the prevalent discourse in Europe at the beginning of the 21st Century which is based on the concept of interculturality. Finally, Catalan research on twenty-first-century immigration will be analysed in order to identify the place that immigration occupies in the Catalan social imaginary.

Keywords: immigration, Catalonia, social imaginary, demography, literature, interculturality.

Immigration et imaginaire social depuis 1964 : du mélange à l'interculturalité

Résumé

L'œuvre de l'écrivain Francesc Candel (Paco Candel) non seulement a changé la façon dont les catalans s'approchent au sujet des migrations, mais aussi la façon de se voir eux-mêmes et donc de définir leur identité par la centralité acquise par la migration. Ce texte

analyse la trace de Paco Candel sur le discours de l'immigration en Catalogne, à partir de son livre *Els altres catalans*, publié en 1964. On met en rapport les principaux discours sur l'immigration produits en Catalogne depuis 1930 jusqu'au présent avec le contexte démographique correspondant à chaque instant temporel. On part de l'hypothèse que c'est précisément cet essai de Candel qui a marqué l'inflexion sur la perception de l'immigration en Catalogne, tout en s'anticipant à ce qui va devenir le discours hégémonique dans l'Europe du ^{xxi}^{ème} siècle : le concept d'interculturalité. Finalement, on présente une analyse de la recherche catalane sur l'immigration internationale du ^{xxi}^{ème} siècle pour décrire la place de celle-ci dans l'imaginaire social de la société catalane.

Mots-clé : immigration, Catalogne, imaginaire social, démographie, littérature, interculturalité.

1.1. La significació d'*Els altres catalans* cinquanta anys més tard

Quin sentit té commemorar el dia de la immigració? Quin sentit té lligar-lo a la celebració del 50è aniversari de la publicació d'*Els altres catalans*, de Francesc, Francisco, Paco Candel? Són comparables la immigració internacional del segle ^{xxi} amb la que fa cinquanta anys arribava a Catalunya majoritàriament de la resta d'Espanya? Com ha afectat aquesta llarga i intensa experiència la formulació de la identitat nacional? El que exposaré en les properes planes de forma sintètica són les raons per les quals crec que té molt sentit, i que el té perquè arran de la publicació del llibre esmentat, la immigració esdevé part del mite fundacional de la Catalunya del segle ^{xxi}.

El paper central i sostingut que ha tingut la immigració en l'evolució demogràfica de Catalunya no ha portat a la desaparició de Catalunya com a nació, com molts temien i vaticinaven, sinó que, al contrari, n'ha permès la continuïtat i l'enfortiment. La figura i l'obra de Candel és fonamental perquè el seu llibre *Els altres catalans*, publicat l'any 1964, va facilitar el reconeixement de la població immigrada i dels seus descendents com a part de Catalunya. Aquesta aproximació donava compte del que era una evidència demogràfica, del que ja es podia constatar amb la immigració arribada a finals del segle ^{xix} i principis del ^{xx} –per no remuntar-nos a èpoques anteriors de les quals ja no es guardava memòria–, però del que semblava que estava en perill i era quasi impossible amb l'allau migratori dels anys seixanta del segle ^{xx} durant el franquisme, és a dir, mancats d'institucions polítiques pròpies i amb la cultura catalana sotmesa a persecució. Però, alhora, aquesta aproximació feta per un dels milers dels fills de la immigració, arribat a Catalunya el 1927 a l'edat de dos anys, prefigurava les tesis de la interculturalitat que s'imposarien arreu d'Europa a finals dels anys vuitanta i principis dels noranta. Definida com el procés de mútua influència i integració entre immigrants i autòctons en la formació d'una única comunitat, invocant la cohesió social, va ser adoptada, llegida a través de l'evolució del discurs sobre la immigració i la integració que s'havia produït al país i convertida en doc-

trina hegemònica en la gestió de la immigració internacional per part dels successius governs de la Generalitat de Catalunya. Aquesta evolució, no exempta de contradiccions i tensions, de la població que es continuava definint com a catalana «de soca-rel» en les seves representacions mentals, legitimada per la nissaga, per l'herència, i d'aquells que reclamaven el seu dret a ser tinguts com a catalans arribats de fora, ha acabat convertint la immigració en un dels mites fundacionals de la identitat catalana, o, si es prefereix, de Catalunya com a nació. Ni el país en conjunt, ni cadascun dels seus habitants individualment poden, el segle XXI, pensar-se i pensar la comunitat de la qual formen part sense fer referència al fet migratori. El que avui en dia ens sembla una evidència –que les persones immigrades si ho desitgen són plenament catalanes–, fins al punt que la denominació *altres* ens sembla anòmala per discriminatòria, en el seu moment va constituir un escàndol. Aquest canvi va ser un d'aquells girs copernicans que canvien d'un cop per sempre les sensibilitats col·lectives vers un fenomen social.

Dit d'una altra manera: si entenem l'imaginari social com el conjunt d'idees que es té sobre un fenomen social, Catalunya no pot sostreure's a traduir la conversió del país en termes demogràfics en un sistema de reproducció complex, on la reproducció social pren la primacia sobre la reproducció biològica (també condicionada socialment). Aquesta transformació radical no és nova ni exclusiva de Catalunya i té a veure amb la culminació de la transició demogràfica en la majoria de països del món i l'establiment d'un règim posttransicional en els desenvolupats (Notestein, 1945; Van De Kaa, 1987; Lesthaeghe, 1991) i el que s'ha anomenat *transició de la mobilitat* (Zelinsky, 1987): l'evolució de la població amb estructures cada cop més envellides com a producte de la baixa fecunditat i de l'allargament de l'esperança de vida, depèn substancialment de l'aportació migratòria, i aquesta, del cicle econòmic. El que sí que resulta singular és com s'explica aquesta transformació a Catalunya i de quina manera s'integra en la seva definició com a nació.

En les properes pàgines, resseguirem la historicitat d'aquesta mutació posant-la en contacte amb el que demogràficament estava succeint. Així, en el proper apartat, l'1.2, estudiarem com es formula la tesi de Francesc Candel, a quins condicionants històrics i polítics respon, en el context de la segona onada migratòria del segle XX procedent de la resta d'Espanya. En l'apartat 1.3 abordarem la reformulació de la interculturalitat a Catalunya com a forma pròpia d'entendre la integració, és a dir, com a forma idiosincràtica de la identitat nacional. En l'apartat 1.4, per fi, explorarem la producció literària a Catalunya sobre la immigració, com a exemple de l'empremta d'aquesta progressiva centralitat del fenomen migratori en la identitat nacional, subratllant la petja de Francesc Candel. Per acabar, en l'apartat 1.5, capítol de conclusions, intentarem valorar què ha significat i pot significar aquest canvi transcendent en la intel·lecció de la demografia i la identitat a Catalunya, en el context de la crisi econòmica actual i el procés que anomenem globalització.

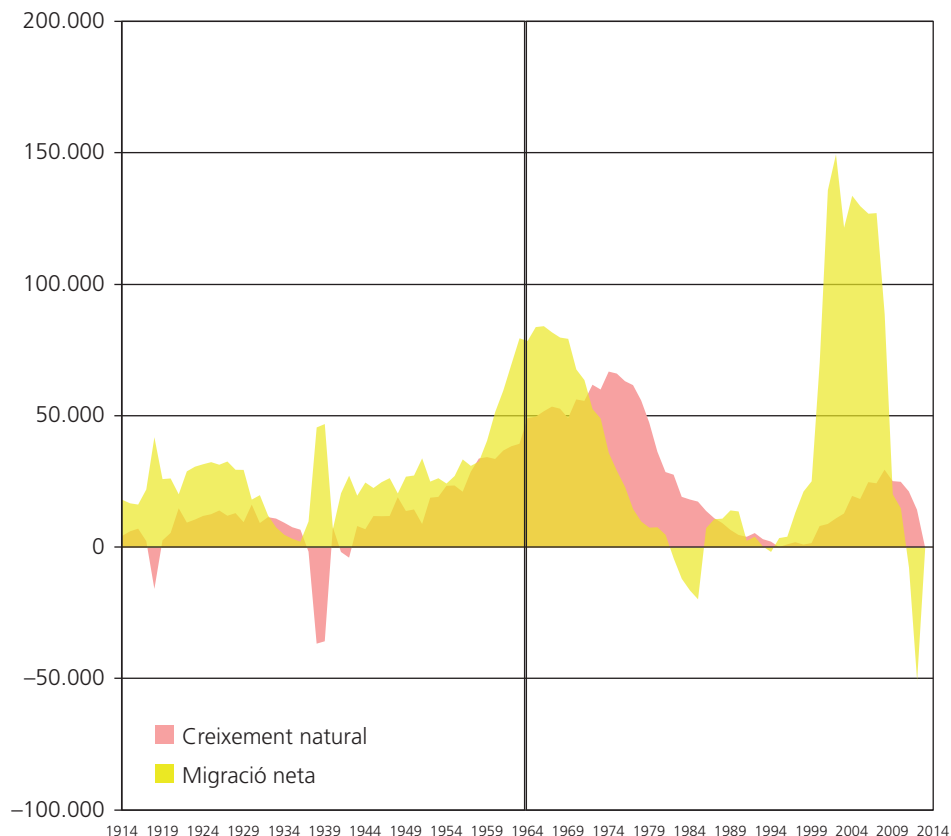
1.2. De la barreja a la integració

■ 1.2.1. Antecedents: el discurs eugenèsic i Josep Antoni Vandellòs

La figura de l'economista Josep Antoni Vandellòs és indispensable per entendre l'evolució del discurs del catalanisme sobre la immigració, i amb aquest, la relació entre demografia, imaginari social i identitat. El que pot ser considerat un dels primers demògrafs de Catalunya no fou, no obstant això, ni el primer ni el més original dels intel·lectuals catalans que es va ocupar de reflexionar sobre el creixement de la població en general, la baixa fecunditat o la immigració en particular, i el futur del país en termes d'identitat nacional. Però sí que se'l pot considerar el que ho va fer des d'una pretensió més científica, amb una vocació d'intervenció clara, esbossant una política de població, tot i que mai es va arribar a aplicar. Significà un corol·lari del pensament demogràfic anterior i, sens dubte, amb totes les seves contradiccions, l'inspirador del pensament del catalanisme posterior en matèria d'immigració i demografia, fins al punt que moltes de les seves tesis segueixen encara ben vives (tot i que de vegades siguin assumides sense saber-ne l'origen). Podríem resumir aquest pensament en tres màximes (Domingo, 2014a): 1) el paper de la demografia com a motor del destí (la decadència) de Catalunya, caracteritzada per una baixa fecunditat responsable de l'augment de la immigració; 2) la por a la desnacionalització com a producte de la immigració massiva, que produiria una substitució ètnica dels habitants de Catalunya, i 3) la necessitat de promoure la natalitat, regular els fluxos i gestionar la població resultant de la immigració amb el doble objectiu de fer disminuir la necessitat d'aportació migratòria i d'accelerar l'assimilació dels nousvinguts.

Fill del seu temps, alumne avantatjat del demògraf italià Corrado Gini –reconegut estadístic i inspirador de la política demogràfica del feixisme–, cal considerar-lo un dels principals representants del moviment eugenista a Catalunya. Fou impulsor de la Societat Catalana d'Eugenèsia, al mateix temps que d'un comitè per a l'estudi dels problemes de la població que va presidir ell mateix, i que només la Guerra Civil i la seva partida a l'exili va trancar (Pascual i Escútia, 1985 i 2011; Nadal, 1985). Les dues obres fonamentals de l'economista varen ser publicades l'any 1935, *Catalunya, poble decadent*, i *La immigració a Catalunya*, que formaven un conjunt complementari on, a més de fer un estudi acurat sobre la població i la dinàmica demogràfica a Catalunya amb les darreres dades disponibles aleshores (cens de 1930) i comparacions internacionals, desenvolupa les seves tesis principals. Aquestes obres varen ser escrites sota la doble pressió de la por al desordre social (i l'alça de l'anarcosindicalisme a Catalunya, que l'any 1932 havia protagonitzat diverses revoltes a l'Alt Llobregat) i l'exercida pel Govern espanyol de la CEDA amb clara voluntat de limitar l'autogovern de Catalunya (la redacció, com a mínim, de la segona obra coincideix amb els fets d'octubre de 1934, i a causa de la qual es va tancar l'Institut d'Investigacions Econòmiques, del qual ell era membre). Recordem, a més, que en matèria de migració, l'any 1934 ens trobem als inicis dels efectes del crac del 1929, que va acabar dràsticament amb la primera onada migratòria procedent de la resta d'Espanya iniciada a finals del segle XIX. Amb aquesta primera onada, el saldo migratori va

Gràfic 1.1. Evolució dels components del creixement de la població, Catalunya 1914-2004.

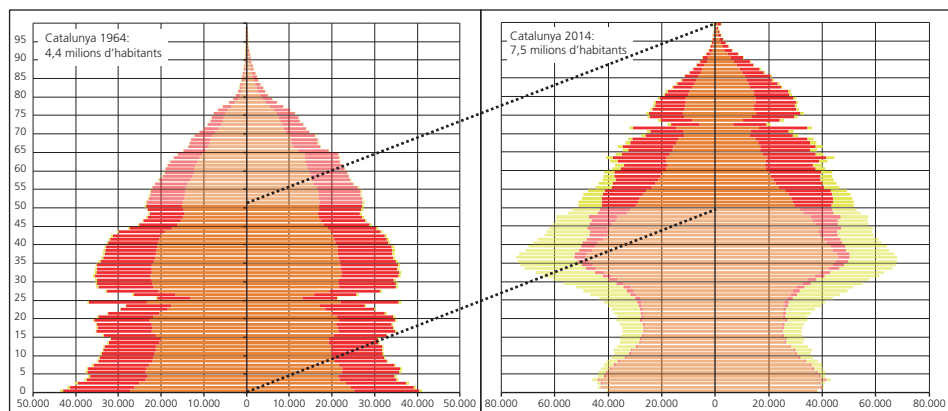

Font: elaboració del CED, estimació a partir de censos i padrons de població (INE): 1903-1983 (CED) i 1984-2013 (IDESCAT); naixements i defuncions, 1903-2012 (IDESCAT).

assolir gairebé 33.000 entrades per damunt de les sortides l'any 1927 (gràfic 1.1). Amb aquesta primera onada, amb tota la distància, és equiparable a l'actual, quan malgrat el descens sobtat dels fluxos, la immigració i la població immigrada apareixen com a fenomen que va esdevenir un problema a la política catalana.

Aquí només volem destacar els factors principals que marcaran el discurs posterior sobre la demografia i la immigració en relació amb la identitat nacional. En primer lloc, un cop establerta la immigració com a factor endogen de la demografia catalana, asseynala com a responsables del declivi reproductiu els mateixos catalans. En particular l'adopció del maltusianisme i del moviment d'alliberament de la dona (en especial entre les dones i els joves) que, tot i ser transversal des del punt de vista de classe social, han estat promoguts per l'anarisme. L'evolució de la població, doncs, es converteix en un problema de valors dels individus que la conformen, responsables últims de la seva deca-

Figura 1.1. Piràmide de població de 1964 i de 2014, Catalunya.

Font: elaboració del CED, estimació a partir del padró municipal d'habitants de 1965 i del padró continu de població de 2013 (INE).

dència: és, amb poques variacions, el discurs del natalisme que trobem repetit molt més tard. En segon lloc, la migració és reconeguda com una necessitat, però també com el principal perill per a la continuïtat de la identitat catalana en el futur. Hi ha por a la desnationalització per la invasió pacífica que suposa la immigració segons l'autor, similar a l'expressada actualment també per autors com el politòleg nord-americà Samuel Huntington (2004) o el demògraf britànic David Coleman (2006).

En matèria de migracions, però, la solució és inesperada, i va a contracorrent de la inspirada per l'eugenisme com a política d'estat (que tindrà la seva pitjor expressió en la política nazi): l'escassetat de l'oferta de mà d'obra, producte de l'endèmica «decadència demogràfica» catalana (a causa de la baixada de la fecunditat), l'obliga no sols a no oposar-se a l'arribada d'immigrants, sinó a afavorir-la, tot reconeixent la seva contribució a la sostenibilitat de l'economia. En comptes del conreu de la puresa racial que menaria a la segregació i la prohibició de matrimonis mixtos, molt a desgrat seu, proclama la necessitat de la barreja entre autòctons i immigrants. Sintetitzo, així, una de les contradiccions primordials de la burgesia catalana: la por i el menyspreu a una immigració que ella ha fet (i sap) imprescindible per a la seva reproducció social. L'obsessió racial de Vandellòs l'empeny a fer un pas més enllà, obligat a acceptar, i fins i tot —en les seves pròpies paraules— «a facilitar la barreja» (Vandellòs, 1935b:132), malgrat que continuï recelant del mestís.

■ 1.2.2. Per una doctrina de la integració: el catalanisme conservador de Jordi Pujol

Les tesis vandellobianes van ser recollides a la postguerra pel catalanisme conservador, reformulades en boca del dirigent democristià Jordi Pujol. Pel que fa a nosaltres, la posició davant de la immigració heretarà la paradoxa implícita als postulats de l'economista figue-

renc; d'una banda es tem l'efecte desnacionalitzador, de l'altra es reconeix la seva necessitat com a intrínseca al dèficit de naixements endèmic de la demografia catalana. I és en aquests termes que acabarà expressant-se en el títol del recull d'articles presentat com a compendi de la doctrina nacionalista sobre la immigració: *La immigració, problema i esperança de Catalunya* (1976). Dins d'aquesta obra es recullen escrits a partir de l'any 1958 i conferències transcrits a mitjan anys setanta, quan la pugna amb l'esquerra que ha encapçalat el moviment opositor al franquisme i l'esforç per consolidar el partit Convergència Democràtica de Catalunya, just fundat el 1973, amb la intenció de posicionar-lo de cara a les primeres eleccions democràtiques (que acabaran celebrant-se l'any 1980), modularan i explicaran els canvis existents entre la formulació primerenca i les darreres versions.

Així, en un primer escrit del 1958, significativament titulat «Per una doctrina de la integració», la preocupació per la unitat de la cultura catalana el porta a fer una primera definició en la qual la integració es defensa com «una condició prèvia per a l'existència de Catalunya com a poble i per la seva afirmació» (Pujol, 1976: 72), però, que és més a prop dels conceptes de barreja inicial i d'assimilació que el d'integració entès en termes d'interculturalitat que apareix al final del període. D'aquesta forma, tot i que ja es perfila la formulació sobre la identitat que acabarà essent canònica que diu que: «català és tot home que viu i treballa a Catalunya, i, que amb el seu treball, amb el seu esforç, ajuda a fer Catalunya» (1976: 69-70), es presenta també l'immigrat com un full en blanc (sense cultura) llest perquè el nacionalisme català l'ompli de sentit. Aquest «ajudar a fer Catalunya», de fet, comporta un paper subordinat, que es palesa en la matisació que acompanya la definició: «Hem d'afegir-hi només: i que, de Catalunya, en fan casa seva, és a dir, que d'una manera o altra s'hi incorpora, s'hi reconeix, s'hi entrega, no li és hostil» (1976: 70). Conseqüent amb la lectura vandellosiana, planteja igualment una política global de població, que inclou el natalisme, però també l'ordenació territorial per evitar la concentració d'immigrats, i l'ensenyament de la llengua i la història per accelerar-ne la catalanització, com a part de la gestió migratòria. A aquesta posició inicial li segueix, però, una evolució cap a definicions i plantejaments que faran fàcil la identificació posterior amb la perspectiva intercultural, tal com s'ha anticipat, on el procés d'integració és definit a dues bandes, i Catalunya o el seu futur és el resultat d'aquest procés conjunt, que és també la posició assumida per l'esquerra catalanista. D'aquesta manera es defineix la *integració* com «un procés d'interrelació, un joc de mútua influència que té un objectiu fonamental, la creació d'una realitat unitària. D'una realitat unitària que és resultat d'aquest joc de mútua influència. Hi ha en el procés d'integració un protagonisme, també, de l'element nouvingut». Malgrat això, s'afanyarà a afirmar que la interrelació està supeditada a la idea de nació: «la idea de fons de la integració és la idea nacional, que vol dir global» (1976: 74). La llengua hi farà un paper fonamental en quedar lligada a la mobilitat social ascendent al mateix temps que a l'adscripció voluntària a la identitat catalana.

La formulació teòrica de la integració respecte a la identitat es va mantenir en un terme d'ambigüitat. Aquesta mateixa ambigüitat es tradueix en el fet que a la fi es publicassin sense distinció tots els textos en un mateix volum, i deixa al lector la interpretació en termes assimilacionistes o integracionistes del que significava aquesta definició. Però

l'important, en primer lloc, és que aquest tipus de definició era prou oberta per aconseguir el consens de totes les forces polítiques i perquè la majoria de catalans i nouvinguts s'hi veiessin reflectits, i en segon lloc quan Jordi Pujol va accedir a la presidència del Govern de la Generalitat restituïda, un cop guanyades les eleccions de 1980, aquesta va ser la doctrina que va imperar, ja que es va aplicar una política d'inspiració vandellosiana, amb l'aparent paradoxa que la primera meitat dels vint anys que va durar el seu mandat com a president, es va caracteritzar per la pràctica absència de fluxos migratoris, fins i tot amb saldos negatius durant els primers anys vuitanta, producte de l'impacte de la crisi econòmica del petroli.

Durant els primers anys de govern, coincidint amb l'anomenada *transició democràtica*, la llengua adquirirà una centralitat especial, que serà reforçada a partir de la seva acció de govern amb el programa de normalització lingüística –i dels atacs que va rebre–, com a emblema de la *normalització* a tall d'estratègia de reconstrucció nacional que buscava subvertir la posició subordinada de la cultura catalana en el seu propi territori, sense posar en perill la cohesió social i per evitar el conflicte amb el nou marc constitucional sancionat el 1978 (Fernández, 2008). Sobre això, s'ha fet notar com la integració cultural, més que no pas social, per no dir la integració lingüística, va orientar la política cultural de la Generalitat durant les legislatures convergents, basant-se en els fonaments teòrics de l'obra de Jordi Pujol en els quals la llengua catalana constitueix el nucli de la cultura catalana, i al seu torn, la cultura catalana esdevé la clau de la definició i la legitimitat de la identitat nacional (Cramerí, 2008).

■ 1.2.3. L'obra de Francesc Candel: *Els altres catalans*

Mentre el catalanisme conservador refeia el seu discurs identitari i l'adaptava a la incontestable presència de la immigració procedent de la resta d'Espanya, l'any 1958, un escriptor debutant en llengua castellana, fill de la primera onada migratòria, publicava a la revista cultural *La jirafa* un article provocador titulat «Los otros catalanes», on reivindicava la catalanitat d'aquests immigrants, alhora que donava a conèixer al públic autòcton les condicions de vida que una segregació brutal havia convertit en objecte de desconeixement. La lectura d'aquest article va colpir el nucli d'intel·lectuals que havien fet pinya al voltant del nacionalisme renovat, entre ells, Jordi Pujol, que el va convidar a desenvolupar les seves tesis en un assaig. Així naixia *Els altres catalans*, publicada finalment l'any 1964.

Per què va convertir-se en un èxit fulgurant i quina ha estat la importància cabdal d'aquesta obra i les seqüeles següents? L'any 1964, els obscurs presagis de Josep Antoni Vandellòs semblaven haver-se acomplert: un 42% de la població havia nascut fora de Catalunya, però per primer cop els residents fruit directe o indirecte de la immigració superaven el 50%. A més, es vivia sota un règim dictatorial, les institucions catalanes estaven abolides (sense que la recuperació semblés propera), i el català havia estat bandejat de la vida pública i l'ensenyament. Candel encarnava el discurs conciliador i unificador que anunciava el nacionalisme, però des de la immigració i des d'una posició inequívocament d'esquerres. Li agradava presentar-se ell mateix com a àrbitre que desfeia els preju-

dicis entre immigrants i autòctons, i per això va utilitzar tres idees fonamentals: 1) el paper de la terra (la defensa de l'*ius solis* sobre l'*ius sanguis*) en la identitat nacional; 2) el paper neuràlgic del lloc i la memòria en l'autoreconeixement identitari del migrant, i 3) la lluita veïnal (com a exemple de la lluita de classes) en el procés d'integració.

Tornarem sobre aquests tres punts, però abans ens hem de preguntar quin va ser el paper de Jordi Pujol. Més que no pas la publicació de l'obra –que de fet va ser iniciativa de Josep Benet, que com l'autor va acabar en l'òrbita del PSUC–, la petja de Pujol va constituir, com no podia ser d'una altra manera, en la introducció de l'escriptor del suburbi en la lectura de Josep Antoni Vandellòs. D'aquesta manera, part de l'assaig de Candel s'ha de llegir com un diàleg amb l'autor de *Catalunya, poble decadent*, que farà que adopti la tesi sobre el dèficit de la fecunditat de les catalanes com a causa dels moviments migratoris d'abans de la Guerra Civil, però a la qual dóna la volta: no cal tenir por de les seves conseqüències –la desnacionalització–, sinó que la ràpida adaptació de la població immigrada de les pautes reproductives imperants a Catalunya per mor de la mobilitat social ascendent –reduir el nombre de fills per garantir la promoció de la prole–, el que fa és alimentar un sistema migratori constant. Aquest sistema en el qual es va veure immersa la immigració espanyola del segle xx fins aleshores i que esdevé l'eix central de l'evolució demogràfica a Catalunya, molt més tard el va definir la demògrafa Anna Cabré com el sistema català de reproducció (1999). En aquest context, la llengua, marcador antropològic de la identitat dels catalans, esdevé una eina de promoció social. No es tracta tant que l'immigrant aprengui la llengua com que aquesta sigui al final la llengua dels seus fills. Recordem que la llengua literària de l'autor serà, durant tota la seva vida, el castellà, fet que no li impedeix reconèixer-se i ser reconegut com a català.

La defensa de la primacia de la terra en la identitat nacional resumida en la màxima «L'home s'aclimata. La terra és impertorbable» (Candel, 1964: 15), avortava qualsevol intent de territorialitzar i dividir la comunitat catalana per raó del seu origen (en nom de la sang), i ha estat un dels arguments recurrents del nacionalisme espanyol per tal d'afebllir o negar la identitat nacional de Catalunya. Malgrat les fortes crítiques que va rebre en el seu moment aquesta tesi, sobretot des de la mateixa esquerra, perquè hi veien un ús mistificador del nacionalisme burgès (Jutglar, 1965; Pérez González, 1965), el concepte de *terra*, com defensa l'historiador Josep Fontana (2014), entranya una manera de veure el món fruit de les especials circumstàncies històriques en les quals es conforma la nació, ja que reflecteix tant les seves contradiccions en la pugna per grups socials amb interessos contraposats com la definició de lleis i llibertats que han estructurat el contracte social. Juntament amb aquest concepte, com hem assenyalat, trobem el de *memòria*, que va fer que el procés d'identificació de l'immigrant com a català entronqués amb la seva relació amb el temps viscut en el territori, i que avancés d'aquesta manera el concepte de *ciutadania lligada a la residència*, o, en altres paraules, el concepte d'*arrelament*, com veurem que ha acabat plasmant-se en la legislació espanyola. Aquesta importància de la memòria li fa afirmar gràficament que en qüestió d'identitat «el trobar-s'hi, més que l'ésser», resulta l'element definitori. Aquesta afirmació comporta implícita la intersecció de lloc i memòria, que és el segon element que hem destacat, quan hom s'adona que els

records ja pertanyen tant o més al lloc d'arribada, la mostra d'integració. Aquesta conjunció ens introdueix a la tercera dimensió: la centralitat del paisatge com a memòria del territori, i la lluita per transformar-lo com a part del procés d'integració (Domingo, en premsa). Defineix la identitat respecte al territori com un joc de cercles concèntrics que van del més petit al més gran, del barri al país, on el primer se situa en el centre d'aquest joc. És així com la segona meitat de l'assaig, i bona part de l'obra posterior de Candel –tant la pròpiament assagística com sobretot la dedicada als articles i les conferències, que són prova del seu activisme polític (Candel, 1972 i 1977)–, estan dedicades a la denúncia de les condicions de vida de la població immigrada que inclouen la segregació, la pobresa i la degradació dels barris, el barraquisme i l'abandonament de les institucions, acompanyat de la corrupció propiciada per l'especulació immobiliària, que tindria en l'època del batlle José María Porcioles un dels seus punt àlgids. El que resulta fonamental d'aquest plantejament és que la integració comporta també la lluita per transformar aquest paisatge, o, dit d'una altra manera, la mobilització veïnal per reivindicar les millores del barri constitueixen, entre d'altres, un element fonamental del procés d'integració, i que és un bon exemple de la «integració com a apropiació d'espais socials ascendants», que és com personalment defineixo aquest concepte (Domingo, 1996).

El darrer capítol de l'assaig està dedicat als fills dels immigrants com la gran esperança de Catalunya, amb una altra de les seves afortunades tesis que acabarà actuant com a desllorigador del nus format per la immigració i la identitat nacional: la descendència no sols és la gran esperança dels immigrants –ja que en ells veuen complert el seu desig d'ascensió social, o de país, pel fet que signifiquen la reproducció demogràfica i social de la comunitat catalana–, sinó que els fills dels immigrants (especialment els nascuts a Catalunya) tornen mixtes les famílies d'immigrants. L'assumpció final d'aquesta afirmació canvia completament la consideració sobre el propi procés d'integració i el caràcter nacional de la immigració.

El Patronat d'Investigació Social del Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya va rebre l'encàrrec de revisar la seva pròpia obra com a part de la campanya per contestar els atacs que estava rebent la Llei de normalització lingüística, en el context de l'aparició del *Manifiesto de los derechos lingüísticos en Catalunya*, signat el 25 de gener de 1981 i publicat el 12 de març del mateix any, poques setmanes després de l'intent de cop d'estat del 23 de febrer del general Tejero i un dia abans de la presentació de la Llei orgànica d'harmonització autonòmica (LOAPA), que posaren fre al procés de descentralització política. Aquest encàrrec explica la publicació d'*Els altres catalans vint anys després* (Candel, 1985), on es desenvolupa la tesi de la centralitat de la llengua en l'adscripció voluntària a la identitat catalana. La major aportació d'aquesta seqüela resulta d'endinsar-se en la complexitat de la relació entre identitat i llengua, no sols des de la banda de la població immigrada, sinó també de l'autòctona, per explicar el procés de diglòssia, pel qual part de la burgesia catalana havia optat per abandonar la transmissió intergeneracional de la llengua així com una altra porció de les classes populars autòctones que havien patit un procés de descens de classe. De la mateixa manera explicitava l'actitud diferent enfront de la llengua entre els immigrants espanyols de classe obrera

(majoritàriament proclius a acceptar-la) i els funcionaris o professionals burgesos i petit-burgesos (que sovint adoptaven posicions refractàries), alguns dels elements dels quals eren els propulsors del manifest esmentat.

1.3. La interculturalitat (i més enllà)

Quan la immigració internacional s'accelera també a Catalunya, a finals del segle xx, i es converteix en el nou mil·lenni en el boom migratori que constitueix la tercera onada des de principis del segle xx, la confluència entre el discurs catalanista conservador i el d'esquerres, encarnada en les tesis que hem exposat de Jordi Pujol i Francesc Candel, constitueixen el terreny adobat perquè la interculturalitat esdevingués el discurs hegemònic en la comprensió i la gestió de la immigració a Catalunya.

A aquesta ràpida acceptació i difusió hi contribuïren igualment dos factors essencials: el calendari tardà d'aquest boom respecte a altres països desenvolupats, que explica que la multiculturalitat ja hagués rebut les primeres crítiques, i que precisament la interculturalitat hagués estat plantejada com la resposta del nacionalisme quebequès –que servia de model en matèria de política lingüística al català–, enfront del multiculturalisme oficial del Canadà (Zapata-Barrero, 2008). D'aquesta manera no és estranya, tampoc, la convergència entre el discurs que des de mitjan anys vuitanta i la dècada dels noranta sobre la nova ciutadania basada en la participació política del migrant a través de la seva residència en el territori (Bosniak, 2007), que va donar un protagonisme especial a l'Administració local, i la formulació de la integració com un procés d'arrelament a Catalunya. Aquesta coincidència la podem veure reflectida en el pes que varen tenir els grups polítics catalans en la definició d'un nou sistema de regularització individualitzat i permanent a Espanya basat en la demostració dels «vincles de l'estranger en el lloc de residència, ja siguin de tipus econòmic, social, familiar, laboral o d'altres tipus» (sentències del Tribunal Suprem, 2000 i 2002), que va rebre el nom d'*arraigo* (arrelament), i que va substituir l'antic model massiu i excepcional.

Juntament amb aquesta influència dels grups catalans en la definició de les condicions d'accés a la regularitat, que venien a reconèixer també la importància i l'autonomia de l'Administració municipal en matèria d'immigració, haurem de tenir en compte el desenvolupament de competències en matèria d'estrangeria per part de l'Administració autonòmica catalana, seguint la lògica que uneix integració i identitat nacional. Atès que el Govern espanyol es va reservar totes les competències en matèria de regulació dels fluxos migratoris que afectaven el control de les fronteres, només quedava per a aquelles comunitats autònomes que ho demanessin el desenvolupament d'una política pròpia en matèria d'integració, que la Generalitat de Catalunya considerarà una prioritat dins de la seva política a partir de l'any 2000 amb la creació d'una Secretaria per a la Immigració, dependent en aquells moments de Presidència.

El reconeixement del fenomen migratori com a part fonamental de la construcció identitària de Catalunya porta a invertir completament la relació entre llengua i immigra-

ció, com ha estat assenyalat per Ricard Zapata Barrero (2012a i 2012b): de presentar la immigració com una amenaça per a la llengua, es passa a mostrar-la com la forma de donar centralitat a la llengua i a ser l'emblema de la incorporació a la identitat nacional, a efectes pràctics, en el discurs polític i legislatiu, com a prova d'arrelament. Paradoxalment, en un moment que les entitats locals de la resta de l'Estat espanyol veuen com un estalvi la recentralització de competències endegada per l'Administració de l'Estat en aquesta matèria, més quan arran de les polítiques d'austeritat iniciades des de la crisi de 2008 desapareix la dotació que rebien de l'Administració central i de la Unió Europea, a Catalunya es converteix en un tema de confrontació. D'una banda, el volum d'immigrants relativament recents fa imprescindible comptar amb recursos per fer front a les demandes generades pel seu assentament, però, com hem dit, perquè es percep un fet fonamental en el reconeixement de la pròpia sobirania de Catalunya com a nació. Aquests constituïran els factors principals del que serà assumit com *la via catalana*, quan es parla de gestió de la immigració. Aquesta és la posició de les iniciatives polítiques en matèria d'immigració que culminarien l'experiència del període 2000-2007 de creixement inusitat, que es concretaven en el Pacte Nacional per a la Immigració signat a Barcelona el 19 de desembre de 2008, i la reclamació de competències en matèria de renovació d'autoritacions de residències per motius laborals de 2009 i la Llei d'acollida de 2010, ambdues previstes a la reforma de l'Estatut d'autonomia de 2006. Més que l'efecte de la inversió del cicle econòmic, cal tenir en compte la impugnació per part del Govern espanyol en el Tribunal Constitucional de l'Estatut esmentat i de la Llei d'acollida (encara pendent de resolució), precisament per la primàcia que s'atorga al català sobre el castellà en el programa d'acollida.

La crisi econòmica, en conjunció amb la cerca d'un nou model de gestió que substituís el discurs multiculturalista, també a Catalunya, com a altres països, ha suposat un eclipsi de les polítiques d'integració. L'emergència de l'emigració d'autòctons, fruit de les polítiques d'austeritat com a resposta neoliberal a la crisi econòmica, posen en qüestió la continuïtat i la solidesa del discurs integracionista que representa la interculturalitat. La coincidència d'aquesta nova conjuntura migratòria amb saldos migratoris negatius amb l'anomenat *procés de transició nacional* i la confrontació oberta amb el Govern espanyol del sobiranisme català, plantegen el paper de la immigració en la definició de la nació. Abans d'intentar respondre a aquesta pregunta en el capítol de conclusions, creiem fonamental analitzar com s'ha donat aquest procés en l'àmbit de la literatura com a espai idoni per veure l'autorepresentació nacional en relació amb la immigració i quin espai ocupa aquesta literatura en l'imaginari social de Catalunya.

1.4. La literatura sobre la immigració a Catalunya

Són moltes les raons que poden explicar el buit literari sobre la immigració –exceptuant precisament l'obra literària de Candel i d'un grapat de novel·les disperses durant tot el segle xx–, a més de la manca de connexió cultural i de classe entre els nouvinguts i la

intel·lectualitat catalana que produeix la literatura (Guillamón, 2005). En citarem tres de primordials: en primer lloc la carència d'estudis i la posició subordinada com a classe social de la immensa majoria d'immigrants, que fa de Candel una excepció; en segon lloc, el temps necessari per donar pas a les noves generacions capaces d'interessar-se per reinterpretar els seus orígens, i, en tercer lloc, la manca de disposició del públic català i de la indústria cultural catalana (primordialment l'editorial). Sigui com sigui, aquest clamorós silenci s'ha pres com a símptoma de la crisi d'identitat que la cultura catalana ha travessat durant el període del franquisme i la transició democràtica per integrar la immigració en la seva autorepresentació (Fernández, 2008).

La hipòtesi que defenso en aquest apartat és, primer, que l'obra de Candel va obrir el camí a la recepció d'altres narratives autobiogràfiques fetes per persones immigrades que exploren el terreny identitari, i va atraure la curiositat d'un públic àvid de conèixer l'alteritat però també de reconèixer-se en aquests relats, més o menys edificants. I, en segon lloc, que, arran de la migració internacional i de l'assoliment de la maduresa de les generacions filles de la immigració arribada els anys seixanta, estem assistint a un esclat de la immigració com a tema de la literatura contemporània escrita a Catalunya, que es tradueix en el desplaçament de la immigració a una posició central en l'imaginari col·lectiu en el qual participen els catalans.

■ 1.4.1. La narrativa autobiogràfica: veus de frontera

Anteriorment ja es va tractar amb cert detall la proliferació d'obres autobiogràfiques, les quals vaig anomenar *vides exemplars*, així com la literatura escrita per autors estrangers sobre la immigració a Catalunya (Domingo, 2014a), la qual cosa m'estalvia una anàlisi que aquí, per raons d'espai, ens és impossible descriure. Només volem recordar els orígens candelians del subgènere sobre l'autobiografia escrita per persones arribades de fora de Catalunya que preferentment fan la narració del seu periple migratori i el que ha comportat per a la seva identitat, que va florir pels voltants de l'any 2004, coincidint amb el saldo migratori anual més elevat en termes absoluts de la història de Catalunya, amb 150.000 entrades per sobre de les sortides, quan es prenia consciència del boom migratori que va perdurar fins a l'arribada de la crisi econòmica el 2008.

Fins a arribar a l'aparició del nou subgènere hi hauran dues fases prèvies: en primer lloc, l'obra de Candel *Els altres catalans* va obrir la porta a l'interès sobre la narració en primera persona de l'experiència migratòria com a prova més o menys evident de l'èxit de la seva integració en termes tant de mobilitat social ascendent com d'adopció de la identitat catalana. En aquesta primera fase ens trobem amb la immigració arribada de la resta d'Espanya, i el gènere literari és el periodístic, ja que habitualment es tracta d'entrevistes fetes per un escriptor als protagonistes de la immigració. Com a exemples podem citar Gabriel Pernau i *El somni català*, publicat el 1995, al qual caldria afegir l'obra de Candel *Els altres catalans del segle XXI*, escrita en col·laboració amb Josep Maria Cuenca Flores i publicada el 2001. Aquesta modalitat d'apropar la realitat dels immigrants al gran públic va continuar més tard amb *Nosaltres, els catalans*, de Víctor Alexandre, del 2008

(títol inspirat en l'obra *Nosaltres, els valencians*, de Joan Fuster, del 1962, el qual va ser suggerit originàriament a Francesc Candel per Max Cahner, director d'Edicions 62, per al seu llibre *Els altres catalans*), o *Ser immigrant a Catalunya. El testimoni de vint-i-dos protagonistes*, de Pep Subirós, publicat el 2010.

Encavalcant-se amb aquest gènere, que alhora explora la biografia dels immigrants cercant d'alguna manera certificar també, encara que sigui indirectament, la possibilitat de mobilitat social ascendent i la seva identificació amb una Catalunya que a través d'aquesta experiència es vol reconèixer com una societat oberta, trobem un altre fenomen editorial: *La filla del Ganges. Història d'una adopció*, d'Aisha Miró, que aparegué l'any 2003 –seguida ben aviat de *Les dues cares de la lluna* (2005). Tot i que pugui sorprendre aquest primer èxit de vendes, que narra els sentiments d'una nena adoptada, la seva identificació amb el país dels pares adoptius, però alhora el redescobriment del país dels biològics, impulsa la publicació d'autobiografies sobre la immigració que entronquen amb l'obra de Candel. Recordem que era immigrant però que, havent arribat als dos anys, tenia la posició de fill en el moment de la immigració. En les autobiografies protagonitzades per immigrants, el camí serà invers: avançaran a partir de la memòria del que deixaren i ens introduiran en la progressiva identificació amb el país d'arribada.

És així com l'any 2005 es publiquen tres obres que marcaran tot un estil: d'una banda, a l'abril, *De Nador a Vic*, de Laila Karrouch, que serà guardonada amb el premi Columna Jove (aleshores l'escriptora tenia 27 anys), i al desembre, *Jo també sóc catalana*, de Najat El Hachmi, amb una història ben semblant –mateix origen i destinació, edat similar a l'arribada– i, en canvi, actituds força diferents, i, de l'altra, *Memòries! 1974-1989. Dels 15 als 30 anys. Londres-Barcelona*, de Mathew Tree. Mentre que les dues primeres reflecteixen el que serà la migració internacional, anterior al boom migratori, per boca d'immigrades marroquines que arribaren durant la seva infància, el darrer ens parla de la migració d'un ciutadà d'un país de la Unió Europea. Contrasten, d'aquesta manera, les motivacions ben diferents de les persones que integren aquests fluxos migratoris diversos. Per a les magribines, el viatge iniciàtic resulta inseparable de l'adolescència, del seu gènere i del record sensitiu de l'origen, contraposat a les normes d'un nou món ple d'ambigüitats. En l'obra de l'anglès, tot i que també pot considerar-se un ritus de pas, és precedit per un recorregut literari, i la iniciació és la d'un jove que refusa els encotillats models de classe a què es veu sotmès a Gran Bretanya vers la maduresa. A aquestes tres obres, caldria afegir-hi una obra de ficció que, si bé no es presenta com a autobiogràfica, no deixa d'estar dominada per episodis d'aquesta índole, on és igualment el perfil d'aprenentatge el que domina la narrativa: ens referim a la novel·la del palestí Salah Jamal *Lluny de l'horitzó perfumat* (2004). Introdueix el tema de l'exili, on la perspectiva de l'emigració acaba sobreposant-se a la de la immigració.

A aquest primer boom editorial, segueixen, l'any 2005, textos com *Català de retruc*, de l'arquitecte britànic David MacKay, i *Más allá del mar de arena. Una mujer africana en España*, de l'escriptora beninesa Agnès Agboton. Un altre cop la coincidència fa que es tracti de dues persones immigrades fa molt de temps, i que ambdues comparteixin el matrimoni amb catalans com a raó primera de la seva migració, i amb tot se situen gai-

rebé a les antípodes, quant a la percepció que en tindran a Catalunya, marcades, a més, per una clara diferència de gènere. L'àmbit professional, l'arquitectura, més genèricament la dimensió espacial, construirà la visió del primer; la maternitat, el rol de narradora i transmissora de la tradició oral, la de la segona. El mateix any es varen publicar les autobiografies del marroquí Mohamed Chaib, *Enlloc com a Catalunya*, i l'obra escrita a dues mans, *Amazic. L'odissea d'un algerià a Barcelona*, de Lyes Belkacemi i Francesc Miralles, en les quals es narraven un cop més dues cares quasi oposades de la biografia migratòria. En la primera, es descriuen les vivències del jove marroquí que retorna a Barcelona després de l'expulsió del seu pare, que arrossega la seva pròpia migració primerenca, i que té el triomf personal com a meta. Cofundador de l'associació cultural Ibn Batuta, entra a la política –concretament al PSC. En la segona, es descriu la picaresca de la supervivència al Raval, un cop contrastat el somni europeu amb la dura realitat barcelonina.

El 2010, Pius Alibek, amb *Arrels nòmades*, reprèn el tema de l'exili, aquest cop, però, de manera plenament autobiogràfica: les raons per partir del seu Irak natal, ja que pertany a la minoria dels cristians assiris, com refer la seva vida a les portes de la maduresa i què significa també començar de zero, amb un afany tant d'informar el lector sobre la comunitat que ha deixat enrere com d'explicar la seva acomodació biogràficament tardana al nou país. Un any més tard es publica *El secret del meu turbant*, obra de Nadia Ghulam i Agnès Rotger, guardonada amb el premi Prudenci Bertrana 2011, on es narra la tràgica experiència de l'autora afgana quan, essent un infant, va ser ferida per una bomba, va viure personalment la resistència contra el règim talibà, i va acabar al país. En aquest sentit resulta la que més s'aparta com a subgènere autobiogràfic de la immigració, ja que és el que va succeir al país d'origen, el que omple la narrativa, més que no pas la seva experiència com a immigrada a Catalunya. L'any 2013, Laila Karrouch tornarà a l'exercici autobiogràfic amb un segon lliurament vuit anys més tard, *Petjades de Nador*, que té el valor d'il·lustrar l'impacte de la crisi econòmica en la pròpia família.

Per acabar, s'estén l'aparició de creacions que parteixen directament del relat de vida, però que han estat escrites per una altra persona i que exploren una dimensió vivencial a través de la recreació literària. Per tant, no deixen de ser més interpretacions que no pas autobiografies, malgrat que la narració del viatge, i amb aquesta la de la immigració, sigui cabdal. És el cas, per exemple, d'*Origen. Tambakunda*, publicat el 2013, de Mariona Masferrer.

■ 1.4.2. La literatura sobre la immigració: paisatges del desassossec

El mateix any 2004, en el qual es produïa el llançament de les primeres autobiografies signades per immigrants internacionals, es publicaven també els primers llibres d'escriptors autòctons que, d'una forma o altra, tenien la immigració internacional com a objecte principal. No sols la seva presència creixent quant a volum o respecte a la diferència cultural convertien la immigració en un tema que reclamava l'atenció dels escriptors del país, sinó que, des del principi, la reiteració del fenomen migratori i la seva possible signi-

ficació, així com les condicions de vida a què es veia sotmès l'immigrat, preocupaven prou la societat catalana per fer-ne un producte d'interès.

Un relat de la nova immigració africana, de Toni Sala, publicat el 2004, s'adequa perfectament a aquesta darrera aproximació: descriu la solitud i l'angoixa dels immigrants que compongueren la primera fornada d'immigració subsahariana al Maresme. Mentre, l'obra de teatre *Forasters*, de Sergi Belbel, del mateix any, encarregada en ocasió de la celebració del Fòrum Universal de les Cultures a Barcelona, multiplica el joc dels miralls identitaris intercanviant els actors que interpreten personatges autòctons i immigrants de dues èpoques diferents –corresponents a la immigració espanyola dels anys seixanta i a la internacional posterior. Tots ells cerquen enteniment en un joc creuat d'alteritats i incomprendsions. També hauriem de comptar aquelles obres de ficció escrites per catalans d'origen estranger que es desmarquen de l'autobiografia, com, per exemple, *L'últim patriarca*, de Najat El Hachmi, publicada el 2008. En aquesta obra dibuixa un retrat sense misericòrdia de les misèries del masclisme tant anacrònic com opressiu en la vida d'una família immigrada, contrastat per la lluita de la jove protagonista per resistir i absteure's d'aquest ambient, i subratlla la càrrega d'hipocresia que el pur domini integra en la seva legitimació en nom de la tradició. És interessant constatar les dificultats de l'escriptora per desmarcar-se de l'etiqueta autobiogràfica a la qual el seu origen l'adscriu, ja que contradiu fins a cert punt la prova de la seva plena catalanitat, a part de provocar la irritació de l'autora –perquè pot pensar-se que la seva apreciació com a quota immigrant a la literatura catalana queda devaluada. Més recent, *El fruit del baobab*, de Maite Carranza, de l'any 2013, aborda el tema de la mutilació genital femenina.

El tracte de la immigració internacional ha permès desviar la mirada cap a la immigració espanyola anterior, sense poder evitar les valoracions en allò que hi ha de nou, però també en allò que hi ha de reiteratiu, de continuïtat. Com hem advertit abans, en certa mesura aquest exercici ha propiciat una nova perspectiva sobre el passat emigratori espanyol que, en ocasions, inevitablement també pren un caliu autobiogràfic, o sobre la biografia emigratòria de les generacions precedents de l'escriptor en qüestió. En el primer cas, trobem *Els castellans*, de Jordi Puní, publicada el 2011, en què es planteja en clau biogràfica (des d'uns ulls d'infant) l'experiència de l'alteritat, i repassa els paisatges propis de la segregació a Manlleu, per retrobar-los avui omplerts pels immigrants procedents de l'estranger. Aquesta mirada retrospectiva ha tingut el seu complement en obres com la de Javier Pérez Andújar (2011), a Sant Adrià de Besòs, o ha servit per interpretar el paisatge humà i les condicions de vida de la nova immigració des de l'exercici especular del retrat fotogràfic i buscar la mirada de l'emigrant (Pérez Andújar i Guerrero Luque, 2014). En el segon cas, trobem *Un home que se'n va* (2014), de Vicenç Villatoro, on va esbrinant el cúmul de circumstàncies que porten el seu avi a emigrar, en una edat gens habitual, amb la qual cosa la narració d'una decisió es converteix en un exercici de memòria històrica i pren com a testimonis coetanis i descendents tant d'emigrants a Catalunya com dels que romangueren al lloc d'origen, que ajuden a completar aquesta memòria. Sovint és una història oblidada, que descobreix les raons polítiques de l'emigració procedent de l'àmbit rural espanyol, que escapa del control polític, raó que va ser tan freqüent com

poc entesa en els primers fluxos que segueixen la postguerra immediata, coneguts com a *migracions de la fam*. La mitificació i la investigació de les arrels familiars comporta una naturalització de l'origen migrant, en aquest cas andalús. En aquestes generacions, significa trencar el silenci que va imperar sobre les pròpies biografies dels afectats directament per la guerra, especialment del costat dels vençuts.

Entre les darreres obres de narrativa publicades fins ara, on surt un retrat de la immigració, trobem *La pell de la frontera* (2014), de Francesc Serés. És un relat gairebé documental dels immigrants embarrancats en una geografia desolada que envolta els pobles del Segrià (Saidí, Alcarràs), en la castigada geografia de Los Monegros amb referències al Macondo de Jesús Moncada, tan a prop i tan lluny de la seva destinació. El desarrelament i la misèria en què viuen els immigrants en un territori d'espera (Correa et al., 2013) troba la seva rèplica en els dels sedentaris d'un món que canvia vertiginosament, de quan la immigració compon el nou paisatge humà. A l'espectral carrera dels immigrants per aconseguir escapar dels llimbs (jurídics i existencials) en els quals poden acabar atrapats, li correspon el somni melangiós del que podrien haver estat els que resten si haguessin marxat. Reconeixem el mateix desassossec que acompanya l'autor en trobar-se en un procés de desarrelament, que es fa esborradís en la memòria dels qui va deixar al poble, que se sap bromós davant dels ulls dels seus nous veïns, que ensumen també en ell la imatge fugissera que imposa la provisionalitat –com a mestre passavolant–: no serà comptat com un d'ells. Se sent impotent per aturar el desgavell en els seus alumnes de l'aula d'acollida.

■ 1.4.3. Què ens aporten les mirades dels immigrants i els autòctons sobre la immigració?

Contra el que es podria sospitar, enduts pel prejudici, la narrativa autobiogràfica de la immigració no és producte d'una manipulació de l'immigrant per part d'editorials o de grups catalanistes més o menys àvids de veure confirmades les seves teories sobre la bondat del model d'integració català. Independentment de la qualitat literària, força desigual, les diferents obres esmentades tenen la virtut de compondre un mosaic amb situacions molt diverses, en l'edat, en la generació, en l'any d'arribada, en el lloc d'origen, en les motivacions que expliquen la seva migració, de vegades ni tan sols decidida, o en la classe social. Però tenen en comú la posició fronterera entre dos mons que adopten els seus protagonistes i, d'alguna manera, el convenciment que són les seves veus les que anuncien el futur: l'experiència de la construcció identitària escindida que comporta el nomadisme com a qualitat compensatòria de les dificultats i els prejudicis a què han d'enfrontar-se en la seva condició d'immigrant. La globalització també és aquest dolorós procés de desarrelament i arrelament, de portar la llosa de la mirada de l'altre en la conformació de la pròpia identitat, el pes esgotador de la diversitat. Aquesta idea és comparada per algun dels autors autòctons i que hem trobat en el discurs dels gestors municipals de la immigració, en altres investigacions. És una mirada que, com la de Candel, es mou entre el reconeixement de la terra i la memòria en la construcció identitària, i que si

no es vol definir en termes de nacionalisme, no pot escapar tampoc de traçar el joc dels cercles concèntrics que pas a pas estenen el sentiment de pertinença: del barri al poble o la ciutat, i d'aquests al país. A diferència de l'obra de Candel, però, no és el silenci sobre els orígens el que marca la identificació amb el nou país. Al contrari: és l'afirmació del pes de l'origen, el que es busca com a valor explicatiu de la nova identitat en construcció. En aquest sentit, són obres que tradueixen el desplaçament que la definició de la identitat de Catalunya ha experimentat cap a la immigració com a mite fundacional i alhora són obres que hi participen.

1.5. Els altres catalans, un mite fundacional?

La confusió intencionada entre estat i nació promoguda pel nacionalisme espanyol contra les aspiracions de reconeixement de Catalunya com a nació, ha impulsat un discurs per part del sobiranisme en el qual s'ha donat tota la centralitat a la construcció d'estructures d'estat en el present i a l'existència d'un estat català en el passat. Segons aquesta perspectiva, els catalans som perquè hem estat. La coincidència amb el 300 aniversari de la caiguda de Barcelona el 1714 en la Guerra de Successió, convida a lligar la identitat a la rememoració de les llibertats perdudes. D'aquesta manera, s'aferma l'11 de setembre com a mite fundador del catalanisme modern. En aquest relat animat per la historiografia romàntica i consagrat pel noucentisme, significativament, la crisi produïda per la pesta negra a mitjan segle ^{xiv} i la feblesa demogràfica resultant, apareixen com la causa principal que frustra la condició d'estat nacional català (i la consolidació d'un imperi mediterrani). A partir d'aleshores la preocupació per la feblesa demogràfica i, en conseqüència, per la natalitat, esdevé una peça fonamental en la construcció d'un discurs catalanista, com es pot constatar en l'obra de Josep Antoni Vandellòs, que veu els períodes d'esplendor i decadència de la nació com a efecte dels cicles demogràfics de llarga durada i de la seva alternança amb la conjuntura demogràfica a Castella (Vandellòs, 1935a). Aquesta visió la va reprendre el discurs del catalanisme conservador de Jordi Pujol en tractar la pròpia immigració (Pujol, 1976), i no ha deixat d'inspirar aquells que han volgut veure la raó de la pròpia immigració exclusivament en l'estructura de la població de Catalunya, cíclicament sotmesa a un dèficit relatiu de joves en edat d'entrar en el mercat de treball com a producte de la secular baixa fecunditat de les catalanes.

Paradoxalment, alhora, el terme *identitat* s'ha fet sospitos o s'ha diluït en la constatació de la seva mal-leabilitat i pluralitat. Seguint la moda més que el mateix Zygmunt Bauman (2006), podríem dir que té una condició «líquida». Se cerquen altres realitats que donin cos al relat d'una vida compartida, amb la qual cosa es desplaça el significat del terme *nació* cap a un «territori» de postguerra difús i local que sembla contestar la por de la globalització –en un interessant maridatge semàntic en què es reconeix la *terra* com a concepte preburgès de nació i alhora assumeix la lluita ecologista–, o d'aquest projecte de viure en comú que també anomenem *cohesió social*, un altre dels fetitxes del vocabulari que usem. La tensió que s'estableix en aquesta nova forma de voler respondre la

pregunta de qui som i cap a on anem, torna a posar sobre la taula el que precisament és propi de Catalunya, no exclusiu, però sí propi: la subordinació a un estat (les elits del qual actuen de forma depredadora, tant contra els espanyols en general com contra la població que viu al territori català en particular) i, alhora, l'evidència de la pluralitat cultural creixent augmentada arran de la immigració internacional (tot i que no exclusivament), i vista com una amenaça entròpica, centrifugadora respecte a la cohesió social (Putnam, 2007).

La casualitat ha volgut que, juntament amb el tricentenari del 1714, també se celebri el 50è aniversari de la publicació d'*Els altres catalans* de Francesc Candel, i que aquest fet hagi propiciat una altra reflexió històrica al voltant del sentit que ha tingut i té la immigració en la definició de la identitat nacional. Què representa situar l'obra de Candel en l'origen d'un nou mite fundacional sobre la identitat catalana? El mite polític ha estat definit com el treball en una narrativa comuna que concentra i garanteix el significat per a les condicions polítiques i les experiències d'un grup social (Bottici, 2014). Amb tot, la pedra de toc de la institució de la immigració com a mite fundacional, la tenim no en la seva creació, sinó en la seva recepció i reproducció. Un mite es defineix com un procés, no com un relat inamovible, i com a procés queda obert a la relectura hermenèutica que en fem en cada moment.

Preguntar-se des de la demografia per la identitat de Catalunya, cinquanta anys més tard de la publicació de l'assaig de Candel, acceptant la immigració com a part fonamental de la nostra identitat, significa oposar-se frontalment a la por de la substitució ètnica que va expressar Vandellós el 1935, que era l'expressió canalitzada a través de la demografia del catalanisme polític nascut del noucentisme en un moment copsat com a crític. Per tant, significa també desmentir la narrativa dels que han seguit el seu relat actualment. Gairebé una dècada més tard de Vandellós, el 1944, i des de la filosofia i l'exili, Jaume Ferrater Mora es tornava a fer la mateixa pregunta a *Les formes de la vida catalana* (1944): Qui som? Quines són les característiques que defineixen la identitat catalana? La proximitat amb l'abisme imposa la pregunta identitària. De les respostes que ofereix, m'interessa destacar-ne una: la continuïtat com a tret definitori, és a dir, la relació amb la història, més concretament com el present fa canviar tant la percepció del futur com la del passat. L'adopció de la immigració com a mite fundacional transforma radicalment la nostra interpretació de la història, i amb aquesta, el relat històric sobre la identitat. Amb el volum, el mateix ritme dels cicles migratoris, la intensitat del creixement i la brusquedat de la caiguda a causa de les crisis econòmiques, aquest mateix context d'incertesa que imposen les crisis, i la composició sociodemogràfica dels nouvinguts que posen a prova, repton, la categorització i l'estratificació social, imposen el ritme de mutacions sobtades, més que de progressos lineals d'autopercepció de l'evolució de Catalunya com a nació. Encara deu anys més tard, el 1954, fou Jaume Vicens Vives qui, des de la història, cercant donar sortida al trauma de l'enfrontament fratricida i sobre la base del diàleg amb el filòsof a l'exili, amb *Notícia de Catalunya* torna a preguntar-se sobre la identitat. Tot i la seva afirmació que Catalunya era una terra de pas, encara veia el mestissatge (fruit de la immigració) com un procés antropològic dissociador, on arrelen les contradiccions internes, es

polaritzen els propis defectes, s'aprofundeixen les esclotxes (Vicens Vives, 1954: 214), i la demografia (juntament amb la capacitat econòmica) seguia essent valorada com una realitat limitadora de la identitat del país, traduïda a potencialitat moral. Quan el 1964 Francesc Candel aborda el tema, l'augment de la immigració fa indefugible col·locar-la en un punt central del discurs sobre la identitat del país, però no es tracta simplement d'una qüestió del nombre, sinó de la seva posició en la reproducció social.

El nacionalisme va ser la condició d'un país que es transformava vertiginosament, d'una Catalunya conformada per desplaçats: començant per l'èxode rural que s'havia iniciat en el segle XIX –que encara va tenir un llarg recorregut–, però també pel desclassament o pel desig d'ascensió social. La terra, en aquestes circumstàncies, era la que donava una garantia de permanència en les representacions mentals en un món canviant. En aquest context d'incertesa, la llengua esdevingué el factor privilegiat d'autoreconeixement gràcies a la immigració, no malgrat aquesta. Va ser un element eminentment popular, enfront d'una burgesia que a finals del segle XVIII havia emprès el camí de la diglòssia lingüística. El català no sols ha sobreviscut i s'ha estès gràcies a l'increment del nombre de catalanoparlants que ha significat l'adopció d'aquesta llengua per part dels migrants arribats de la resta d'Espanya i de la seva descendència, que ja seria una raó suficient per reconèixer la vàlua de la immigració en relació amb el català, sinó perquè la llengua mateixa ha esdevingut una peça clau en el procés d'integració social del conjunt de la societat (nouvinguts i autòctons). Així, quan ben recentment s'ha volgut reflexionar sobre les claus en les quals el nacionalisme català ha volgut definir la identitat de Catalunya (Cassassas Ymbert, 2014; Giner, 2014, per exemple), quan s'analitzen les «grans actituds davant la vida» és fàcil reconèixer directament o indirectament comportaments demogràfics: a part de la immigració i el paper de la llengua, doncs, ens trobem amb la reducció de la fecunditat com a estratègia per millorar el futur de la descendència (o si voleu, per assegurar la mobilitat social ascendent), juntament amb la lloança de l'esforç individual per a aquesta mateixa millora.

En la relació entre demografia i identitat, els reptes principals que ens esperen al segle XXI són dos. El primer el constitueix com enfrontar la diversitat, és a dir, com cal transformar el sistema de categorització i estratificació social per vertebrar la narrativa sobre la identitat a partir del fenomen migratori (Vertovec, 2007). El segon, directament relacionat amb el que acabem d'apuntar, és la desigualtat creixent que posa en perill el somni d'una mobilitat social ascendent transgeneracional per àmplies capes de la societat, no sols per als immigrants –l'abast de la qual caldria revisar històricament–, que ha estat identificada per l'economista Thomas Piketty (2014) com a conseqüència de l'adveniment del que ha qualificat de *capitalisme patrimonial*. Per descomptat que la immigració i la demografia no són els únics elements a partir dels quals podem definir la identitat de Catalunya. Se segueixen assajant respostes des de la literatura, donant voltes al paper de la llengua i a l'impacte de la diversitat, com, per exemple, en *El melic del món*, publicada el 2013, o des de la història, com recentment ha proposat Josep Fontana amb *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya* (2014), que incideixen en el pes de la història com a síntesi de les lluites socials que donen peu a una certa visió del món i la seva con-

creció institucional. Però el que no es pot fer és ignorar la immigració en respondre a la pregunta de qui som, que comporta reformular qui hem estat i definir qui serem, o millor dit, qui volem ser.

Una darrera pregunta ens assalta: l'adopció de la immigració com a mite fundacional significa la banalització del relat sobre la identitat nacional per fer-ne un succedani del discurs assimilacionista nord-americà? La resposta és que no, perquè la història compta, no sols en el passat i la nostra interpretació d'aquest, sinó en les condicions històriques en les quals es formula aquesta centralitat de la immigració a cada país. La majoria de països desenvolupats s'enfronten a la mateixa pregunta: com organitzar-se en esdevenir sistemes complexos de reproducció?, la qual cosa significa, demogràficament parlant, que cada cop més la immigració és el fenomen que explica els cicles que marquen l'evolució de la seva població, i, socialment parlant, que la reproducció social del grup té també com a peça fonamental l'aportació massiva de persones d'altres llocs i l'augment de la diversitat. El desafiament que es planteja és idèntic per a tots els països implicats, les respostes no ho són. Per a Catalunya, decidir la resposta constitueix el rovell de l'ou de la identitat nacional del segle XXI.

Referències bibliogràfiques

- AGBOTON, A. (2005). *Más allá del mar de arena. Una mujer africana en España*. Barcelona: Lumen.
- ALEXANDRE, V. *Nosaltres, els catalans*. (2008). Barcelona: Editorial Pòrtic.
- ALIBEK, PIUS. *Arrels nòmades*. (2010). Barcelona: La Campana.
- BAUMAN, ZYGMUNT. *Vida líquida*. (2006). Barcelona: Paidós.
- BELBEL, S. (2004). *Forasters*. Barcelona: Proa.
- BOTTICI, CHIARA. (2014). *Imaginal Politics. Images Beyond Imagination and The Imaginary*. New York: Columbia University Press.
- BOSNIAK, L. (2007). «Being Here: Ethical Territoriality and the Rights of Immigrants». *Theoretical Inquiries in Law*, vol. 8, núm. 1, p. 389-410.
- BRANCÓS, INÉS. (2010). *L'adopció internacional a Catalunya: un nou fenomen demogràfic?* Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona-Departament de Geografia. [Tesi doctoral].
- CABRÉ, ANNA. (1999). *El sistema català de reproducció*. Barcelona, Proa.
- CANDEL, F. (1964). «Los otros catalanes». *La Jirafa, Homenaje a Cataluña*, any III, núm. 13-14 (1958). Traducció reproduïda a Candel, F. *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62, p. 15-21.

- (1964). *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.
 - (1972). *Apuntes para una sociologia del barrio*. Barcelona: Edicions, 62.
 - (1977). *Barrio*. Barcelona: Ediciones Marte.
 - (1985). *Els altres catalans vint anys després*. Barcelona: Edicions 62.
- CANDEL, Francesc, i CUENCA FLORES, Josep Maria. (2001). *Els altres catalans del segle XXI*. Barcelona, Planeta.
- CARRANZA, M. (2013). *El fruit del baobab*. Barcelona: Edicions 62.
- CASAJUANA, C. (2013). *El melic del món*. Barcelona: Columna.
- CASASSAS YMBERT, J. (2014). *La nació dels catalans. El difícil procés històric de la nacionalització de Catalunya*. Catarroja-Barcelona: Edicions Afers.
- CHAIB, Mohamed. (2005). *Enlloc com a Catalunya*. Barcelona: Empúries.
- COLEMAN, David A. (2006). «Immigration and ethnic change in low-fertility countries, A Third demographic transition». *Population and Development Review*, vol. 32, núm. 3, p. 401-446.
- CORREA, V.; BORTOLOTO, I.; MUSSET, A. (ed.) (2014). *Geografías de la espera. Migrar, habitar y trabajar en Santiago de Chile, 1990-2012*. Santiago de Chile: Uqbar Editores.
- CRAMERI, K. (2008). *Catalonia. National Identity and Cultural Policy, 1980-2003*. Cardiff: University of Wales Press.
- DOMINGO, Andreu. (1996). «La integració como el proceso de apropiación de espacios sociales ascendentes». A: Kaplan Marcusan, Adriana (coord.). *Procesos migratorios y relaciones interétnicas. VII Simposio del VII Congreso de Antropología Social, Zaragoza, 1996*. Saragossa: Instituto Aragonés de Antropología i Federació de Asociaciones de Antropología del Estado Español.
- (2014a). *Catalunya al mirall migratori. Immigració i identitat nacional*. Barcelona: L'Avenç.
 - (2014b). «1964, els altres catalans». A: *Nadala*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla.
 - [En premsa.] «Candel, l'arrelament i el paisatge de la immigració». A: AD. *Els paisatges de Paco Candel*, Barcelona: Fundació Paco Candel.
- EL HACHMI, N. (2004). *Jo també sóc catalana*. Barcelona, Columna.
- (2008). *L'últim patriarca*. Barcelona: Planeta.
- FERNÁNDEZ, Josep-Anton. (2008). *El malestar en la cultura catalana*. Barcelona: Empúries.
- FLORIDA, R. L. (2005). *Cities and the Creative Class*. New York: Routledge.

- FERRATER MORA, Jaume. (1980). *Les formes de la vida catalana i altres assaigs*. Barcelona: Edicions 62.
- FONTANA, Josep. (2014). *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*. Barcelona: Eumo Editorial.
- GINER, S. (2014). *Catalunya, assaig*. Barcelona: Ed. Galerada.
- GUILLAMON, Julià. (2005). «La novel·la catalana en la immigració». *L'Avenç*, núm, 298, pàg. 1-3.
- GULAM, Nadia; ROTGER, Agnès. (2011). *El secret del meu turbant*. Barcelona: Labutxaca.
- HUNGTINGTON, Samuel. (2004). *Who are We? The Challenges to America's National Identity*. New York: Simon & Shuster.
- JAMAL, S. (2004). *Lluny de l'horitzó perfumat*. Barcelona: La Magrana.
- JUTGLAR, A. (1965). «Carta abierta a Francesc Candel». *Cuadernos para el diálogo*, núm. 15.
- LESTHAEGHE, Ron. (1991). *The Second Demographic Transition in Western Countries, an interpretation*. Brussels: Princeton University Library.
- KARROUCH, L. (2004). *De Nador a Vic*. Barcelona: Columna.
- (2013). *Petjades de Nador*. Barcelona: Columna.
- KREMSER, S. (2012). *Carrer dels oblidats*. Barcelona: Empúries.
- MACKAY, D. *Català de retruc*. (2005). Barcelona: Edicions de 1984.
- MASFERRER, Mariona. (2013). *Origen. Tambakunda*. Figueres: Brau.
- MIRÓ, A. (2003). *La filla del Ganges. Història d'una adopció*. Barcelona: La Magrana.
- (2005). *Les dues cares de la lluna*. Barcelona: RBA.
- NADAL, Jordi. (1985). «Pròleg». A: Vandellòs, Josep A. *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62. p. 5-22.
- NOTESTEIN, Frank. (1945). «Population, The Long View». A: Schultz, E. (ed.). *Food for the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- PASCUAL I ESCÚTIA, Jordi. (1985). «Un economista català: Josep Antoni Vandellòs i Solà (1899-1950)». A: Vandellòs, Josep A. *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62, p. 147-215.
- (2011). «Presentación». A: Vandellòs, Josep A. *La inmigración en Cataluña*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas y Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, p. 11-61.

- PÉREZ GONZÁLEZ, A. (1965). «Neocapitalismo comunitario». *Promos*, núm. 31.
- PERNAY, G. (1995). *El somni català*, Barcelona: La Campana.
- PIKETTY, Thomas. (2014). *El capital al Segle XXI*. Barcelona: RBA.
- PÉREZ ANDÚJAR, Javier. (2014). *Paseos con mi madre*. Barcelona: Tusquets.
- PÉREZ ANDÚJAR, J.; GUERRERO LUQUE, J. (2014). *El milagro en Barcelona. Emigrantes hoy, porque emigrante soy*. Barcelona: Ariel.
- PUJOL, Jordi. (1976). *La immigració, problema i esperança de Catalunya*. Barcelona: Nova Terra.
- PUNTÍ, J. (2011). *Els castellans*. Barcelona: L'Avenç.
- PUTNAM, Robert D. (2007). «E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture». *Scandinavian Political Studies*, vol. 30, núm. 2.
- RIERA, C. (2011). *Natura quasi morta*. Barcelona: Edicions 62.
- SALA, T. (2004). *Un relat de la nova immigració africana*. Barcelona: Original 62.
- SERÉS, Francesc. (2014). *La pell de la frontera*. Barcelona: Quaderns Crema.
- SINCA, Genís. (2008). *La providència es diu Paco. Biografia de Francesc Candel*. Barcelona: Dèria Editors, La Magrana.
- SUBIRÓS, P. (2010). *Ser immigrant a Catalunya. El testimoni de vint-i-dos protagonistes*. Barcelona: Edicions 62.
- TREE, M. *Memòries! 1974-1989*. (2004). *Dels 15 als 30 anys. Londres-Barcelona*. Barcelona: Columna.
- VAN DE KAA, Dirk J. (1987). «Europe's Second Demographic Transition». A: *Population bulletin.*, vol. 42, 1 (març 1987).
- VANDELLÒS I SOLÀ, Josep Antoni. (1935a). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca catalana d'autors independents.
- (1935b) *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Altès.
- VERTOVEC, S. (2007). «Super-diversity and its implications». *Etnic and Racial Studies*, vol. 30, núm. 6, p. 1024-1054.
- VICENS I VIVES, J. (1954). *Notícia de Catalunya*. Barcelona: Destino.
- VILLATORO, Vicenç. (2014). *Un home que se'n va*. Barcelona: Proa.
- ZAPATA-BARRERO, R. (2008). *La inmigración en naciones minoritarias. Flandes, Quebec y Cataluña en perspectiva*. Barcelona: Icaria.

- (2012a). *Una ètica política mínima de la immigració a Catalunya*. Barcelona: Proteus.
- (2012b). «Catalan Autonomy-Building Process in Immigration Policy: Conceptual, Institutional and Normative Dimensions». A: Gagnon, A. G.; Keating, M. (ed.) *Political Autonomy and Divided Societies. Imagining Democratic Alternatives in Complex Settings*. Basingstoke: Palgrave, MacMillan, p. 220-235.
- ZELINSKY, Wilbur (1997) «La hipòtesi sobre la transició de la mobilitat». *Treballs de la societat catalana de geografia*, núm. 44. vol. XII, p. 143-173.

2. Migracions a Catalunya: cinc dècades de canvis i continuïtats

Enrique Ortega-Rivera
eortega@ced.uab.cat
Centre d'Estudis Demogràfics

Miguel Solana Solana
antoniomiguel.solana@uab.cat
Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

En aquest apartat s'analitzen tant l'evolució en la intensitat de les migracions –immigració i emigració– com els patrons espacials de les migracions internes i externes a Catalunya al llarg del període 1964-2013. Les fonts d'informació han estat principalment les dades de l'Estadística de variacions residencials de l'INE. Aquest període s'ha caracteritzat per l'arribada d'un nombre important d'immigrants –especialment durant la dècada anterior a 1975 i entre els anys 2000 i 2008– alhora que per una variació substancial dels seus llocs de procedència. S'ha assistit a una ampliació territorial en l'origen dels fluxos d'arribada a Catalunya: d'un predomini dels fluxos procedents de la resta d'Espanya s'ha passat a una major importància de la immigració procedent de la resta del món. En aquest apartat remetem al funcionament del sistema català de reproducció com a component essencial per entendre aquests cicles migratoris.

Paraules clau: migracions internes, migracions internacionals, Catalunya, Espanya.

Migraciones en Cataluña: cinco décadas de cambios y permanencias

Resumen

En este capítulo se analizan tanto la evolución en la intensidad de las migraciones –inmigración y emigración– como los patrones espaciales de las migraciones internas y externas en Cataluña a lo largo del período 1964-2013. La información proviene principalmente de la Estadística de variaciones residenciales del INE. Este periodo se ha caracterizado por la llegada de un número importante de inmigrantes –especialmente durante la década anterior a 1975 y entre los años 2000 y 2008– a la vez que por una

variación sustancial de sus lugares de procedencia. Se ha asistido a una ampliación territorial en el origen de los flujos de llegada a Cataluña: de un predominio de los flujos procedentes del resto de España se ha pasado a una mayor importancia de la inmigración procedente del resto del mundo. En este apartado remitimos al funcionamiento del sistema catalán de reproducción como componente esencial para entender estos ciclos migratorios.

Palabras clave: migraciones internas, migraciones internacionales, Cataluña, España.

Migrations in Catalonia: five decades of changes and continuities

Abstract

This chapter analyses both the evolution in the intensity of migration –emigration and immigration– and the spatial patterns of internal and external migration in Catalonia during the period 1964-2013. The source of information has been mainly data of the Residential Variation Statistics (INE). During this period a large number of immigrants has come to Catalonia –especially during the decade before 1975 and between 2000 and 2008–, but we can see a substantial variation in the origin of this migrants. We can appreciate a territorial expansion in the origin of the flows arriving to Catalonia: from predominant flows of the rest of Spain to greater importance of immigration from the rest of the world. In this section we refer to the Catalan Reproduction System as essential information to understand this migratory cycle.

Keywords: internal migrations, external migrations, Catalonia, Spain.

Migrations en Catalogne : cinq décennies de changements et de continuités

Résumé

Ce chapitre analyse l'évolution de l'intensité des migrations –immigration et émigration– et la structure territoriale des flux internes et des flux externes en Catalogne pendant la période 1964-2013. Les sources d'information ont été principalement les données des Variations Statistiques Résidentielles de l'INE. Cette période a été marquée par l'arrivée d'un grand nombre d'immigrants –surtout au cours de la décennie 1965-1975 et entre 2000 et 2008– et aussi par une variation importante de leurs origines. On a assisté à une expansion territoriale de l'origine des migrants arrivant en Catalogne: d'une prédominance des flux provenant du reste de l'Espagne à une plus grande importance de l'immigration du reste du monde. Dans ce chapitre nous considérons le fonctionnement du

Système Catalan de Reproduction comme l'élément essentiel pour la compréhension de ces cycles migratoires.

Mots-clé : migrations internes, migrations internationales, Catalogne, Espagne.

2.1. Els immigrants d'ara no són com els d'abans?²

Amb aquesta asseveració, que nosaltres hem convingut interrogar, Francesc Candel encadenava tot un seguit de reflexions carregades de realisme estètic i rerefons demogràfic que traçaven «un paral·lelisme ininterromput entre els immigrants d'altres temps i els actuals» o, més ben dit, «un paral·lelisme entre els immigrants de totes les èpoques» (Candel, 2008: 55-65). Aquesta mirada *candeliana* a la realitat social afirmava, per tant, la necessitat d'una perspectiva històrica que, parafrasejant Borges (2012:26), estima «las repeticiones, las variantes, las simetrías». Per això, en una anàlisi de les migracions dels segles xx i xxi a Catalunya, com la que es va plantejar a la jornada que va precedir aquesta monografia, proposem fugir de l'agitació del moment i construir un pont entre l'*abans* i l'*ara*, mirant de trobar allò que és *nou* i allò que és *vell* en els desplaçaments de població que han tingut Catalunya com a lloc de destinació i de partida. És ineludible, en aquesta línia, començar amb dues evidències, ara a l'abast de tothom. La primera és que «la immigració ha estat una constant històrica» al país, tal com el mateix Candel deixà escrit en *Els altres catalans* (Candel, 2008:146). Tant és així, que aquest fenomen va esdevenir –i heus aquí la segona evidència– el factor principal de creixement demogràfic des de la fi del segle XIX. Com va posar en relleu Cabré (1991), l'aportació migratòria, lluny de ser parsimoniosa, estarà marcada pel caràcter episòdic i abrupte de les «grans onades», tant de les arribades en el primer terç del segle XX com de les que van tenir lloc entre els anys cinquanta i setanta o, ja en la frontissa del canvi de segle, les que venien amb accent forà.³ La comprensió d'aquestes sacsejades i la seva articulació en el temps històric de llarga durada no és possible avui sense acudir al *sistema català de reproducció*, esquema teòric que la demògrafa barcelonina Cabré caracteritzà a la fi dels anys vuitanta (Cabré, 1999). Per aquesta estudiosa, l'evolució de la població catalana ha estat regida per un sistema complex de reproducció social en què la constitució de les generacions successives s'ha confiat tant a la reproducció biològica com a l'arribada substancial i contínua d'immigració, en un procés que ha comportat la mobilització simultània d'aspectes econòmics, sociològics, familiars i culturals (Cabré, 2007). Un segon referent teòric que ens ajuda a prendre en consideració la dimensió històrica és la noció de *cicle migratori* proposada per

2. De les nombroses edicions d'*Els altres catalans* hem utilitzat la publicada l'any 2008 per Edicions 62, no censurada i prologada per Najat El Hachmi.

3. Deixem enrere els episodis d'immigració francesa durant els segles XVI i XVII, documentats per Jordi Nadal i Emili Giral (2000), i les migracions de la fi del segle XIX estudiades per Arango (1976). També les que es van produir just en acabar la Guerra Civil espanyola, període poc conegut però sobre el qual s'han fet aportacions destacables (Boj, Vallès, 2005; Marín Corbera, 2006; Puig i Valls, 1995).

Dassetto (1990).⁴ Per al sociòleg belga, aquest concepte comprèn una sèrie de processos a partir dels quals els immigrants dels països no desenvolupats arriben i s'assenten en els més desenvolupats en una seqüència temporal –que concreta en tres etapes– que requereix l'adaptació de les poblacions immigrada i autòctona, així com de les institucions de la societat receptora. Encara que la referència són les migracions internacionals, la noció de cicle també aporta valuoses eines analítiques per a la interpretació històrica de les migracions a l'interior del país. Una de molt suggeridora planteja generar, en sintonia amb el propòsit d'aquest monogràfic, un camp conceptual per comprendre les percepcions de la població entorn del fenomen migratori i integrar també les anàlisis produïdes sobre la migració i els migrants, ja sigui en el terreny acadèmic, polític o sociocultural.⁵

A partir d'aquest marc, breument descrit, en les pròximes pàgines abordarem l'anàlisi de les tendències i les característiques territorials i demogràfiques de les migracions a Catalunya procedents de la resta d'Espanya i de l'exterior. Per raons d'interès i limitació d'espai evidents, en aquest treball tractem els moviments migratoris que van tenir lloc al llarg dels últims cinquanta anys, horitzó temporal definit per la primera edició de l'obra homenatjada, l'any 1964, i l'últim del qual es disposa de dades estadístiques, el 2013. En el transcurs d'aquest període els canvis en els patrons migratoris a Catalunya i al conjunt d'Espanya han estat molt ràpids i intensos, la qual cosa ha fet de les migracions el component principal de creixement i el motor de canvi en la distribució espacial de la població, tal com ha quedat reflectit en les nombroses contribucions fetes des de la demografia, la geografia i la sociologia.⁶ La conveniència de la perspectiva històrica ens du a considerar aquells elements de canvi i continuïtat més rellevants quant a l'evolució de les migracions, i a emfatitzar-ne la dimensió territorial i en diàleg constant amb la literatura acadèmica. Amb aquest objectiu, el text s'ha organitzat de la manera següent: després d'aquesta introducció, la segona secció presenta la font de dades i algunes qüestions de caràcter metodològic. En la tercera part abordem l'evolució de les migracions internes i externes al llarg del període esmentat. L'estructura espacial dels moviments migratoris interns, així com els països d'origen i de destinació dels internacionals, els tractarem en la quarta. La secció final clou amb el significat de les migracions en termes de creixement demogràfic, juntament amb una discussió sobre els elements de canvi i continuïtat en el sistema migratori català.

4. En el camp d'estudis de les migracions, el concepte de *cicle migratori* no és precisament nou i diversos autors l'han emprat per estudiar la relació entre les fases històriques de migració internacional, els cicles econòmics i els canvis demogràfics (Oklóski, 2012). D'una manera implícita el concepte també és present, per exemple, en el clàssic treball de Zelinsky (1971) sobre la transició de la mobilitat.

5. Una contribució recent en aquesta línia la va fer Andreu Domingo (2014) amb una anàlisi històrica dels discursos sobre la immigració a Catalunya.

6. Un estat de la qüestió sobre les migracions internes a Catalunya i Espanya es troben a Pascual de Sans *et al.* (2002) i Silvestre (2009). Una panoràmica de la producció científica sobre migracions internacionals a Espanya es troba a Bueno (2008).

2.2. Dades i números. Algunes indicacions sobre la font estadística

En un passatge d'*Els altres catalans*, Candel (2008:147) es fa ressò d'una notícia publicada a *La Vanguardia* a l'agost de 1963. L'extracte té un cert interès anecdòtic, motiu pel qual no ens estalviem de reproduir-lo parcialment. Així, el diari informa: «En el último número del Boletín del Instituto Nacional de Estadística se publican unas interesantes tablas definitorias del movimiento de migraciones en el seno de España [...]». I, més endavant, prossegueix: «La estadística, formulada con extraordinaria precisión y apretado rigor, nos retrata con el máximo detalle las peculiaridades de esta masa de nuevos barceloneses». No cal dir que les taules del moviment de migracions a què fa referència el retall de premsa constitueixen l'Estadística de variacions residencials actual que, tot just un parell d'anys enrere, es va començar a publicar per primer cop a Espanya.

Com ja és sabut, les migracions són un fenomen de difícil quantificació. En el nostre context, les fonts estadístiques principals són el registre de variacions residencials i els censos, pel que fa als fluxos i estocs de població.⁷ En aquest treball hem utilitzat bàsicament la primera, atès que és l'única font que proporciona informació sobre els fluxos migratoris interiors i exteriors al llarg d'aquest període d'estudi. Les migracions internes es comptabilitzen anualment des de 1961, mentre que el capítol de migracions externes es va incorporar tardanament: la immigració, a partir de 1988, i l'emigració, a partir de 2002.⁸ També és sabut que la qualitat de les dades sobre variacions residencials és lluny de l'«extraordinaria precisión y apretado rigor» amb què el diari celebrava la novetat. L'aplicació, però, de canvis metodològics –derivats, al seu torn, de modificacions legals i administratives en el registre padronal– ha propiciat una millora progressiva, especialment notable des de mitjan dècada dels noranta. Els problemes i limitacions de l'estadística han estat objecte d'escrutini acadèmic i discussió política. En general, hi ha cert consens a situar el subregistre, el desfasament cronològic en l'enregistrament dels desplaçaments, les inscripcions indegudes i atípiques i, en darrer lloc, la captació de les sortides a l'estranger entre les deficiències de més calat (Domingo, Sabater, 2010; Gil-Alonso, 2010; Martí, Ródenas, 2004; Ortega-Rivera, 2012; Sabater, Ajenjo, 2005). Cal precisar, però, que la seva incidència ha estat molt desigual al llarg del temps, així com entre les diferents poblacions.

7. Aquestes dues estadístiques oficials no són les úniques que proporcionen informació sobre moviments migratoris. Entre d'altres, disposem de l'Estadística de migracions derivada de l'EPA (Enquesta de població activa), l'Enquesta sociodemogràfica de 1991 i, més recentment, l'Estadística de migracions, també derivada dels registres padronals.

8. Les dades del període 1995-2013 corresponen a les tabulacions de l'Estadística de variacions residencials (EVR) elaborades per l'INE. Aquesta informació s'ha completat amb la sèrie històrica amb dades que comencen l'any 1962 i que s'han tret de l'apartat corresponent al capítol de migracions de l'Anuari estadístic d'Espanya. En el càlcul de les taxes migratòries s'han establert com a denominadors les poblacions de les estimacions intercensals de població per al període 1971-2013, les poblacions de fet des del 1900 fins al 1991 i, en darrer lloc, les estadístiques de la població d'Espanya deduïdes del padró municipal d'habitatges de l'any 1965.

En aquest punt, creiem oportú posar en relleu els canvis que han tingut més repercussió en el registre padronal, base d'aquesta estadística, atès que són un element clau per a l'anàlisi de l'evolució dels moviments migratoris. El primer canvi va tenir lloc l'any 1988, moment en què s'implantà un document únic d'inscripció padronal i se n'informatitzà la gestió, fets que des d'aleshores han permès l'obtenció de registres individuals per a cada variació residencial. Abans d'això, les migracions es comptabilitzaven a partir de les relacions numèriques d'altres i baixes que cada ajuntament remetia anualment a l'Institut Nacional d'Estadística (INE). El segon canvi va ser la creació del padró continu a partir de 1996. L'establiment d'un procediment de gestió contínua d'altres i baixes comportarà no sols la supressió de les conegudes renovacions padronals quinquennals, sinó també la centralització i coordinació de tota la informació sobre variacions residencials en l'organisme estadístic.⁹ Un últim canvi està associat a l'arribada d'immigració procedent de l'estranger. El registre deficient de les altres i baixes de la població amb nacionalitat estrangera, molt estès a principis d'aquest segle, comportarà la introducció de mecanismes administratius per combatre els problemes de cobertura i les duplicitats que s'estaven produint als padrons municipals. D'aquesta manera es van introduir les anomenades *altres per omissió* i *baixes per inclusió indeguda*, a partir de 2004, i les *baixes per caducitat*, a partir de 2006.¹⁰ En resum, aquestes millores han permès resoldre certes incoherències en la mesura de les migracions internes presents en les dècades dels seixanta i setanta –concretament, les baixades en els anys de renovació padronal i les discrepàncies entre les migracions censals i padronals–, així com certes incoherències en part dels problemes de cobertura i registre de les migracions exteriors de la població estrangera.

És important cloure aquesta secció apuntant algunes qüestions de caire metodològic entorn de la definició de *migració* i la unitat territorial d'anàlisi. La *migració interna* s'ha definit operativament com «un canvi de residència entre comunitats autònomes que tingui com a origen i destinació Catalunya». Així mateix, la *migració externa* és considerada com «una variació residencial, ja sigui d'entrada o de sortida, entre Catalunya i l'exterior». Cal advertir que, si bé la comunitat autònoma constitueix la unitat analítica de referència, hem hagut de davallar al nivell provincial per tractar alguns aspectes de l'anàlisi territorial, atès que l'òptica regional amaga variacions geogràfiques importants en els fluxos migratoris interns.

9. Abans de la implantació del padró continu, en els anys de renovació dels padrons municipals –els acabats en 1 i 6–, l'estadística reflectia descensos acusats en les migracions per l'assimilació de registres de canvi de residència.

10. Les altres per omissió i les baixes per inclusió indeguda són procediments de baixa d'ofici duts a terme pels ajuntaments. A l'efecte de l'EVR, aquestes altres i baixes són tractades com a altres i baixes per canvi de residència exterior de les quals es desconeix el país d'origen i destinació, respectivament. Les baixes per caducitat són el resultat del canvi legislatiu que va introduir la Llei 14/2003 dins de la Llei reguladora de bases de règim local, la qual estableix que els estrangers no comunitaris sense autorització de residència permanent han de renovar la seva inscripció padronal cada dos anys i que, en cas que no ho facin, els ajuntaments han de declarar la caducitat de la inscripció.

2.3. Concretem o centrem-nos. Evolució de les migracions a Catalunya

La dècada dels seixanta fou un període excepcional en la dinàmica de les migracions internes a Catalunya i la resta d'Espanya. El conjunt de canvis que experimentà l'economia espanyola –en aquell temps, immersa en un profund procés de transformació de l'estructura productiva i de recomposició del mercat de treball– aniran lligats a una gran mobilitat geogràfica de la població, principalment des de les àrees rurals i més deprimides cap a les aglomeracions urbanes i zones industrials del país (García Barbancho, 1967; Cardelús, Pascual, 1979; Cardelús *et al.*, 1999). L'excepcionalitat a què al·ludim quedarà definida per la intensitat i el volum assolits per la migració interregional, fins al punt que els desplaçaments de llarg recorregut van implicar més de la meitat del total de moviments registrats entre 1964 i 1973 (taula 2.1). En termes relatius, dels dotze de cada mil habitants que van efectuar una migració durant la dècada, uns set ho van fer canviant de regió de residència, mentre que cinc es van mantenir dins dels límits provincials. Catalunya rebrà més de 670.000 entrades des de la resta d'Espanya, per la qual cosa s'erigirà com a receptora principal –al costat de Madrid i País Basc– d'uns corrents migratoris territorialment molt desequilibrats i originats, en la major part, a les regions d'Andalusia, Extremadura i Castella-la Manxa.

La crisi econòmica del anys setanta trencarà amb aquesta dinàmica, la qual cosa propiciarà el sorgiment d'un sistema migratori caracteritzat, d'una banda, per la disminució dels desplaçaments entre regions i, de l'altra, per la diversificació de l'estructura espacial dels fluxos migratoris, tal com es veurà en la secció següent (Cabré *et al.*, 1985; Ródenas, 1994). Aquest nou model s'acabarà de definir en els anys vuitanta i noranta amb l'apari-

Taula 2.1. Migracions internes a Catalunya i amb la resta d'Espanya, 1962-2013.

	Migracions dins de Catalunya			Migracions amb la resta d'Espanya		
	<i>Intraprov.</i>	<i>Interprov.</i>	<i>Total</i>	<i>Immigració</i>	<i>Emigració</i>	<i>Saldo</i>
1962-1963	76.236	16.526	92.762	191.525	14.485	177.040
1964-1968	227.645	39.194	266.839	407.415	48.137	359.278
1969-1973	263.586	39.060	302.646	263.130	51.090	212.040
1974-1978	256.866	37.053	293.919	203.794	83.483	120.311
1979-1983	192.982	34.249	227.231	74.779	110.152	-35.373
1984-1988	239.212	50.186	289.398	82.075	108.847	-26.772
1989-1993	402.287	76.058	478.345	121.446	132.209	-10.763
1994-1998	560.027	97.227	657.254	107.540	125.602	-18.062
1999-2003	823.726	160.204	983.930	182.069	178.862	3.207
2004-2008	1.123.738	250.156	1.373.894	279.670	318.919	-39.249
2009-2013	1.064.017	212.266	1.276.283	281.548	289.690	-8.142

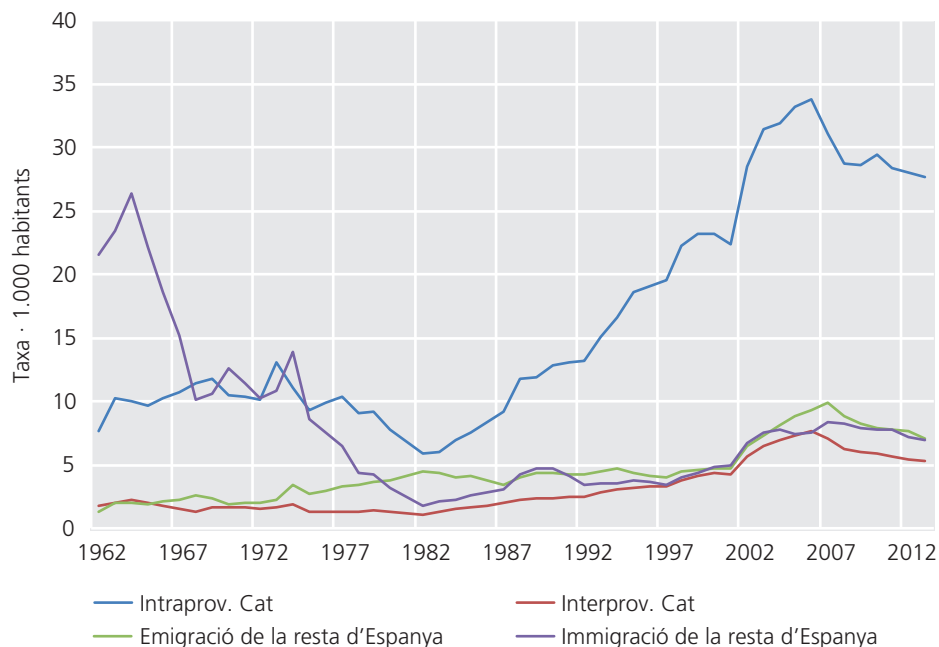
Font: elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE).

Nota: períodes quinquennals excepte el bienni 1962-1963.

ció de fluxos de migració de retorn, juntament amb un creixement de la mobilitat intra-provincial espectacular (Recaño, 2004a; Ródenas, Martí, 2005). L'evolució de les migracions a Catalunya il·lustra amb nitidesa el que s'acaba de dir. La reducció de la immigració procedent de la resta d'Espanya es veurà acompanyada d'un creixement sostingut de l'emigració cap a altres regions fins a arribar, l'any 1980, a registrar un saldo migratori negatiu. Com s'ha assenyalat, aquesta situació –que es produïa per primera vegada des que disposem de la sèrie estadística– marcarà un punt d'inflexió en els intercanvis migratoris amb la resta d'Espanya (Recaño, Solana, 1998). Des de llavors, Catalunya experimentarà saldos migratoris negatius ininterrompudament, tret dels períodes 1988-1989 i 2000-2003. Com dèiem, les migracions interregionals van tenir un component de retorn que, en el cas que ens ocupa, assolí proporcions relativament baixes però amb una intensitat similar a la registrada per les regions econòmicament més pròsperes i tradicionalment immigratòries, com ara Madrid i el País Basc. Així, el retorn involucrà el voltant del 40% de les sortides des de Catalunya i del 20% de les entrades registrades entre 1988 i 2001 (Recaño, 2004b).

És important apreciar que la consolidació d'aquests patrons de migració intrarregional va tenir lloc en un context en què els fluxos intraprovincials comencen a experimentar un creixement vertiginós i sense precedents històrics. Tant és així que els moviments al si de les províncies catalanes es van duplicar durant els anys noranta i van arribar a sobrepassar el milió de desplaçaments al llarg dels dos últims quinquennis (taula 1). L'evolució de les taxes migratòries mostrada al gràfic 2.1 permet observar millor la tendència ascendent, atès que la relació entre les migracions intraprovincials i la població passarà d'un 6% durant el bienni 1981-1982 a un 23% en l'any 1998, moment a partir del qual la mobilitat adquireix acceleració fins a arribar a un màxim del 34% l'any 2006. El començament, però, de la crisi econòmica provocada per l'esclat de la bombolla immobiliària precipitarà una caiguda accentuada que, malgrat la conjuntura adversa, es mantindrà en uns nivells força elevats. Nombrosos treballs han posat en relleu les característiques demogràfiques i territorials del boom de la migració intraprovincial. S'ha destacat, en aquesta línia, que el tipus de mobilitat predominant durant aquest període van ser les migracions de curta distància associades a processos de suburbanització i desconcentració, la qual cosa es correspon amb el fet que la majoria dels desplaçaments tinguessin com a lloc de destinació preferent els municipis de grandària inferior i que, per contra, les sortides s'efectuessin des de les poblacions grans i capitals de província (Franch, Recaño, 2011; Pujadas, 2009). D'entre els múltiples factors demogràfics i econòmics que expliquen l'apogeu de la mobilitat residencial, ens interessa destacar-ne dos: el primer té a veure amb la conjunció entre el cicle de vida i les dinàmiques familiars de les cohorts del *baby boom* que, en aquells anys, just arribaven a l'edat d'emancipació i formació de llars, en un context d'expansió econòmica impulsada, al seu torn, per la demanda d'habitatge en els espais urbans (Módenes, 1998). El segon factor vingué de la mà d'un altre boom, en aquest cas, el de les migracions internacionals. L'entrada de població procedent de l'estranger a Espanya i Catalunya va significar, en un primer moment, un cert reviscolament de la migració interregional, com es veu reflectit en l'alça dels fluxos i les taxes mi-

Gràfic 2.1. Evolució de les taxes de migració interna i interregional a Catalunya, 1962-2013.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE).

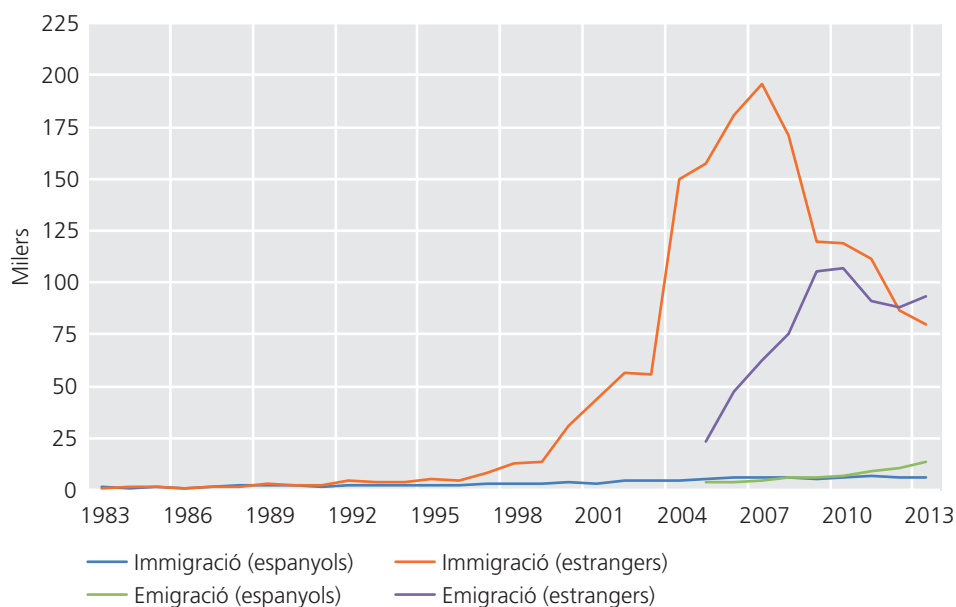
Nota: les irregularitats en els anys de renovació padronal –acabats en 1 i 6, fins al 1996– s'han suavitzat mitjançant interpolació.

gratòries. Però també va significar un canvi en la dinàmica demogràfica metropolitana, molt especialment de la ciutat de Barcelona i els municipis adjacents, en la mesura que retroalimentarà els processos de desconcentració i suburbanització de la població autòctona (Bayona, Gil Alonso, 2008; López Gay, 2008).

Precisament, en relació amb les migracions internacionals, fins a la dècada dels vuitanta el volum de població estrangera a Catalunya havia estat escàs. Bàsicament, es composava de població de països europeus i d'alguns països llatinoamericans com Argentina o Cuba (IOE, 1999). La crisi econòmica de finals de la dècada dels setanta suposà la paralització de les polítiques més actives de recepció d'immigrants a Europa, i una part dels fluxos que es dirigien a països com França, Suïssa i Alemanya, procedents especialment del nord d'Àfrica, començaren a quedar retinguts a la frontera franco-espanyola, on s'assistí a l'assentament progressiu d'immigrants, principalment procedents del Marroc i de Senegal (IOE, 1994). Els volums en aquells anys foren petits però l'impacte, malgrat tot, va ser ampli i els mitjans de comunicació van fer un ampli ressò d'aquesta arribada de població. Espanya a la dècada dels vuitanta començà a considerar-se un país d'immigració, amb la qual cosa va trencar amb la seva dinàmica històrica com a país d'emigració.

A Catalunya tanmateix podem considerar que es reprèn l'arribada d'una població que, malgrat que presenta trets diferencials respecte a la migració interior –no sols en termes culturals, lingüístics o religiosos, sinó també legals–, continuarà ocupant sovint una mateixa posició en la societat i en el mercat laboral català (Candel, Cuenca, 2001). La immigració des d'altres països de població estrangera agafà una forta embranzida a partir de l'any 2000, amb un increment molt notable a partir de l'any 2002 (gràfic 2.2). En termes absoluts, s'arribà a assolir un volum superior a les 150.000 entrades entre el 2004 i el 2007, i amb un màxim de prop de 200.000 immigrants estrangers tan sols durant aquest últim any. A partir del 2008 començà un descens pronunciat per l'impacte de la crisi econòmica, mentre que l'emigració de població estrangera cap a l'exterior, que ja mostrava un volum significatiu, continuà l'increment. Durant l'any 2012, i per primera vegada en aquest segle, superà la immigració.

Gràfic 2.2. Evolució de les migracions a Catalunya que tenen com a origen o destinació altres països, 1983-2013.

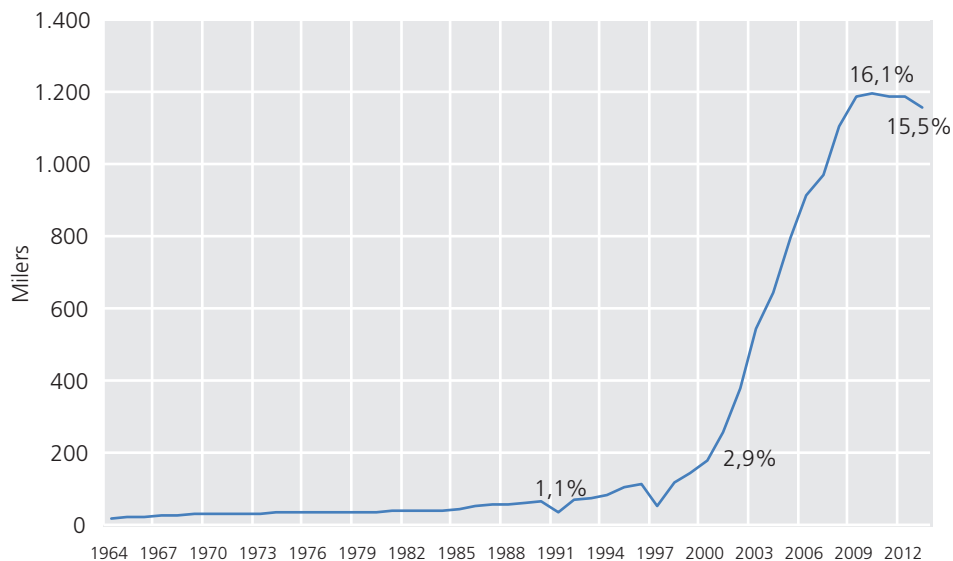

Font: elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE).

D'aquesta manera, si a l'any 1964 poc més de vint mil habitants de Catalunya eren estrangers –el 0,4% del total de la població–, a l'any 2013 ja ho eren, d'habitants estrangers, 1.200.000 –el 15,4%– (gràfic 2.3). Va constituir el major volum de població estrangera present en una comunitat autònoma espanyola, la qual cosa representava que un de cada cinc estrangers a Espanya visquessin a Catalunya. L'acceleració de les entrades des de l'any 2000 a la qual hem al·ludit anteriorment queda patent si considerem que en

aquell any només un 3% de la població resident a Catalunya era estrangera. El descens actual de la població estrangera que s'observa entre el 2010 i el 2013 s'explica tant pel retorn i la immigració a altres països com per l'adquisició de la nacionalitat espanyola per part d'un nombre creixent d'estrangers.

Gràfic 2.3. Evolució de la població estrangera. Catalunya, 1964-2013.

Font: Anuari estadístic d'Espanya i padró continu de diversos anys (INE).

En darrer lloc, no volem acabar aquest punt sense indicar l'increment que s'ha produït des de l'any 2010 de l'emigració de població de nacionalitat espanyola cap a altres països (gràfic 2.3). Aquesta migració ha generat una certa preocupació a causa del tipus de persones que la protagonitzen: joves amb nivells mitjans i alts de qualificació que busquen oportunitats laborals fora del país. El registre de l'emigració d'espanyols a través de l'EVR presenta un nivell alt de subregistre, per la qual cosa aquesta dada s'ha de prendre amb prudència. Tanmateix, el volum per ara sembla ser força discret. Així mateix, s'ha tenir en compte que dins d'aquesta emigració hi ha població que va arribar com a estrangera a Espanya però que ha adquirit la nacionalitat espanyola posteriorment (Domingo et al., 2014).

2.4. Concretem o centrem-nos. La dimensió territorial de les migracions

En la secció precedent hem fet una visió panoràmica de les migracions internes i externes en els últims cinquanta anys, mirant de situar Catalunya en el context més ampli dels sis-

temes migratoris espanyol i internacional. En aquest sentit, s'han apreciat certes discontinuïtats o ruptures en el decurs d'aquest període. La primera, a mitjan anys setanta, va ser la pèrdua de protagonisme de les migracions interregionals i de llarga distància a favor dels desplaçaments intrarregionals, especialment les produïdes dins dels límits de les províncies. Aquests canvis van configurar un model migratori que es consolidarà entre els anys vuitanta i noranta a partir de la inversió dels fluxos entre regions –migracions de retorn– i l'auge de la mobilitat de curta distància, associada a moviments residencials. Una segona ruptura serà l'arribada massiva d'immigració procedent de l'estranger de tal manera que, a començament del nou segle, els fluxos de migració internacional assoliran una magnitud i una intensitat inusitades. L'esclat de la crisi l'any 2008 propiciarà una última ruptura, la qual va produir una inflexió en el cicle migratori que es va concretar en la forta caiguda dels fluxos d'entrada i l'augment progressiu de les sortides.

Aquesta visió panoràmica, però, no està completa sense la dimensió territorial. En aquest treball, ens centrarem en l'anàlisi, en un primer moment, de les migracions entre Catalunya i la resta d'Espanya, per continuar amb les procedències i les destinacions dels fluxos d'immigració i emigració exterior. En relació amb el primer component, cal insistir novament en el fet que la migració entre regions ha minvat considerablement, tant a Catalunya com a la resta d'Espanya. En concret, els desplaçaments interregionals, que implicaven dues de cada tres migracions en els anys seixanta, actualment representen al voltant d'un terç del total. Tenint en compte aquest fet, hem optat per seleccionar una sèrie de períodes –en total, cinc quinquennis– representatius de l'evolució i dels canvis en la dinàmica migratòria, i hem pres com a data de partida l'any 1964. Per il·lustrar els patrons territorials, s'han confeccionat els gràfics 2.4 i 2.5. En el primer es representen els anomenats *cercles migratoris* dels fluxos de migració entre regions. Aquest cercle constitueix una eina eficaç de visualització dels desplaçaments de població –fins ara, inèdita a Espanya– per la quantitat d'informació que aporta sobre la direcció i el volum dels moviments entre llocs d'origen i de destinació.¹¹ El segon gràfic mostra la dispersió de la intensitat migratòria, tant de la immigració com de l'emigració de les regions –exceptuant Ceuta i Melilla– en cadascun dels períodes escollits.

El primer període correspon al quinquenni 1964-1968, etapa que, com ja s'ha indicat, es caracteritzà per una certa excepcionalitat migratòria a Espanya, tant pel volum i la intensitat dels desplaçaments de població entre regions –que no s'han tornat a produir– com per la seva estructura espacial. Així, en el primer cercle és possible observar una configuració territorial molt desequilibrada en què poques regions van ser les receptores principals dels corrents migratoris, concretament Catalunya, el País Basc, Madrid i la Comunitat Valenciana. En termes relatius, aquestes quatre assoliren les taxes d'immigració més elevades, especialment Catalunya, la qual arribà a un màxim històric d'un 18% anual. En observar la procedència de les arribades, la visualització és suficientment eloqüent,

11. La introducció dels cercles migratoris com a mètode de visualització de moviments migratoris correspon a Abel i Sander (2014), que van representar les estimacions de fluxos bilaterals de migració entre 196 països. Una descripció detallada dels procediments metodològics es troba a Sander *et al.* (2014).

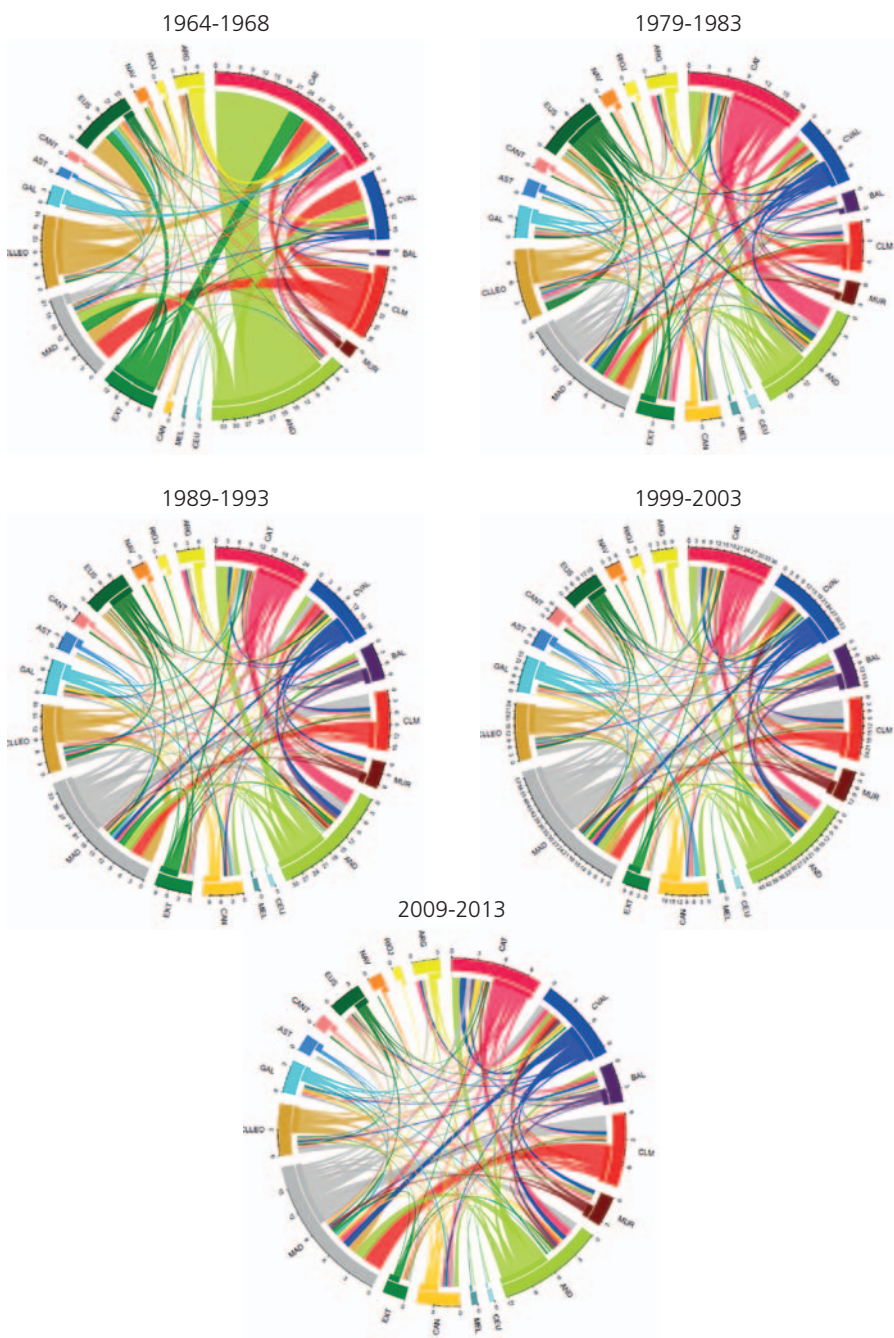
ja que mostra la preponderància d'Andalusia en els fluxos d'immigració –respecte a Catalunya i també al conjunt d'Espanya–, així com el fort enfocament espacial d'aquests fluxos.¹² Tant és així, que les entrades des de la regió andalusa van representar més de la meitat del total de la immigració rebuda per Catalunya –que, en el quinquenni, serà superior a 400.000 entrades–, proporció que anirà disminuint en el transcurs dels anys. A continuació, apareixen altres regions del sud peninsular, entre les quals destaquen Extremadura (11%) i Castella-la Manxa (10%), seguides de Castella i Lleó (7%) i Aragó (6%). En el cas de l'emigració, el volum i les destinacions disten del que s'ha dit abans, ja que les sortides des de Catalunya a la resta d'Espanya –principalment, dirigides a Andalusia, la Comunitat Valenciana, Aragó i la Comunitat de Madrid– no van superar la xifra total de 50.000. En termes relatius, només dos de cada mil habitants van efectuar una emigració des de Catalunya, la qual cosa posa en relleu la marcada desigualtat que va caracteritzar l'intercanvi migratori –en termes de saldo– amb la resta d'Espanya i, més concretament, amb Andalusia (amb un saldo positiu per a Catalunya de més de 200.000 migrants entre 1964 i 1968), Extremadura (46.000) i Castella-la Manxa (31.600).

El segon període –que ocupa el quinquenni 1979-1983– aporta una imatge molt diferent respecte a l'anterior etapa d'esplendor de la migració interregional. Tant el cercle migratori com el gràfic de dispersió de les taxes fan palesa la transformació del sistema migratori espanyol, ja iniciada en els anys precedents. Entre els canvis esdevinguts, destaquen la disminució del volum i la intensitat dels desplaçaments i la menor polarització geogràfica.¹³ Un altre canvi molt rellevant va consistir en l'alteració dels intercanvis migratoris, sobretot en aquelles regions que havien estat immigratòries, com Catalunya o el País Basc. En el cas de Catalunya, aquest fet es va evidenciar, primer, amb la immigració, en produir-se una major diversificació de les procedències –tot i el predomini d'Andalusia– i una alteració de les jerarquies amb l'establiment de nous corrents migratoris entre Catalunya, la Comunitat Valenciana i Madrid. I segon, i més important, es va evidenciar amb l'emigració en la mesura que, per primer cop, els fluxos de sortida superen els d'entrada fins al punt que es registrà un saldo migratori negatiu del voltant de 35.300. Tal

12. Cal precisar que l'òptica provincial genera un mapa migratori molt més detallat que el regional, com és d'esperar. Amb tot, els coeficients de variació d'immigració i d'emigració –indicadors que mesuren l'enfocament espacial dels fluxos, per a més detalls vegeu Bell *et al.* (2002)– calculats per a les províncies espanyoles durant tot el període, situen les províncies andaluses en les primeres posicions en el rànking de territoris amb uns fluxos més focalitzats. En particular, cal destacar, en aquest primer període, Sevilla, Almeria, Còrdova, Granada i Huelva, totes amb fluxos molt focalitzats en Catalunya i, secundàriament, en Madrid.

13. Aquest fet es constata amb el *coeficient de variació agregat* dels fluxos calculat en l'àmbit provincial que va caure, respecte al primer període, en un 30%, així com amb l'*índex d'efectivitat migratòria*, que va passar d'un valor de 50 en el quinquenni 1964-1968 a poc més de 16 en el quinquenni 1989-1993. Els valors baixos denoten que hi ha més equilibri en els fluxos dins d'un sistema migratori, amb la qual cosa les migracions perden capacitat en la redistribució poblacional –per a més informació sobre el indicador, vegeu Bell *et al.* (2002). Des de llavors, aquest indicador ha disminuït fins a 5,7 en el quinquenni 2009-2013.

Gràfic 2.4. Cercles migratoris dels fluxos entre regions. Espanya, 1964-2013.

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE). Cercles migratoris produïts amb programari R i el paquet Circlize desplegat per Zuguang Gu.

Gràfic 2.5. Taxes migratòries interregionals (per mil habitants), 1964-2014.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE).

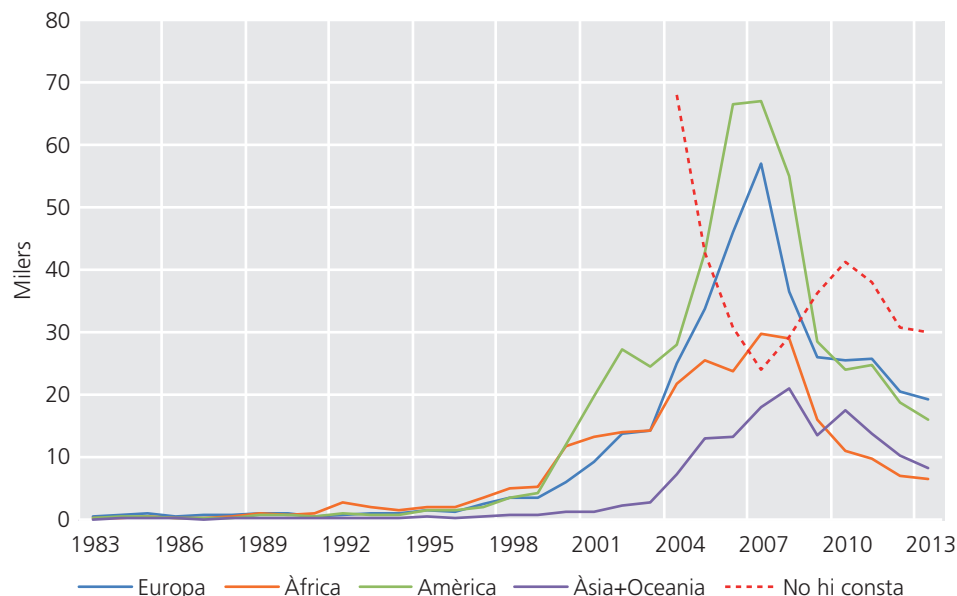
Nota: els gràfics es representen amb eixos d'ordenades i abscisses d'escals diferents.

com s'ha indicat anteriorment, des de mitjan anys setanta l'emigració –que ja es produïa, tot i que de manera suau– es va accentuar com a conseqüència de la crisi i el posterior ajustament estructural de l'economia. La direcció dels fluxos mostra que Andalusia va rebre la major part dels originats a Catalunya –en concret, un 35%–, juntament amb la Comunitat Valenciana. D'aquesta manera, els intercanvis migratoris que havien estat summament favorables per a Catalunya s'inverteixen, i es registren saldos migratoris negatius en la pràctica totalitat de les regions, però molt especialment en la regió andalusa (–15.800). Els períodes següents corresponen als quinquennis 1989-1993, 1999-2003 i 2009-2013. La inclusió d'aquestes tres etapes –a priori, no gaire diferents atesa la visualització dels cercles migratoris– permet constatar la consolidació, d'una banda, del sistema de migracions interregionals a Espanya amb els trets ja identificats prèviament i, de l'altra, com s'ha anat situant Catalunya al seu si. En aquest sentit, és important subratllar la pèrdua progressiva de protagonisme de la comunitat dins del sistema interregional –clarament observable en els gràfics de dispersió–, fet que indica, així mateix, la menor importància que han tingut les migracions interregionals com a component de creixement demogràfic. Una altra qüestió seria l'augment relatiu en la diversitat d'orígens i destinacions dels fluxos, tot i el manteniment dels corrents migratoris tradicionals.

Aquest examen succint dels patrons territorials en els últims cinquanta anys es complementarà ara amb una visió dels orígens i les procedències dels fluxos de migració internacional. A diferència de les migracions internes, el component de migració exterior comporta problemes importants de registre, tal com s'ha indicat en l'apartat metodològic. En aquest cas, és especialment patent pel que fa a l'emigració. Només des de 2005 disposem d'algunes dades, però a causa de la subestimació i la manca d'informació sobre la seva destinació, considerem que no té gaire sentit comentar-les amb detall. En tot cas, a l'apartat anterior s'indica la tendència que mostra aquest flux. La immigració procedent de l'estranger i, en concret, d'estrangers, també presenta llacunes significatives, tal com es pot observar al gràfic 2.6, on des de l'any 2003, per exemple, es comptabilitza un nombre elevat d'immigrants estrangers dels quals no consta el país o continent de procedència, i que correspon a les altes per omissió que s'han comentat en l'apartat dedicat a l'anàlisi de les fonts d'informació.

L'anàlisi de les entrades mostra com, si bé el volum més elevat d'estrangers ha procedit de països americans, ha estat també destacable la immigració procedent d'altres països europeus. En un segon terme, se situen els fluxos procedents d'Àfrica i Àsia, encara que és significatiu que fins a l'any 2000 va ser la immigració procedent d'Àfrica la més destacable, per sobre dels fluxos procedents d'Europa i d'Amèrica. Com va succeir en la resta d'Espanya, l'any 2000 es produeix l'entrada massiva de població llatinoamericana, que guanya primacia com a flux d'entrada principal. La població procedent de països asiàtics s'incrementa de manera notable a partir de l'any 2003 i registra el seu màxim anual l'any 2007. Des de llavors, s'observa una disminució de les entrades, especialment marcada, en el cas d'africans i americans, amb descensos propers al 75% entre els anys 2007 i 2013, i un descens una mica més moderat però també de forta magnitud en el cas dels europeus (–66%) i asiàtics (–53%).

Gràfic 2.6. Immigració estrangera procedent d'altres països agrupats per grups continentals. Catalunya, 1983-2013.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE).

2.5. Conclusions: la crisi, un punt i a part?

A mitjan anys trenta, quan es va editar per primera vegada l'obra més coneguda de Josep Vandellòs (1935) *Catalunya, poble decadent*, la població del país se situava a prop dels 3 milions d'habitants. L'any 1989, data en què Anna Cabré va presentar la seva tesi doctoral, la població s'havia duplicat fins als 6 milions d'habitants després d'un període marcat per la incorporació d'immigració i una revifada de la natalitat durant el *baby boom*, a cavall entre les dècades dels seixanta i els setanta. Actualment, la població de Catalunya ha arribat als 7,5 milions d'habitants. Les reflexions de Vandellòs sobre la decadència de la població –i la nació– van trobar resposta en l'obra de Francesc Candel, i des d'una vessant més demogràfica, també en les aportacions d'Anna Cabré.

Les migracions d'ara no són com les d'abans? El que podem destacar és que la posició de Catalunya dins del conjunt de la migració interna a Espanya ha canviat. A començaments del període que hem analitzat, Catalunya constituïa el territori de referència per a una gran part de la migració interna d'Espanya. La situació actual mostra una pèrdua d'importància relativa dins del conjunt de les migracions a Espanya i, de manera també clara, una marcada heterogeneïtat pel que fa als orígens i a les destinacions dels fluxos que no traspassen les fronteres espanyoles. L'arribada de població estrangera ha estat

l'altre fet destacable, sobretot en aquest inici de segle. Per tant, l'evolució demogràfica de Catalunya s'ha caracteritzat durant aquests últims 50 anys per una arribada massiva de població, puntejada per períodes en què el saldo migratori ha esdevingut negatiu, encara que de forma discreta. La societat catalana confia la seva reproducció demogràfica i social a l'arribada constant d'immigrants –durant bona part del segle xx i començament del xxi–, en un procés d'incorporació a uns espais socials i laborals similars, això sí amb la promesa d'una futura mobilitat social ascendent per als seus descendents. Els immigrants vénen perquè es demana la seva presència a Catalunya, sense que això signifiqui oblidar les condicions d'aquesta població en les seves societats d'origen. En aquesta línia de reflexió, les aportacions de Domingo (2003, 2004) han vingut a posar en relleu com en els últims anys l'arribada de població estrangera s'ha basat de nou en els canvis sociodemogràfics de la població catalana. Davant les propostes que veuen el recurs a la immigració estrangera com un factor desencadenat pel declivi demogràfic de les societats europees, Domingo proposa tenir en compte que són els canvis en la composició social i demogràfica de la societat, els veritables motors d'aquesta immigració.

La crisi econòmica que esclatà l'any 2008 ha marcat un punt i final –o a part?– a una de les etapes d'arribada d'immigrants més important de la història recent de Catalunya. Uns mesos abans moria Francesc Candel. La seva vida, per tant, va transcórrer en una Catalunya marcada per l'arribada d'immigrants. Nascut l'any 1925 al País Valencià, ell mateix va migrar amb els seus pares de ben petit, en un dels moments de màxima immigració a Catalunya; posteriorment va desenvolupar les seves reflexions assagístiques i les seves obres de ficció en l'Espanya del règim franquista i va assistir a la mobilització d'una part substancial de la població espanyola. Finalment, encara va tenir temps de reflexionar sobre la nova immigració estrangera. Va ser testimoni de l'arribada i de l'assentament de totes aquestes persones dins de Catalunya. Es va preocupar pel seu benestar i per les dificultats que per a un nombre important d'elles representava el fet d'arribar a un país nou, a una societat nova, i es va preocupar per trobar punts de trobada i d'interrelació entre autòctons i forans. Aquesta és una tasca que, en aquests moments, continua sent més necessària que mai, quan s'obren tota una sèrie d'interrogants sobre els efectes que pot tenir la crisi actual sobre la societat i sobre les condicions en què es podrà fer l'assentament de totes aquelles persones que han arribat en els últims anys, així com dels seus descendents.

Referències bibliogràfiques

ABEL, G. J.; SANDER, N. (2014). «Quantifying global international migration flows». *Science*, 343 (6178), p. 1520-1522.

ARANGO, J. (1976). «Cambio económico y movimientos migratorios en la España oriental del primer tercio del siglo xx: algunas hipótesis sobre determinantes y consecuencias». *Hacienda Pública Española*, 38, p. 51-80.

- BAYONA, J.; GIL ALONSO, F. (2008). «El papel de la inmigración extranjera en la expansión de las áreas urbanas. El caso de Barcelona (1998-2007)». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 12.
- BELL, M.; BLAKE, M.; BOYLE, P.; DUKE-WILLIAMS, O.; REES, P.; STILLWELL, J.; HUGO, G. (2002). «Cross-national comparison of internal migration: issues and measures». *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 165 (3), p. 435-464.
- BOJ LABIÓS, I.; VALLÈS AROCA, J. (2005). «El pavelló de les missions (la repressió de la immigració)». *L'Avenç*, 298, p. 38-44.
- BORGES, J. L. (2012). *El hacedor*. Madrid: Debolsillo.
- BUENO, X. (2008). «Factores mediatizadores en la producción científica sobre las migraciones internacionales en España». *Papers de Demografia*, 342.
- CABRÉ, A. (1991). «Les migracions en la reproducció de la població catalana, 1880-1980». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 19-20, p. 33-55.
- CABRÉ, A. (1999). *El sistema català de reproducció (Cent anys de singularitat demogràfica)*. Barcelona: Proa.
- CABRÉ, A. (2007). «Les onades migratòries en el sistema català de reproducció». A: Diversos autors. *Les onades migratòries a la història de Catalunya. Nadala 2007*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, p. 11-18.
- CABRÉ, A.; MORENO, J.; PUJADAS, I. (1985). «Cambio migratorio y "reconversión territorial" en España». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 82, p. 43-65.
- CANDEL, F. (1967). *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- CANDEL, F. (1985). *Els altres catalans vint anys després*. Barcelona: Edicions 62.
- CANDEL, F. (2014). *Candel i Barcelona: la ciutat dels altres catalans*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona (selecció de textos de F. Candel).
- CANDEL, F.; CUENCA, J. M. (2001). *Els altres catalans del segle XXI*. Barcelona: Planeta.
- CAPEL, H. (1967). «Los estudios acerca de las migraciones interiores en España». *Revista de Geografía*, 1, p. 77-101.
- CARDELÚS, J.; PASCUAL, A. (1979). *Movimientos migratorios y organización social*. Barcelona: Península.
- CARDELÚS, J.; PASCUAL DE SANS, A.; SOLANA SOLANA, M. (1999). *Migracions, activitat econòmica i poblament a Espanya*. Barcelona: Servei de Publicacions de la UAB.
- CARDELÚS, J.; PASCUAL DE SANS, A.; SOLANA SOLANA, M. (2003). «Opcions individuals i pautes col·lectives: mobilitat i poblament a Espanya a la segona meitat del segle XX». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 42, p. 37-70.

- CASTLES, S. (1986). «The guest-worker in western Europe-an obituary». *International Migration Review*, 4, p. 761-779.
- CASTLES, S.; MILLER, M. (2009). *The age of migration (International population movements in the Modern World)*. Basingstoke: Palgrave-MacMillan.
- DASSETTO F. (1990). «Pour une théorie des cycles migratoires», A: Bastenier, A; Dassetto, F. *Immigrations et nouveaux pluralismes. Une confrontation de sociétés*. Brussel·les: De Boeck-Wesmael, p. 11-40.
- DE MIGUEL, V. (2002). *La dimensión familiar en las migraciones interregionales en España durante el siglo xx: un análisis territorial*. Tesis doctoral. Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- DOMINGO I VALLS, A. (2003). «Reinventando España. Migración internacional estrenado el siglo XXI». *Papers de Demografia*, 219.
- DOMINGO I VALLS, A. (2004). «La immigració actual a Espanya. Aspectes demogràfics». *Papers de Demografia*, 252.
- DOMINGO I VALLS, A. (2012). «Immigració i política demogràfica a l'obra de Josep Antoni Vandellós». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 73, p. 9-26.
- DOMINGO I VALLS, A. (2013). «“Català és...” El discurs sobre immigració i identitat nacional durant el franquisme: Francesc Candel i Jordi Pujol». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 75, p. 9-32.
- DOMINGO I VALLS, A. (2014). *Catalunya al mirall de la immigració. Demografia i identitat nacional*. Barcelona: L'Avenç.
- DOMINGO, A.; SABATER, A. (2010). «El empadronamiento de la población extranjera en los municipios catalanes de 2004 a 2008». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 14, p. 310-347.
- DOMINGO, A.; SABATER, A.; ORTEGA-RIVERA, E. (2014). «¿Migración neohispánica? El impacto de la crisis económica en la emigración española». *Empiria. Revista de Metodología de Ciencias Sociales*, 29, p. 39-66.
- FRANCH, X.; RECAÑO, J. (2011). «La evolución de las migraciones internas en España: un estudio de la distancia de las migraciones intermunicipales en las dos últimas décadas». A: Pujadas, I. et al. (coord.). *Población y espacios urbanos. XII Congreso de la Población Española* (del 8 al 10 de juliol de 2010). Barcelona: Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, Grupo de Población de la AGE, p. 109-126.
- GARCÍA BARBANCHO, A. (1967). *Las migraciones interiores en España. Estudio cuantitativo desde 1900*. Madrid: Instituto de Desarrollo Económico.

- GIL-ALONSO, F. (2010). «Análisis de dos propuestas metodológicas para estimar las salidas de extranjeros de España: las bajas por caducidad padronales y la renovación de las tarjetas de residencia temporales». *Estadística española*, 52 (174), p. 277-309.
- IOE (1994). *Marroquins a Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- IOE (1999). *Inmigrantes, trabajadores, ciudadanos: una visión de las migraciones desde España*. València: Universitat de València.
- LÓPEZ-GAY, A. (2008). *Canvis residencials i moviments migratoris en la renovació demogràfica de Barcelona*. Barcelona: Consell de Treball, Econòmic i Social de Catalunya.
- MARÍN CORBERA, M. (2006). «Franquismo e inmigración interior: el caso de Sabadell (1939-1960)». *Historia Social*, 56, p. 131-151.
- MARTÍ, M.; RÓDENAS, C. (2004). «Migrantes y migraciones: de nuevo la divergencia en las fuentes estadísticas». *Estadística española*, 46 (156), p. 293-321.
- MÓDENES, J. A. (1998). *Flujos espaciales e itinerarios biográficos: la movilidad residencial en el área de Barcelona*. Tesis doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- NADAL, J.; GIRALT, E. (2000). *Immigració i redreç demogràfic. Els francesos a la Catalunya dels segles XVI-XVII*. Vic: Eumo.
- OKŁÓSKI, M. (2012). *European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications*. IMISCOE Research. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- ORTEGA-RIVERA, E. (2012). «Análisis demográfico del empadronamiento: la población de nacionalidad extranjera en Andalucía (1998-2010)». *Papers de Demografia*, 402.
- PASCUAL DE SANS, A.; DE MIGUEL, V.; MORÉN, R.; SOLANA, M. (2002). *Migracions a Catalunya. L'estat de la qüestió (1975-2000)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- PUIG I VALLS, A. (1995). «La Guerra Civil espanyola, una causa de l'emigració andalusa en la dècada dels anys cinquanta?». *Recerques*, 31, p. 53-69.
- PUJADAS, I. (2009). «Movilidad residencial y expansión urbana en la Región Metropolitana de Barcelona, 1982-2005». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 13 (290).
- RECAÑO, J. (2004a). «Los intercambios poblacionales entre las regiones españolas». A: Diversos autores. *Análisis territorial de la demografía española*. Madrid: Fundación Fernando Abril Martorell, p. 273-318.
- RECAÑO, J. (2004b). «Las migraciones internas de retorno en España durante la primera mitad de la década de los noventa: implicaciones demográficas y territoriales». *Papers de Demografia*, 243.
- RECAÑO, J.; SOLANA, M. (1998). «Migració residencial entre Catalunya i la resta d'Espanya».

- A: Giner, S. (dir.). *La societat catalana*. Barcelona: Institut d'Estadística de Catalunya, p. 221-241.
- RÓDENAS, C. (1994). «Migraciones interregionales en España (1960-1989): cambios y barreras». *Revista de Economía Aplicada*, 2 (4), p. 5-36.
- RÓDENAS, C.; MARTÍ, M. (2005). «El nuevo mapa de las migraciones interiores en España: los cambios en el patrón de los sesenta». *Investigaciones Regionales*, 6, p. 21-39.
- SABATER, A.; AJENJO, M. (2005). «Una aproximació als empadronaments atípics a Catalunya: còmput i distribució territorial d'un fenomen generalitzat». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 46, p. 63-79.
- SANDER, N.; ABEL, G. J.; BAUER, R.; SCHMIDT, J. (2014). *Visualising migration flow data with circular plots*. Vienna Institute of Demography Working Papers, 2/2014.
- SILVESTRE, J. (2009). «Las emigraciones interiores en España durante los siglos XIX y XX: una revisión bibliográfica». *Ager. Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 2, p. 227-248.
- SIMÓN I TARRÉS, A. (1995). *Aproximació al pensament demogràfic a Catalunya*. Barcelona: Curial.
- VANDELLÒS, J. (1935). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca Catalana d'Autors Independents.
- ZELINSKY, W. (1971). «The hypothesis of the mobility transition». *Geographical Review*, 61(2), p. 219-249.

3. Barris i immigració espanyola a la ciutat de Barcelona durant el segle xx¹⁴

Antonio López-Gay
tlopez@ced.uab.cat
Centre d'Estudis Demogràfics

Joaquín Recaño Valverde
joaquin.recano@uab.cat
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

El procés d'arribada i assentament de la població nascuda fora de Catalunya a la ciutat de Barcelona ha estat molt divers segons el moment d'arribada a la ciutat i l'origen d'aquesta població. A més, el mateix component migratori ha exercit un paper clau en l'expansió urbana de Barcelona. En aquest capítol ens proposem identificar les pautes d'assentament a la ciutat de les persones que hi van arribar al llarg del segle xx: identificarem les etapes de màxim creixement urbà i migratori, n'establirem la relació i analitzarem les pautes de distribució i les estratègies residencials adoptades per la població que va arribar a la ciutat. Aquesta aportació intenta resoldre l'escassa atenció que la literatura sobre migracions internes ha dedicat a aquest tema. Per assolir aquest objectiu, ens basarem en les microdades del cens de població i habitatge de 1991, a partir del qual es poden conèixer les característiques de la població que encara residia en aquella data a la ciutat i de la població que ha estat protagonista dels moviments migratoris que han tingut lloc a la ciutat durant el segle xx. En aquest treball baixarem fins al nivell de secció censal com a escala d'anàlisi i utilitzarem eines d'estadística espacial per aprofundir en l'estudi de la distribució de la població en el territori barceloní.

Paraules clau: immigració, Barcelona, distribució territorial, concentració, segle xx.

14. Aquest treball s'ha desenvolupat en el marc dels projectes de recerca: *Inflexión del ciclo económico y transformaciones de las migraciones en España* (CSO2010-19177), *Movilidad geográfica y acceso a la vivienda: España en perspectiva internacional* (CSO2013-43358-R) i *Inmigración internacional y familia en España: trayectorias de pareja en perspectiva transnacional* (CSO2011-24544).

Barrios e inmigración española en la ciudad de Barcelona durante el siglo xx

Resumen

El proceso de llegada y asentamiento de la población nacida fuera de Cataluña a la ciudad de Barcelona ha sido muy diverso según el momento de llegada a la ciudad y el origen de esta población. Además, el componente migratorio ha jugado un papel clave en la expansión urbana de Barcelona. En este capítulo nos proponemos identificar las pautas de asentamiento en la ciudad de las personas que llegaron a lo largo del siglo xx: identificaremos las etapas de máximo crecimiento urbano y migratorio y analizaremos las pautas de distribución y estrategias residenciales adoptadas por la población que llegó a la ciudad. Esta aportación intenta solventar la escasa atención que la literatura sobre migraciones internas ha dedicado a este tema. Para alcanzar este objetivo, nos apoyamos en los microdatos del censo de población y vivienda de 1991, a partir del cual se pueden conocer las características de la población que residía en aquella fecha en la ciudad y de la población que fue protagonista de los movimientos migratorios que tuvieron lugar en la ciudad durante el siglo xx. En este estudio bajaremos hasta el nivel de sección censal como escala de análisis y utilizaremos herramientas de estadística espacial para profundizar en el estudio de la distribución de la población en el territorio barcelonés.

Palabras clave: inmigración, Barcelona, distribución territorial, concentración, siglo xx.

Neighbourhood and Spanish immigration in the city of Barcelona during the 20th Century

Abstract

The arrival and settlement in the municipality of Barcelona of the population born outside of Catalonia have changed depending on the moment on which the population arrived in the city and depending on its origin. In addition, the migratory component itself has played a major role in the urban expansion of Barcelona. In this chapter we aim to identify the settlement patterns of the population arrived in the city during the 20th Century: the periods of maximum urban and migratory growth are identified, interactions between them are established and distribution patterns in the city according to each origin are analysed. This report aims to solve the small attention that studies about internal migration in Spain have paid to this topic. To achieve this goal, the study is based on the 1991 Population and Housing Census microdata, which allows the analysis of the residents at the moment in Barcelona and the study of the interregional migrants that arrived in Barcelona during the different migratory waves of the 20th Century. In this study

we will use the census tract as analysis scale and we will use spatial statistical tools to deepen the knowledge of the population distribution in Barcelona area.

Keywords: immigration, Barcelona, territorial distribution, concentration, 20th Century.

Quartiers et immigration espagnole dans la ville de Barcelone au cours du xxème siècle

Résumé

Le processus de migration vers Barcelone des personnes nées en dehors de la Catalogne a varié notamment en fonction de la période d'arrivée et de l'origine régionale de cette population. En fait, la composante migratoire a joué un rôle clé dans l'expansion démographique de la Barcelone moderne. Dans ce chapitre, nous analysons les types de distribution spatiale dans la ville des immigrants qui s'y sont établis tout au long du xxème siècle: nous identifions les étapes de plus de croissance urbaine et migratoire en montrant leurs rapports et en étudiant les tendances et les stratégies de distribution résidentielle de cette population dans la ville de Barcelone. Cette étude veut compenser le manque d'attention que la recherche sur les migrations internes a consacré à ce sujet. Pour atteindre cet objectif, une exploitation des données du Recensement de la Population et du Logement de 1991 nous permet de décrire les caractéristiques de la population résidente à Barcelone à l'époque, en particulier des immigrants arrivés à la ville tout au long du siècle. L'échelle géographique adoptée est la section du recensement, plus petite que les quartiers, et nous appliquons les outils de la statistique spatiale à cette étude dans le but de connaître plus profondément la répartition de la population dans la ville de Barcelone.

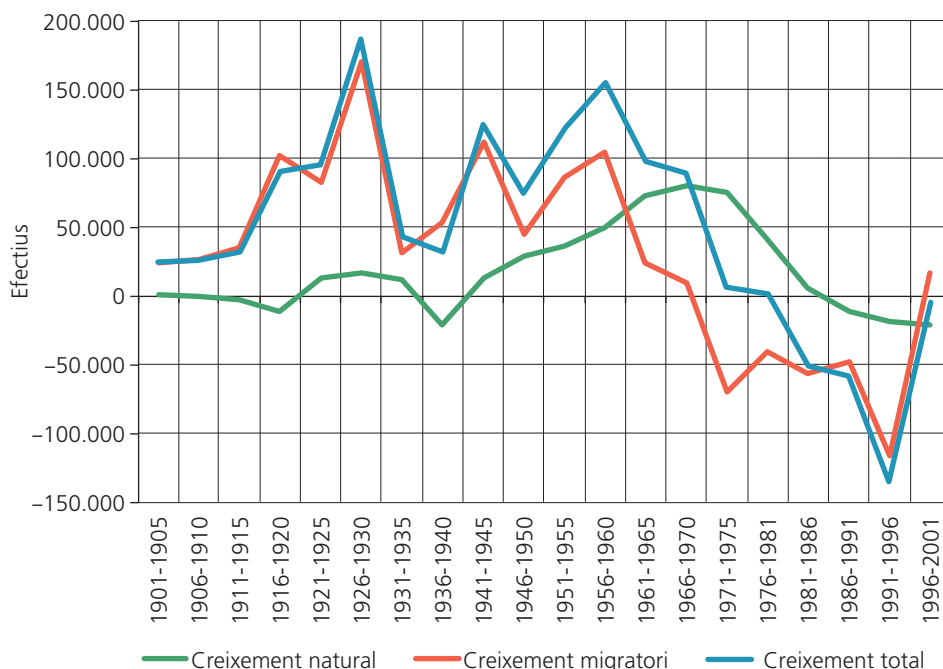
Mots-clé : immigration, Barcelone, répartition de la population, concentration, xxème siècle.

3.1. La immigració, component principal del creixement demogràfic de la Barcelona contemporània

El component migratori ha exercit un paper decisiu en l'evolució demogràfica de Barcelona des que la ciutat va emprendre la seva transformació econòmica i industrial a partir del segon terç del segle XIX (Vidal, 1985 i 1996; Pujades, 1986; Tatjer, 1995; Cabré i Muñoz, 1997; López-Gay, 2014). Barcelona va ser pionera en la materialització de les característiques principals que han definit el sistema català de reproducció i que té en la migració el component reproductiu de la població més important (Cabré, 1999). A més, la generació d'un extens camp migratori barceloní obert a altres regions espanyoles és una de les seves característiques essencials des de l'últim terç del segle XIX (Arango, 1976).

Al llarg de la segona meitat del segle XIX, amb un saldo natural negatiu registrat durant la major part dels anys, els increments de població van ser exclusivament conseqüència de l'aportació immigratòria (Vidal, 1985; López-Gay, 2014). Amb el canvi de segle, el saldo natural va començar a aportar guanys al total de la població. Malgrat això, i amb poques excepcions, va ser el signe del saldo migratori allò que va determinar la tendència del creixement demogràfic durant la major part del segle XX (figura 3.1).

Figura 3.1. Els components del creixement demogràfic de la ciutat de Barcelona al llarg del segle XX.

Font: elaboració pròpia a partir dels censos i padrons de població de 1900-2001, el Moviment natural de la població i l'Anuari estadístic de la ciutat de Barcelona de 1900-2001.

La primera etapa d'extraordinari creixement migratori durant el segle XX que va afectar en particular la ciutat de Barcelona, i de forma més moderada el conjunt de Catalunya, es va registrar entre el 1915 i el 1930 (Aracil i altres, 1996; Sancho i Ros, 1996; Vidal i Recaño, 1996a). Les taxes de creixement migratori net de la població adulta jove durant aquest període van assolir nivells per sobre del 45%, irrepetibles en cap altre moment del segle XX (López-Gay, 2014). La migració va tenir un paper decisiu perquè Barcelona es convertís l'any 1930 en la primera ciutat espanyola en superar el milió d'habitants. Després de la Guerra Civil i fins al 1960 es coneix un altre període caracteritzat per un creixement migratori intens (Cabrè i Muñoz, 1997). Malgrat tot, i a causa de la saturació de l'entramat urbà municipal barceloní, a la dècada de 1960 es frena el creixement per mi-

gració neta de la capital catalana, mentre que al conjunt de Catalunya i, sobretot, als municipis més propers a Barcelona (Vidal i Recaño, 1996b; Recaño, 2000), es continua registrant un flux immigratori intens, el més elevat, en termes absoluts, de la història demogràfica catalana. Saturació urbana, desconcentració dels espais centrals, suburbanització territorial i relocalització metropolitana són conceptes que defineixen la dinàmica demogràfica registrada durant l'últim terç del segle xx, els quals van tenir una afectació important a la ciutat de Barcelona (Módenes, 1998; López-Gay, 2008). En un primer moment, durant la dècada de 1970, el creixement natural va ser capaç d'equilibrar les pèrdues migratòries que es van començar a registrar amb intensitat en aquests anys a la ciutat central. A partir de la dècada de 1980, el saldo natural ja no va aportar més guanys i el saldo migratori negatiu va arrossegar les pèrdues totals de població que la ciutat va experimentar a partir d'aquell moment. Els guanys registrats a la primera dècada del segle xxi podrien fer pensar en la recuperació de les dinàmiques històriques del creixement que situaria de nou la immigració com a artífex del creixement de la població municipal barcelonina, però els límits espacials, els mateixos que van impedir que creixés durant la dècada dels seixanta i, especialment, la crisi econòmica desencadenada a partir del 2008, que ha suposat el cessament de la tendència de creixement, fan molt difícil defensar aquesta argumentació.

La procedència geogràfica de la immigració barcelonina, allò que podem definir com el seu camp immigratori, ha variat de forma considerable al llarg del segle xx. El primer terç de segle es van consolidar, d'una banda, les relacions migratòries incipients que van emergir durant el darrer terç del segle xix amb Aragó i la Comunitat Valenciana, i, de l'altra, es van incorporar a les províncies localitzades a la costa sud del Mediterrani (Aragó, 1976; Vidal i Recaño, 1996a i 1996b; Oyón, 2001; Candel, 1964), especialment Múrcia i Almeria. El flux immigratori que va seguir a la Guerra Civil va representar una ampliació geogràfica del poder d'atracció de Barcelona. En aquest període va arribar a la ciutat població procedent de nous orígens que incloïen la pràctica totalitat del territori espanyol i que ràpidament es van situar al capdavant del rànquing de procedències. D'aquesta manera, el 1970, un cop desaccelerat el flux immigratori procedent de la resta d'Espanya, Andalusia ja era, amb diferència, la primera comunitat autònoma en nombre d'efectius entre la població resident a Barcelona no nascuda a Catalunya (Recaño, 1995), i es va situar per davant dels antics àmbits de procedència, com ara l'Aragó, la Comunitat Valenciana o Múrcia. En el mateix període va augmentar el pes de la immigració procedent de nous orígens com Castella-la Manxa, Castella i Lleó, Extremadura o Galícia (taula 3.1).

En aquest capítol, ens proposem identificar les pautes d'assentament a la ciutat dels supervivents de les diferents onades migratòries enregistrades, al llarg del segle xx, en les 1.812 seccions censals en què es dividia el municipi de Barcelona el 1991. Es tracta d'un col·lectiu que agrupa 681.894 efectius representatius de la dinàmica migratòria experimentada per la ciutat: s'identificaran les etapes de màxim creixement urbà i migratori, se n'establirà la relació i s'analitzaran les pautes de distribució i les estratègies residencials adoptades per la població que arriba a la ciutat.

Taula 3.1. Naturalesa de la població censada a la ciutat de Barcelona, 1920-2001.

	1920	1930	1940	1970	1981	1991	2001
Municipi de Barcelona	47,04%	43,63%	51,23%	50,32%	54,55%	58,46%	57,83%
Resta de la província de Barcelona	8,02%	7,17%	6,14%	4,30%	4,33%	4,12%	4,43%
Resta de Catalunya	12,44%	12,06%	9,91%	6,12%	5,15%	4,89%	3,79%
Andalusia	2,82%	4,23%	4,36%	11,62%	10,02%	8,90%	7,35%
Aragó	6,65%	8,05%	6,46%	5,29%	4,48%	3,96%	3,15%
Principat d'Astúries	0,20%	0,23%	0,31%	0,40%	0,39%	0,37%	0,35%
Illes Balears	0,91%	0,93%	0,68%	0,41%	0,35%	0,28%	0,26%
Illes Canàries	0,06%	0,07%	0,09%	0,14%	0,14%	0,14%	0,14%
Cantàbria	0,22%	0,28%	0,33%	0,35%	0,30%	0,27%	0,24%
Castella-la Manxa	1,14%	1,46%	1,40%	2,89%	2,60%	2,33%	1,99%
Castella i Lleó	1,60%	2,10%	2,31%	4,35%	4,25%	4,08%	3,69%
Comunitat Valenciana	9,15%	8,74%	6,40%	3,22%	2,40%	1,91%	1,51%
Extremadura	0,24%	0,25%	0,30%	1,72%	1,70%	1,59%	1,39%
Galícia	0,65%	0,78%	1,09%	2,69%	2,76%	2,65%	2,48%
Com. de Madrid	1,12%	1,18%	1,26%	1,15%	1,05%	1,02%	0,96%
Regió de Múrcia	3,53%	4,46%	3,79%	2,25%	1,74%	1,29%	0,90%
Comunitat Foral de Navarra	0,49%	0,55%	0,55%	0,51%	0,43%	0,39%	0,32%
País Basc	0,43%	0,50%	0,61%	0,52%	0,50%	0,46%	0,46%
La Rioja	0,32%	0,39%	0,39%	0,38%	0,32%	0,28%	0,24%
Altres territoris	0,04%	0,05%	0,07%	0,09%	0,23%	0,28%	0,24%
Estranger	2,54%	2,65%	1,79%	1,28%	2,29%	2,33%	8,31%
No consta	0,42%	0,22%	0,53%	0%	0,05%	0%	0%
Total d'efectius	710.335	1.005.565	1.081.175	1.745.142	1.752.627	1.643.542	1.503.884

Font: elaboració pròpia. Censos i padrons de població, 1920-2001.

3.2. Fonts i metodologia d'anàlisi

Les dades que s'han utilitzat per elaborar aquest treball procedeixen d'una explotació de les microdades del cens de població i habitatge de 1991, mitjançant les quals es fa un recorregut pel procés de construcció i ocupació urbana a la Barcelona del segle xx. A par-

tir d'aquesta font es coneixen, d'una banda, les característiques de la població que residia a la ciutat de Barcelona i que ha estat protagonista dels moviments migratoris del segle xx, i, de l'altra, les característiques del parc d'habitatges de la ciutat en aquestes mateixes dates.

La decisió d'emprar el cens de 1991 com a font principal de dades està determinada per l'escala d'anàlisi i per l'absència de les dades necessàries en els censos anteriors. Cal disposar de dades demogràfiques i d'habitatges d'unitats inframunicipals molt petites, de manera que la divisió de la ciutat en seccions censals es configura com la més idònia. Pel que fa als fluxos migratoris, no hi ha cap tipus de dada publicada en una escala inframunicipal tan petita que inclogui un nombre suficient d'anys. Pel que fa a les dades censals, no hi ha dades informatitzades a aquesta escala en els censos anteriors al de 1991. Les dades utilitzades per a aquest estudi inclouen aquestes variables del cens de població i habitatge de 1991:

- Del fitxer de persones, la secció censal de residència al municipi de Barcelona (1.812 seccions), la comunitat autònoma de naixement, l'edat i l'any d'arribada a Catalunya.
- Del fitxer d'habitatges, la secció censal de localització i l'any de construcció.

L'estudi dels processos d'assentament en el territori dels fluxos migratoris i de l'expansió de la ciutat a través del cens de 1991 obliga a afrontar les limitacions que es detallen a continuació:

- La primera, i més important, està relacionada amb els canvis de residència que la població ha pogut fer des que va arribar a Catalunya. En aquest sentit, les dades de 1991 mostren que la residència en aquesta data no ha de correspondre forçosament amb la localització de l'individu durant el seu procés d'assentament a Barcelona.¹⁵
- En relació amb el punt anterior, no es disposa de la informació referent als migrants que havien viscut a Barcelona però que el 1991 ja no hi vivien, ja sigui per defunció o per emigració.¹⁶

15. És difícil conèixer el tipus de moviment i la intensitat amb els quals la població s'ha pogut moure des de la seva arribada a Catalunya. Les referències bibliogràfiques parlen d'un context de baixa mobilitat residencial després del període immediat a l'arribada, en què es produeixen més canvis de residència (Cabrè i Muñoz, 1995; Recaño, 1995). De la baixa mobilitat a la dècada de 1980 en parla Módenes (1998; 2000). Pel que fa a la mobilitat intramunicipal, segons el cens de 1991, només el 12,7% de la població de més de 40 anys (tenia 30 anys el 1981), que residia a Barcelona entre el 1981 i el 1991, havia canviat d'habitatge a l'interior de la ciutat durant aquesta dècada.

16. La mostra dels immigrants supervivents que arribaren abans del 1940 és relativament petita ja que molts d'ells no figuraven al cens de 1991 per defunció o canvi de residència (56.408 individus). No obstant això, hem comprovat que el grau d'associació (R^2 de Pearson) entre l'origen de la població que recull el cens de 1940 (per comunitats autònomes de naixement) i les nostres dades del cens de 1991 és del 0,89. Per tant, es tracta d'una mostra representativa de l'origen dels immigrants abans de la Guerra Civil.

- La mateixa limitació relacionada amb la continuïtat temporal apareix en l'anàlisi de l'antiguitat de l'habitatge. Són també dades del cens de 1991, per la qual cosa la ciutat construïda i analitzada en aquest apartat correspon a la radiografia del parc d'habitatges que hi havia en aquesta data.

L'aproximació a l'objecte d'anàlisi d'aquesta recerca (expansió de la ciutat i localització de la població nascuda fora de Catalunya) s'ha dut a terme a partir de la utilització de tècniques d'estadística espacial. Amb aquest conjunt d'eines, i amb les dades de les unitats analitzades convenientment georeferenciades (cadascuna de les 1.812 seccions censals de Barcelona de 1991), es pot conèixer l'associació espacial de cada unitat en funció d'una variable estudiada, és a dir, el grau en què aquestes unitats són similars en un aspecte concret a altres unitats geogràfiques properes (Goodchild, 1987; Esteve, 2003; Vilalta, 2005; Martori i Hoberg, 2008).¹⁷

D'entre les diferents tècniques que proposa l'estadística espacial, s'ha utilitzat l'indicador LISA Getis-Ord G^* (que pertany al grup d'indicadors locals d'autocorrelació espacial, també coneguts com a LISA), el qual com a tret principal permet identificar l'associació espacial positiva de valors alts i baixos, una capacitat que el converteix en adequat per al desenvolupament de l'exercici proposat en aquest capítol. Per a cada secció censal, l'indicador Getis-Ord (G^*) proporciona un valor normalitzat que permet contrastar la hipòtesi nul·la: la d'independència espacial. Amb un 95% de confiança, els valors superiors a l'1,96 indiquen associació espacial positiva de valors alts, mentre que per sota de -1,96 apareixen les unitats amb associació espacial positiva de valors baixos (Esteve, 2003). La relació de veïnatge, un altre aspecte clau d'aquests indicadors, s'ha determinat en 500 metres, de manera que cada secció censal té una mitjana de 29,7 seccions veïnes. Convé apuntar, també, que el valor final d'una unitat presenta certa independència del valor propi de la unitat, ja que està definit en un grau més alt pels veïns. D'aquesta manera, una unitat amb un valor baix, però que es localitza a l'interior d'una zona de valors elevats, pot formar part d'una àrea d'associació espacial positiva de valors alts.

Com es detallarà en cada cas, els valors inicials de les variables analitzades (antiguitat del parc d'habitatge, localització dels immigrants segons el lloc de naixement) són el resultat d'estandarditzacions indirectes, en les quals s'ha comparat el valor observat de la variable analitzada en cada unitat amb el valor que s'hauria d'esperar si cadascuna es comportés com el conjunt de la ciutat.

Finalment, hem construït l'estadística Global Moran I, que mesura el grau d'associació espacial global d'una variable en el territori (la distribució dels immigrants en aquest cas). D'aquesta manera, es fa un test d'autocorrelació on la hipòtesi nul·la és la independència espacial de la variable; es contrasta si els valors de distribució dels immigrants d'origen espanyol per comunitat de naixement al municipi de Barcelona són indepen-

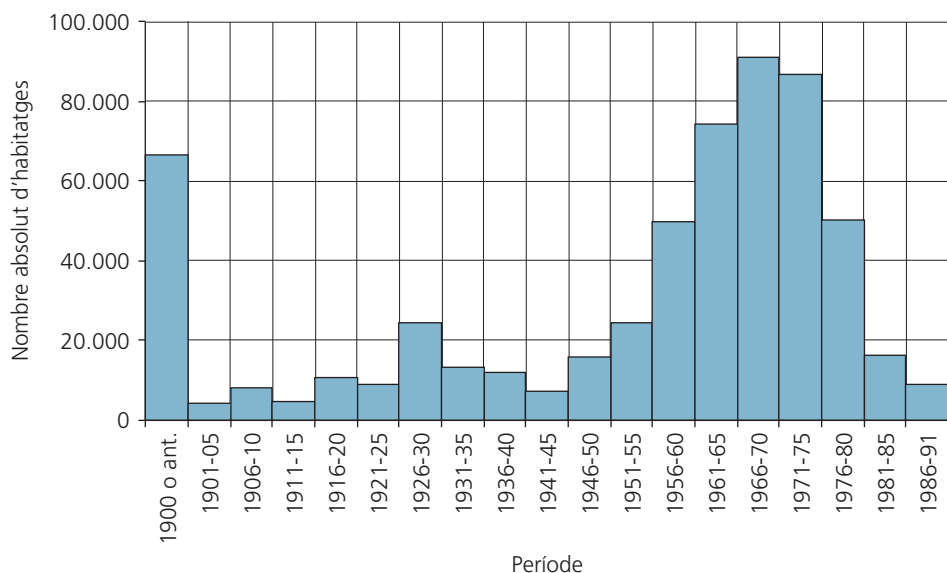
17. L'associació espacial prova la primera llei geogràfica de Tobler (1970), que estableix que tot està relacionat amb la resta però que els objectes o les unitats més properes en l'espai estan més relacionades que les coses més distants (Tobler, 1970; Esteve, 2003; Vilalta, 2005).

dents dels valors dels seus veïns. Hi ha diverses alternatives per a l'estimació de la probabilitat associada a aquest test d'independència. Aquí fem servir una aproximació al valor del Global Moran I a partir d'una permutació aleatòria (basada en 999 permutacions i amb una probabilitat associada de 0,001).

3.3. Cronologia de l'expansió urbana de Barcelona a partir del cens de 1991

El primer objectiu d'aquest capítol és esbrinar la relació que s'ha establert al municipi de Barcelona entre l'arribada dels fluxos immigratoris i l'expansió territorial de la ciutat, representada en aquest cas pel nombre d'habitatges construïts. Un primer cop d'ull a l'antiguitat del parc d'habitatges de Barcelona l'any 1991 permet observar l'estreta relació que hi ha entre el creixement migratori i l'activitat urbanística a la ciutat. Els dos períodes de més creixement migratori presenten sengles pics d'intensitat en la construcció d'habitatges (figura 3.2).

Figura 3.2. Any de construcció del parc d'habitatges de la ciutat de Barcelona el 1991.

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge 1991 (IDESCAT).

Malgrat tot, la repercussió dels períodes de màxim creixement migratori no ha estat immediata en l'activitat urbanística, sinó que ha presentat un cert decalatge temporal. Així es pot observar en la relació entre aquests dos aspectes, habitatge i migració, durant

els dos períodes del segle xx en què Barcelona va registrar un creixement immigratori màxim. L'exemple més il·lustratiu és el de la segona etapa, durant la qual el moment de migració neta més elevada es va assolir entre els últims anys de la dècada de 1950 i els primers de la de 1960. En canvi, l'esplendor en l'activitat constructora es va perllongar fins ben entrada la dècada de 1970. Per descomptat, el creixement migratori no s'ha d'entendre com l'únic element que ha pogut condicionar la dinàmica urbanística de la ciutat durant el segle xx. El perfil i el comportament demogràfic i residencial dels mateixos immigrants, la demanda d'habitatge derivada de la dinàmica interna del sistema residencial barceloní, així com elements de naturalesa urbanística, política o econòmica, són altres aspectes rellevants que han intervingut en el procés d'expansió urbana de Barcelona.

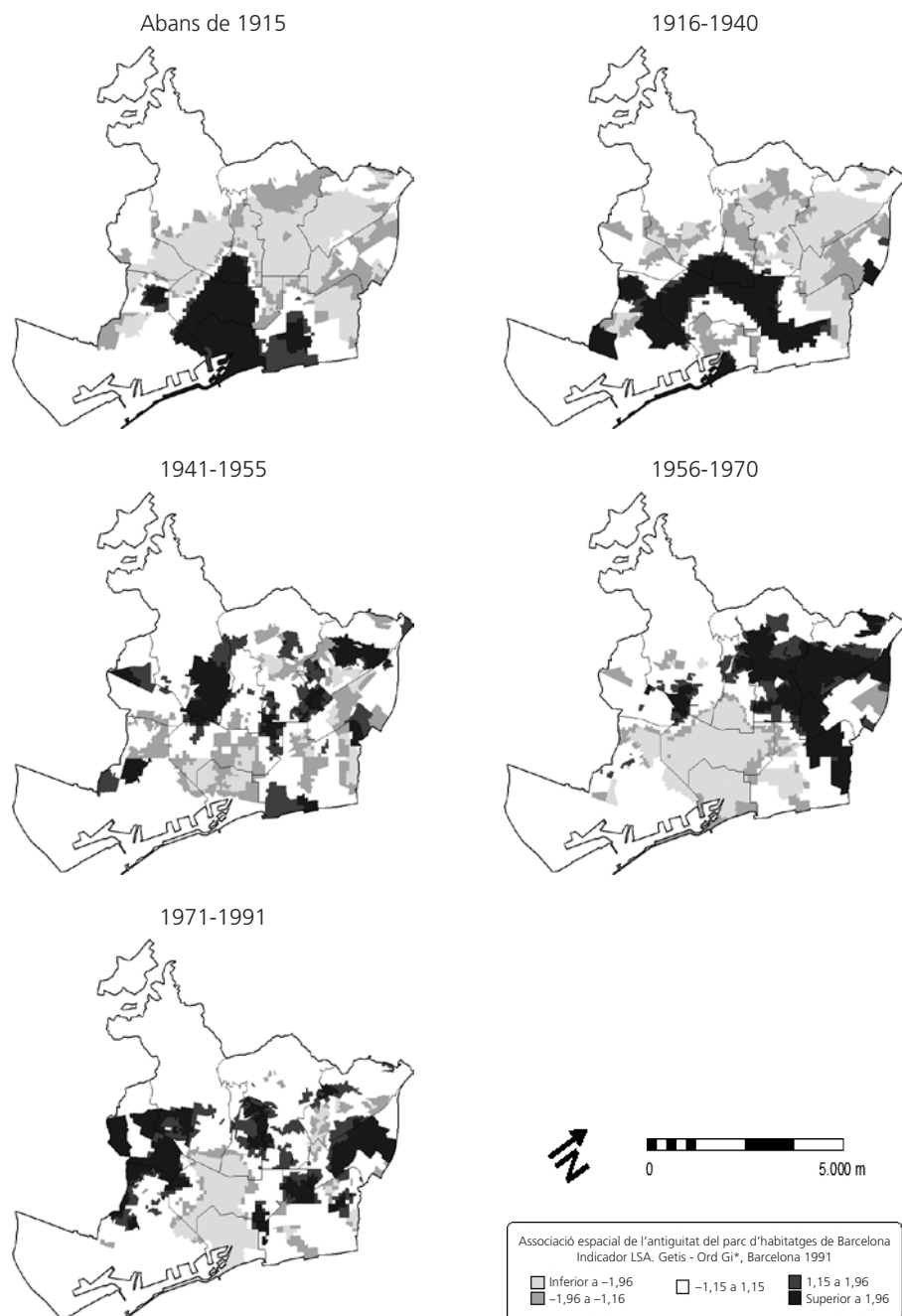
Si ens aproximem a la intensitat amb què ha crescut el parc immobiliari de Barcelona al llarg del segle xx a partir de les dades del cens de 1991, la qual està vinculada a la dinàmica migratòria registrada, aquest capítol s'orienta vers la identificació de les pautes territorials que ha seguit el procés d'expansió urbana de Barcelona, així com la localització dels fluxos immigratoris a l'espai intern de la ciutat. Per a ambdós objectius, es fan servir les dades del cens de 1991, sempre tenint en compte les limitacions de la font, que ja hem descrit en l'apartat metodològic.

La utilització d'indicadors de correlació espacial en l'anàlisi de l'antiguitat del parc d'habitatges de 1991 permet aproximar-se al procés d'expansió urbana de Barcelona d'una manera global, en la qual s'atorga més importància a la similitud entre els valors que pertanyen a unitats properes que a l'especificitat pròpia de cada secció censal.

L'indicador de correlació espacial local Getis-Ord (G_i^*) s'ha calculat a partir d'una estandardització indirecta de les dades d'antiguitat dels habitatges de cada secció censal. L'estandardització esmentada ha permès conèixer la distància entre la quantitat d'habitatges construïts en cada període per secció censal i el nombre d'habitatges que s'esperava, si la construcció d'habitatges en cada període hagués seguit la distribució de l'antiguitat del mercat d'habitatges del 1991. Els resultats, però, no informen sobre la intensitat de l'activitat urbanística en els períodes estudiats (exposada anteriorment), però sí sobre la localització de les àrees en què es va concentrar aquesta activitat. En els mapes que es presenten a continuació, les àrees amb índexs de correlació més elevats representen unitats associades espacialment i amb valors reals superiors a aquells que es preveia trobar (per tant, amb més intensitat urbanística en aquest període), mentre que els valors més baixos mostren zones en què hi ha una correlació espacial de seccions censals amb un nombre d'habitatges més petit que el previst.

Fins al 1940, s'identifica un procés gradual d'expansió urbana contínua a partir del nucli central de Barcelona (figura 3.3). Fins al 1915, s'observa una gran àrea central que inclou, al centre, l'antiga ciutat emmurallada, amb la Barceloneta, i l'expansió de l'Eixample cap a les tres direccions possibles: Besòs, Llobregat i Tibidabo. Aquesta última zona és la que té una extensió més gran i connecta amb l'antiga Vila de Gràcia a partir de l'eix del passeig de Gràcia. Els nuclis de Sants i Sant Martí de Provençals també apareixen com a àrees d'associació espacial de valors alts, mentre que Sant Andreu de Palomar i Sarrià representen zones de discontinuïtat dins d'una àrea perifèrica extensa, amb valors baixos

Figura 3.3. Associació espacial del parc d'habitatges de Barcelona segons la seva antiguitat, a partir del cens de 1991.

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

de correlació espacial. L'expansió de l'Eixample té continuïtat en el mapa que representa el període 1915-1940. A aquesta àrea semicircular que envolta el nucli històric de la ciutat, se li suma el creixement que s'observa al voltant del barri del Poblenou al nord, així com dels barris de Sants, la Bordeta, Hostafrancs i Poble-sec al sud-oest. Hi ha també petites àrees amb associació espacial positiva, que estan lluny de la trama urbana contínua, com les Cases Barates de Milans del Bosch i Baró de Viver, al nord de la ciutat, o les d'Eduard Aunós, al sud (Fabrè i Huertas Clavería, 1976). A partir de 1940, apareixen per primera vegada àrees d'associació espacial de valors alts en zones que no pertanyen a l'Eixample i, per tant, més allunyades del nucli central de la ciutat. Malgrat tot, aquestes àrees perifèriques no presenten encara una gran continuïtat espacial i freqüentment s'alternen zones de correlació espacial de valors alts i baixos.

Destaca una gran àrea amb associació espacial de valors alts a la frontera entre Gràcia i Sarrià - Sant Gervasi que dibuixa el recorregut vertical del carrer Balmes. Altres zones que també presenten valors elevats es localitzen a Nou Barris (barris de Verdum i Trinitat Nova), al barri del Congrés a Sant Andreu, els últims contraforts de l'Eixample entre la Sagrada Família i el Camp de l'Arpa, al Guinardó, al barri del Polvorí i a altres seccions de la Zona Franca al districte de Sants-Montjuïc, i la part alta de la Diagonal al seu pas pel districte de les Corts. En el cas dels districtes més allunyats del centre de la ciutat, les primeres intervencions urbanístiques corresponien en general a actuacions de caràcter públic (habitatges del Governador a Verdum, polígon de la Trinitat Nova, habitatges del Congrés, el Polvorí, la Via Trajana). A les dècades de 1920 i 1930 també hi van haver promocions públiques destacades en zones allunyades del centre de la ciutat, com els diversos polígons de les Cases Barates (Tatjer, 1998).

D'acord amb l'antiguitat del parc d'habitatges de l'any 1991, va ser entre el 1956 i el 1970 quan es va completar realment l'expansió territorial del municipi de Barcelona, ja que es van urbanitzar els espais que encara no havien estat incorporats a la trama urbana municipal (Busquets, 1997). Així, l'anomenada Zona Nord, que inclou els districtes d'Horta-Guinardó, Nou Barris i Sant Andreu, presenta una àrea extensa d'associació espacial de valors elevats, que té continuïtat en el districte de Sant Martí a través de l'eix de la rambla Prim. Van ser barris d'urbanització complexa i accessibilitat difícil a causa de les seves complicades característiques orogràfiques, com els del Carmel, Roquetes o Ciutat Meridiana, que es van afegir també a la trama urbana de la ciutat. Es posa així de manifest que va ser aquesta una etapa en què amb celeritat i escassa planificació urbanística (Bohigas, 1963; Busquets, 1997) es va intentar donar resposta a la demanda creixent d'habitatge, procedent d'un perfil molt sovint específic com la població immigrant.

Al mapa posterior a 1970 desapareix la gran àrea contínua que delimitava les zones on es va concentrar l'activitat urbanística entre el 1956 i el 1970. La localització de les noves àrees, amb valors elevats, fa pensar que la major part d'aquestes actuacions urbanístiques no sumaven nous espais a la trama urbana de la ciutat, sinó que constituïen una renovació del parc immobiliari anterior. La ciutat havia conegut els seus límits i, en una situació similar a l'actual, la incorporació d'habitatges al parc de la ciutat era conseqüèn-

cia, principalment, de la renovació urbana, ja fos per la rehabilitació d'unitats ja destinades a ús residencial (amb un probable augment de la superfície total edificada), o per la transformació de l'ús existent. En aquest sentit, s'identifiquen al mapa àrees en què es va edificar més que no pas a la resta de la ciutat, les quals es van situar al districte de les Corts, amb ramificacions cap a la Via Augusta i l'avinguda Riera Blanca, a la zona que configuren els barris del Coll, el Putxet, Penitents i Vallcarca, al districte de Gràcia; als barris del Clot i del Camp de l'Arpa, i a les zones més properes a l'avinguda Meridiana, al districte de Sant Andreu. Al mapa de 1971-1991 s'identifiquen noves zones urbanitzades. Al peu de Collserola, en l'actual districte de Nou Barris, s'erigia a mitjan de la dècada de 1970 el polígon de Canyelles,¹⁸ amb el qual es considera que es va posar fi a l'etapa del «desarrollisme» a la ciutat de Barcelona (Ajuntament de Barcelona, 1981).

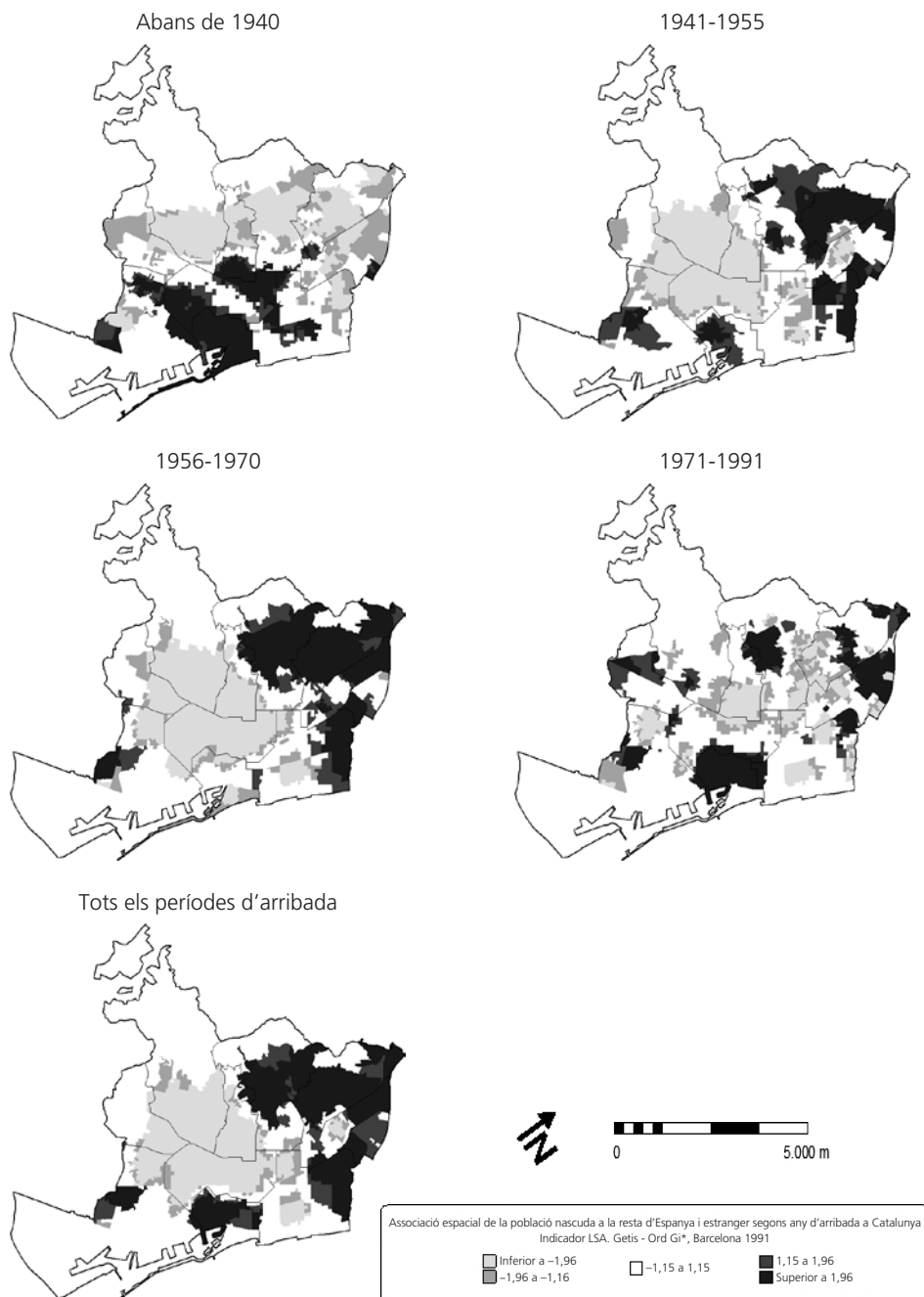
3.4. Localització espacial de la immigració

Com s'ha comentat en l'apartat metodològic, descriure la localització dels immigrants a partir de la variable lloc de residència de la població el 1991 és un exercici que té unes limitacions més grans que el realitzat anteriorment amb la variable habitatge, a causa de la hipotètica mobilitat residencial dels individus després d'haver arribat a Catalunya. Tot i així, els mapes que es presenten a continuació poden ajudar a il·lustrar no sols la localització dels fluxos migratoris en el moment d'arribada, sinó també moviments residencials cap a altres àrees urbanitzades posteriorment. De la mateixa manera que s'ha fet amb la variable habitatge, l'indicador de correlació espacial s'ha calculat a partir d'una estandarització indirecta que mostra, per a cada període estudiat i per a cada secció censal, si el valor de la població no nascuda a Catalunya és més alt o més baix que el valor esperat si aquests efectius s'haguessin repartit de forma aleatòria, d'acord amb la distribució poblacional del conjunt municipal l'any 1991.

El nucli antic de la ciutat presenta àrees d'associació espacial de valors alts per als immigrants arribats durant tot el segle xx, amb l'excepció dels que ho van fer entre el 1956 i el 1970 (figura 3.4). Amb aquests resultats, es pot afirmar que la zona central de la ciutat ha restat com a destinació preferent per a la majoria dels fluxos migratoris registrats a Barcelona durant el segle xx. El fet que els individus que van arribar entre el 1956 i el 1970 no presentin àrees de correlació espacial positiva en el centre de la ciutat (tot i que tampoc és negativa, sinó que es pot considerar com un espai de ruptura respecte a l'àrea d'associació espacial de valors baixos dels voltants), no implica que aquest no continués sent un espai de referència en el moment d'arribada a la ciutat. Sembla clar que l'estratègia residencial d'aquests individus, que pertanyen a la segona onada dins de l'etapa de gran creixement migratori després de la Guerra Civil, els va conduir a assentar-se en els

18. S'ha d'apuntar, però, que la urbanització del polígon Canyelles també va provocar l'enderroc d'habitatges, principalment barraques i habitatges d'autoconstrucció, que existien prèviament a la zona coneguda com la Guineueta Vella (Alberch, R., i Giral, J. 2005)

Figura 3.4. Associació espacial de la immigració de la resta d'Espanya i l'estranger segons l'any d'arribada a Catalunya el 1991.

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge 1991 (IDESCAT).

barris en expansió, localitzats majoritàriament a la zona nord de la ciutat. Aquesta tendència convergeix amb el progressiu retrocés demogràfic i social que Ciutat Vella va experimentar a partir de la dècada de 1960 (Tatjer, 1985; López, 1986; Aramburu, 2000).¹⁹ En canvi, la població immigrant que els va precedir en el temps, els que van arribar a Catalunya entre el 1941 i el 1955, sí que mostren una preferència per assentar-se i arrelar al centre de la ciutat.

Al contrari que Ciutat Vella, l'Eixample presenta valors d'associació de valors baixos (és a dir, el 1991 hi residia menys població nascuda a la resta d'Espanya i l'estranger de la que es podria esperar si aquesta població s'hagués distribuït de forma aleatòria en el territori municipal) en tots els períodes d'arribada analitzats. Únicament, la població que va arribar abans de 1940, mostra una zona de correlació espacial de valors positius als barris de Sant Antoni, Esquerra de l'Eixample i Sagrada Família, així com a la zona més meridional de Gràcia.

L'existència d'àrees amb correlació de valors baixos es repeteix en tots els períodes temporals d'arribada als districtes de Gràcia, les Corts i Sarrià - Sant Gervasi. És significatiu comparar els mapes d'habitatge i població del període 1941-1955 i observar que, mentre Sant Gervasi va ser una zona de correlació espacial de valors alts en el tema d'habitatge, és una zona de correlació de valors baixos pel que fa a la localització dels immigrants arribats durant el mateix període. Es pot pensar, doncs, que aquests habitatges formaven part, majorment, de l'itinerari residencial de la població que residia prèviament a la ciutat. Només per a la població que ha arribat després de 1970, un cop finalitzada l'etapa de creixement migratori intens, s'identifiquen petites àrees d'associació espacial de valors elevats en els districtes de les Corts i Sarrià - Sant Gervasi, un fenomen que està associat tant al canvi en la composició sociodemogràfica del flux migratori (associada a la desacceleració de la migració de la resta d'Espanya), com, probablement en menor mesura, a l'existència d'una oferta laboral important en els habitatges de la zona, relacionada amb el servei domèstic permanent.

En el cas dels districtes de la zona nord de la ciutat, la relació entre els períodes de màxima construcció d'habitatge i la localització de la immigració és molt intensa. Les zones ocupades per la població nascuda a la resta d'Espanya i a l'estranger i que va arribar a Barcelona a partir de 1940, reproduïxen gairebé amb exactitud les àrees en què es concentra l'activitat urbanística. És amb la població que arriba a Catalunya en el període 1956-1970 quan s'obté una àrea més extensa de seccions censals amb associació espacial de valors alts. Aquesta àrea dibuixa una figura semicircular que s'inicia al barri del Coll, al límit dels districtes de Gràcia i Horta-Guinardó, es perllonga per la muntanya del Carmel fins al barri d'Horta, on continua cap al districte de Nou Barris, tot incloent cadascun dels seus barris; des d'allà, segueix un camí en paral·lel al curs del riu Besòs, que inclou la

19. El total de la població va disminuir molt ràpidament, es van accelerar els fluxos residencials amb la perifèria com a destinació i van començar diversos processos sociodemogràfics entre els quals destaquen l'envelliment i la desobrerització de la població, elements que van accentuar la progressiva marginació social i degradació de l'espai intern de Ciutat Vella.

majoria de zones del districte de Sant Andreu, llevat del seu nucli antic, i finalitza al districte de Sant Martí, als barris de la Verneda i el Besòs i el Maresme. El procés d'expansió de la ciutat fins als seus límits municipals és patent en aquest període, i l'ocupació i densificació d'aquests espais es van dur a terme a una gran velocitat. A l'altre extrem de la ciutat, al sud, els barris localitzats al marge meridional de la Gran Via al seu pas pel districte de Sants-Montjuïc també presenten seccions censals en què hi ha associació espacial de valors alts. L'extensió d'aquesta àrea és, però, inferior a la banda septentrional de Barcelona, en un procés determinat pel passat urbanístic de la ciutat, ja que els límits municipals es van conèixer primer per la banda meridional.

Finalment, i de la mateixa manera que succeïa en l'anàlisi de l'habitatge, els immigrants que van arribar a partir de 1970 presenten una localització dispersa de les àrees amb correlació espacial de valors elevats. L'existència d'aquesta varietat de zones respon a l'arribada durant aquesta última etapa d'un flux migratori amb un perfil més heterogeni. Així, l'extensa àrea immigratòria de l'etapa anterior al nord de la ciutat no ha desaparegut totalment, i encara apareixen nuclis amb correlació espacial de valors alts al Carmel, en alguns barris de la zona central de Nou Barris i al nord de Sant Martí. Després de la desacceleració del flux migratori, el centre de la ciutat torna a aparèixer com a nucli preferent d'assentament de la immigració.

3.5. Distribució de la immigració segons el lloc de naixement de la població

L'estudi de la localització dels fluxos migratoris segons el lloc d'origen de la població permet identificar les diferents pautes d'assentament en l'espai urbà, així com les diverses preferències i estratègies residencials adoptades per la població immigrant de cada comunitat autònoma. Controlant la variable període d'arribada, s'assumeix que els individus de cada etapa estudiada tenien davant seu la mateixa ciutat construïda per assentar-se i planificar la seva estratègia residencial. Novament s'han calculat indicadors de correlació espacial a partir de les dades estandarditzades indirectament de la població no nascuda a Catalunya.²⁰ Per elaborar aquest apartat, s'han escollit les nou comunitats autònomes en què havia nascut més d'un 1% de la població resident a Barcelona el 1991, així com els nascuts a l'estranger, que l'any 1991 representaven un 2,3% del total de la població. Els valors absoluts i la seva distribució segons el període d'arribada es mostren a la taula 3.2.

Els resultats presenten diferències significatives en les pautes d'assentament dels immigrants en tots els períodes estudiats (figures 3.5, 3.6, 3.7, 3.8 i 3.9). Com s'ha descrit en apartats anteriors, l'extensió, més reduïda, de la ciutat construïda fins al 1940 determina que la localització dels immigrants que arriben abans de 1940 es concentri en els espais centrals de la ciutat. Malgrat tot, s'identifiquen diversos matisos. Per exem-

20. La població tipus ha estat el total de la població censada a Barcelona el 1991.

Taula 3.2. Comunitat autònoma de naixement i any d'arribada a Catalunya de la població censada a la ciutat de Barcelona l'any 1991.

	Fins 1940	1941-1955	1956-1970	1971-1991	Total
Andalusia	9.803	33.401	71.446	29.038	143.688
Aragó	11.804	16.075	24.480	12.727	65.086
Principat d'Astúries	606	1.283	2.171	1.981	6.041
Illes Balears	730	886	1.371	1.671	4.658
Canàries	167	353	723	986	2.229
Cantàbria	655	1.218	1.313	1.297	4.483
Castella-la Manxa	2.865	9.243	18.809	7.442	38.359
Castella i Lleó	4.975	12.866	30.197	18.963	67.001
Resta de Catalunya					147.321
Comunitat Valenciana	7.258	7.737	9.628	6.837	31.460
Extremadura	789	3.803	14.729	6.768	26.089
Galícia	2.744	7.909	19.269	13.707	43.629
Comunitat de Madrid	2.352	3.303	4.874	6.165	16.694
Regió de Múrcia	6.461	6.261	5.675	2.845	21.242
Navarra	1.012	1.771	1.973	1.626	6.382
País Basc	1.076	1.494	2.122	2.879	7.571
La Rioja	770	1.272	1.575	1.043	4.660
Ceuta i Melilla	304	791	2.223	1.213	4.531
Estranger	2.037	2.087	9.416	24.614	38.154
Total d'efectius	60.344	115.804	230.071	155.445	561.664

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

ple, les procedències amb un flux migratori més antic, Aragó, Comunitat Valenciana i Múrcia, presenten un grau d'assentament més alt al centre de la ciutat. En el cas de la regió de Múrcia i, sobretot, de la Comunitat Valenciana, també s'observa més preferència per la localització en barris marítims, a causa de l'activitat professional desenvolupada per un important sector de la població d'aquests col·lectius (Oyón, 2001). La preferència per l'assentament en barris marítims també s'identifica en andalusos (Tatjer, 1980) i gallecs. Les procedències amb menys antiguitat a la ciutat, Castella-la Manxa, Castella i Lleó i Extremadura, presenten per a aquest període una disseminació més gran al territori urbà, que també pot ser producte de desplaçaments residencials posteriors cap a zones en què, més tard, s'assentaran individus d'aquestes mateixes regions. També és interessant observar l'àrea d'associació espacial de valors alts de la distribució de la població estrangera a l'Eixample i que es perllonga fins a sectors de Gràcia i de Sarrià - Sant Gervasi.

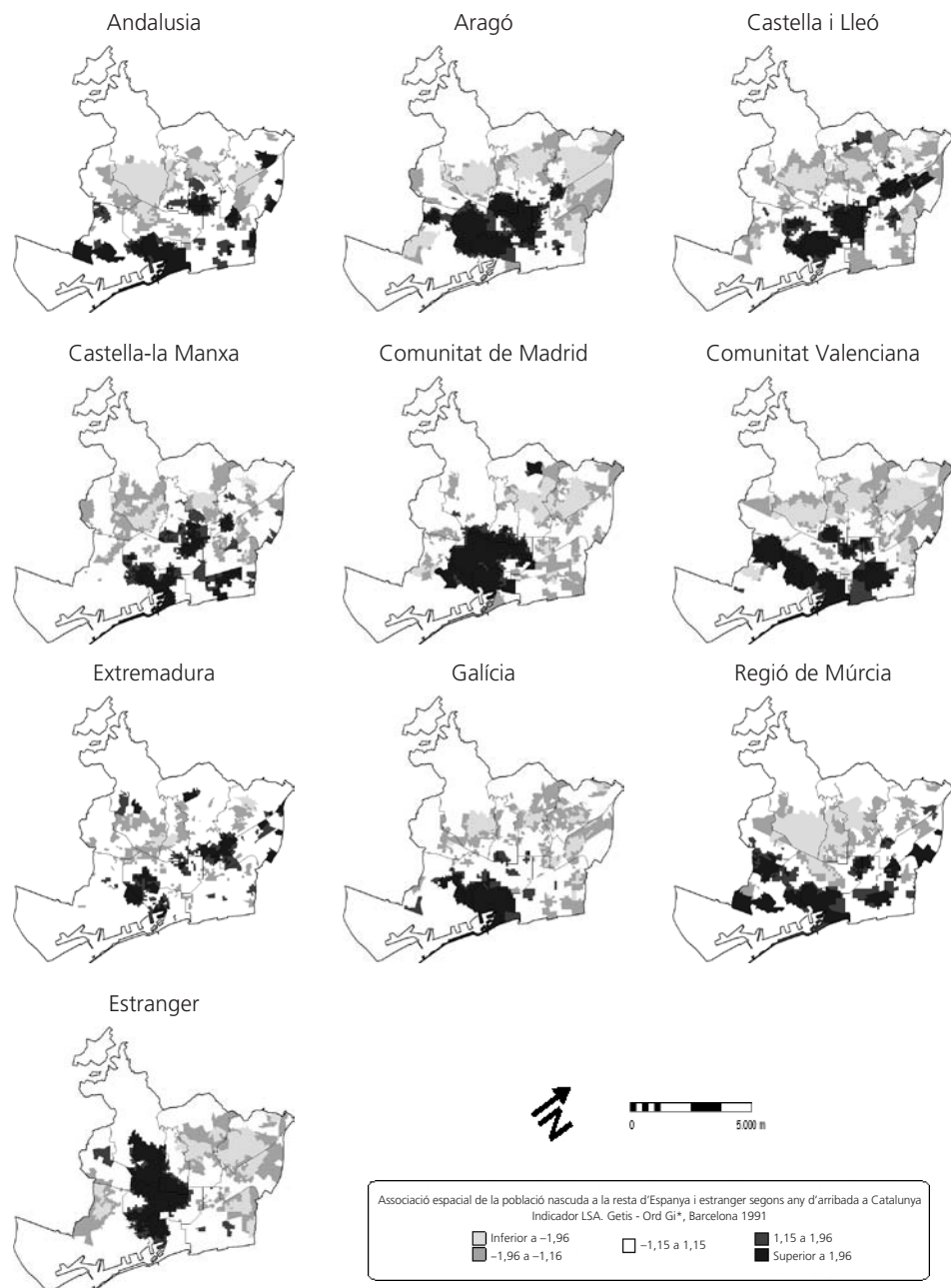
El procés d'expansió urbana i territorial posterior a la Guerra Civil va obrir altres possibilitats de localització als immigrants que van arribar a la ciutat a partir d'aquell moment.

Les noves regions que es van incorporar al camp immigratori barceloní presenten un grau d'assentament elevat en aquestes zones en creixement, situades majoritàriament al nord de la ciutat. Andalusia, Castella-la Manxa i Extremadura són les comunitats que presenten més àrees d'associació espacial de valors alts a la Zona Nord. El districte de Nou Barris al complet, l'eix Carmel-Montbau-Horta al districte d'Horta-Guinardó, el nord del districte de Sant Andreu, la Verneda i el barri del Besòs i el Maresme, apareixen sempre com a zones d'assentament de la població d'aquestes comunitats. Els naturals d'Aragó, de Castella i Lleó i de la Regió de Múrcia presenten una important àrea d'associació espacial de valors alts al nord de la ciutat, però amb una localització notable, també, en barris més propers al centre de la ciutat. Galícia és un cas excepcional si es compara amb les altres regions que es van incorporar al camp immigratori barceloní després de la Guerra Civil. Entre aquestes regions, els gallecs són els únics que demostren una preferència clara per la localització en el centre de la ciutat. A més a més, al Poble Sec i la Bordeta, a més de l'eix entre el Carmel i les zones central i meridional de Nou Barris, apareixen com a zones d'associació espacial de valors alts per als nascuts a Galícia.

Un comportament oposat mostren els nascuts a la Comunitat de Madrid o a l'estranger que van arribar a Barcelona entre el 1940 i el 1970. Aquests opten per assentar-se a l'altra banda de la ciutat, als districtes de Sarrià - Sant Gervasi i les Corts, i per tant, continuen tenint la tendència de localització espacial que ja demostraven en el període anterior a 1940. En estudis previs (Recaño i Roig, 2003; López-Gay, 2008), s'ha demostrat que, per al conjunt d'Espanya i per al cas particular de la ciutat de Barcelona, la regió de naixement dels immigrants té implicacions en diversos aspectes del perfil socioeconòmic de la persona. Així, doncs, no és gens estrany que l'elecció residencial individual sigui una prolongació de la seva capacitat econòmica.

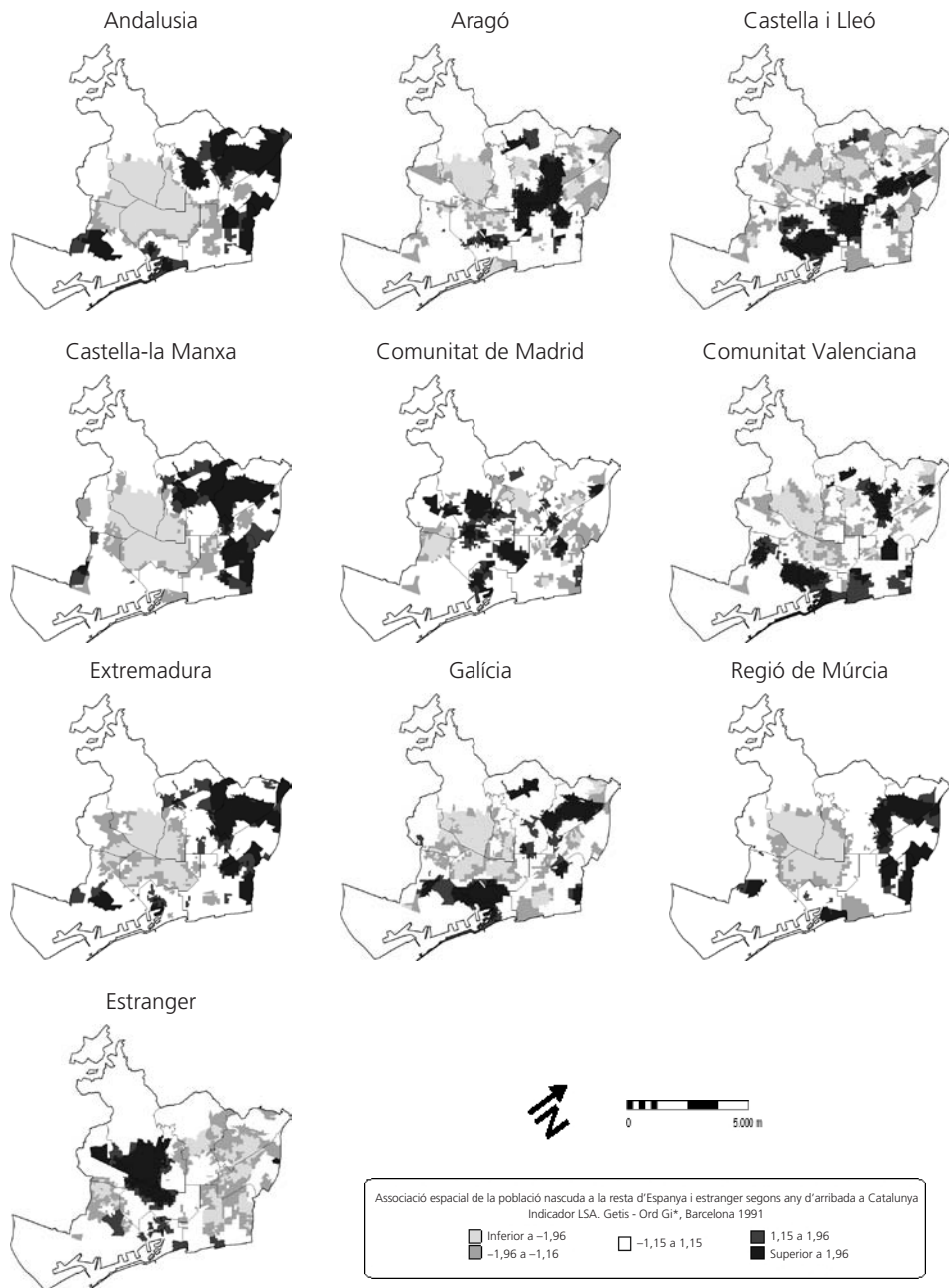
Les persones que van arribar a Barcelona després de 1970 es van trobar una ciutat amb poques àrees en construcció noves, una Barcelona saturada des del punt de vista urbà i demogràfic, que havia conegut ja els seus límits municipals. Aquest fet i una intensitat més baixa del flux immigratori afavoreixen un increment dels contrastos entre les pautes d'assentament segons la regió de naixement de la població immigrant. Els nascuts a les comunitats d'Andalusia, Extremadura i Castella-la Manxa presenten, una altra vegada, un comportament similar als observats en períodes d'arribada anteriors i que els torna a localitzar als espais septentrionals de la ciutat: el Carmel, la zona centre de Nou Barris i els barris de la ribera del Besòs, principalment. Aquesta vegada, però, hi ha alguns matisos. Per exemple, entre la població andalusa es torna a identificar una zona d'associació espacial de valors alts a la Barceloneta i a altres barris propers al mar. En el cas dels nascuts a Aragó, són significatives l'àrea d'associació espacial de valors alts al llarg de l'eix del carrer de la Marina i la zona d'unió dels districtes de les Corts, Sants-Montjuïc i l'Eixample. Els gallecs continuen mostrant la seva preferència pel districte de Ciutat Vella, mentre que els valencians exhibeixen en aquesta darrera etapa un comportament similar al dels nascuts a Madrid i a l'estranger, els quals segueixen presentant àrees d'associació espacial de valors alts als barris de les Corts i Sarrià - Sant Gervasi. Malgrat tot, una part important dels 25.000 estrangers residents a Barcelona el 1991, i que havien arribat en-

Figura 3.5. Associació espacial de la immigració de la resta d'Espanya i l'estranger arribada a Catalunya abans de 1940 segons la comunitat autònoma de naixement.

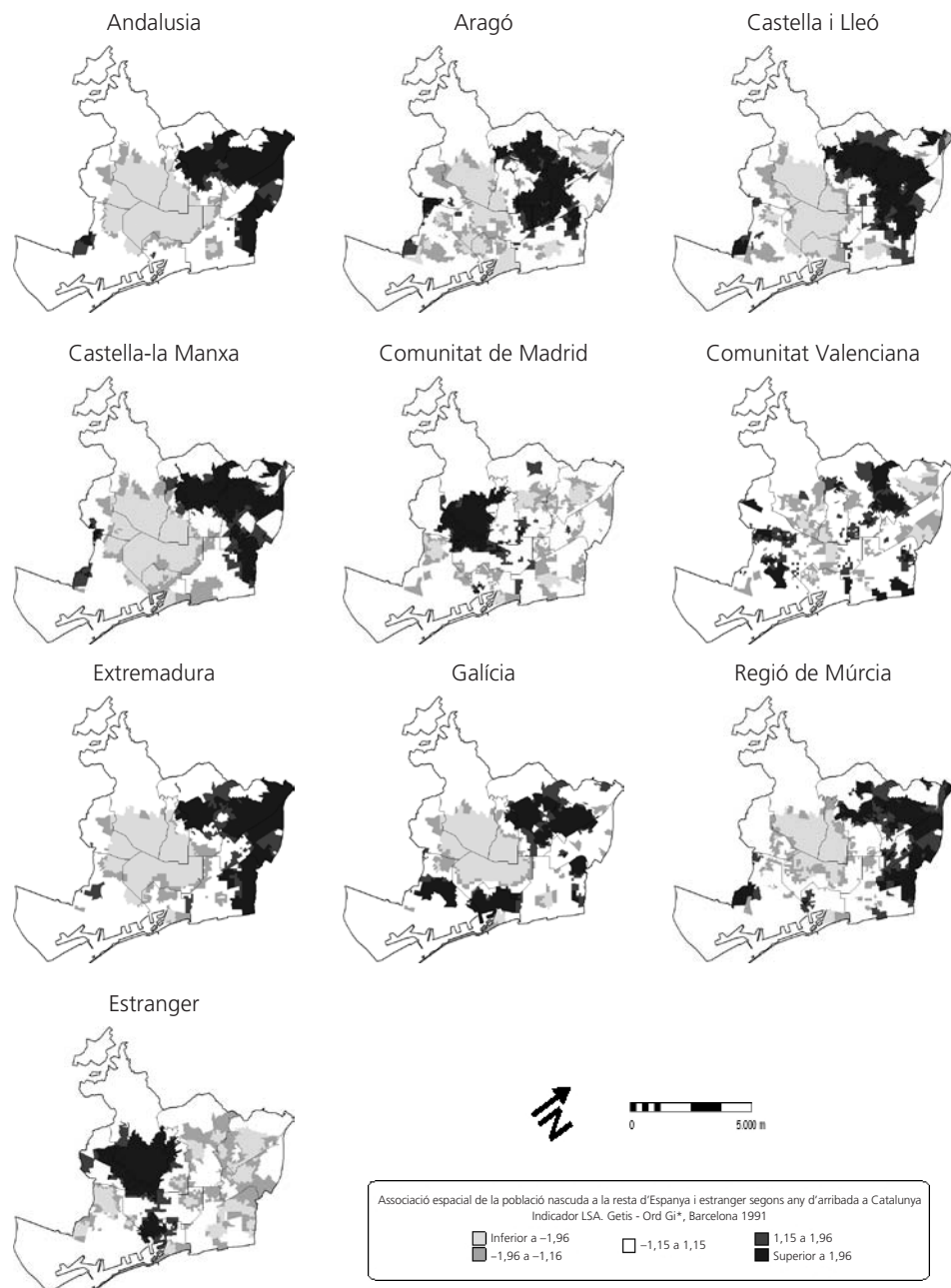
Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

Figura 3.6. Associació espacial de la immigració de la resta d'Espanya i l'estranger arribada a Catalunya entre el 1941 i el 1955 segons la comunitat autònoma de naixement.

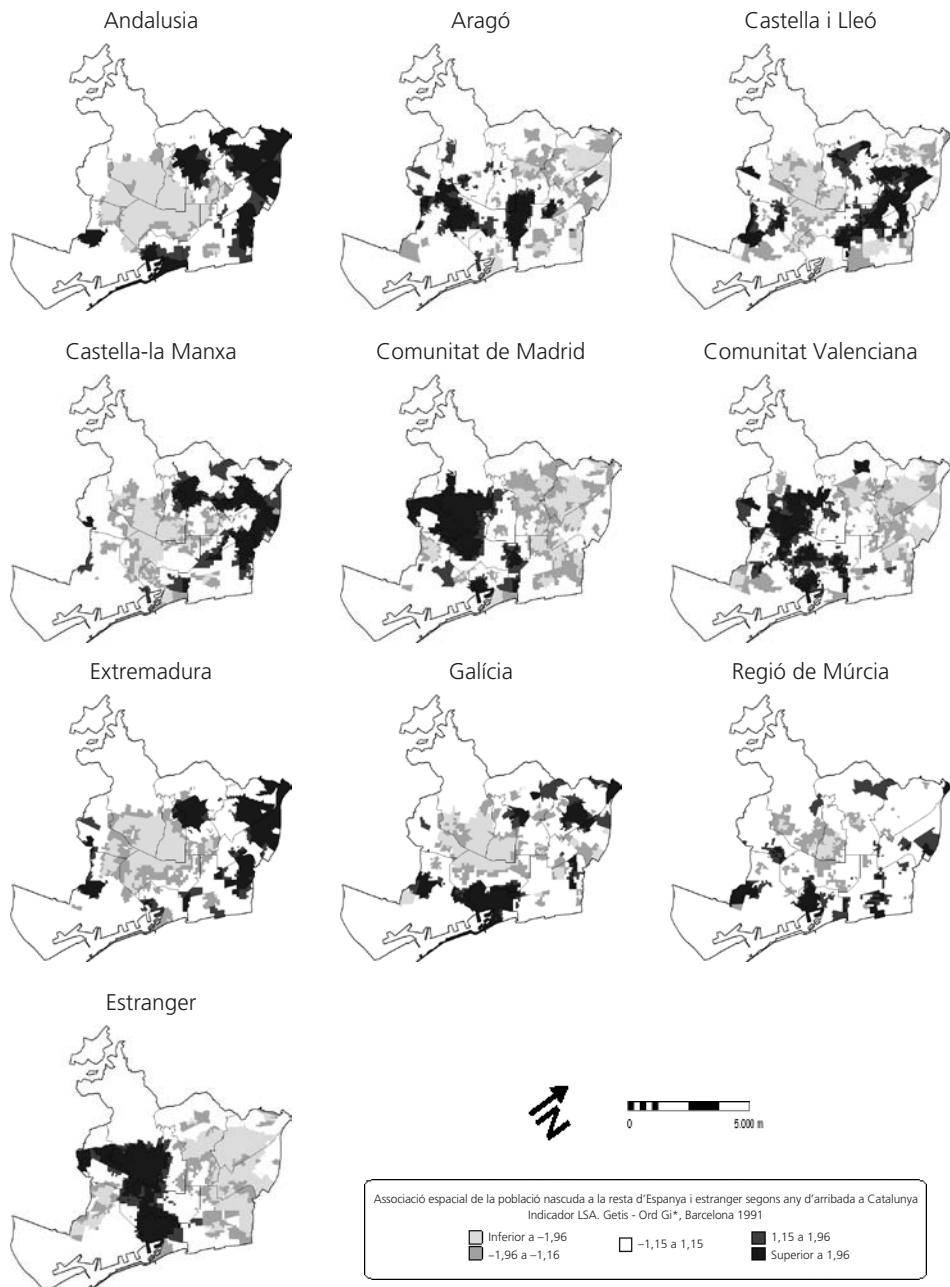
Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

Figura 3.7. Associació espacial de la immigració de la resta d'Espanya i l'estranger arribada a Catalunya entre 1956 i 1970 segons la comunitat autònoma de naixement.

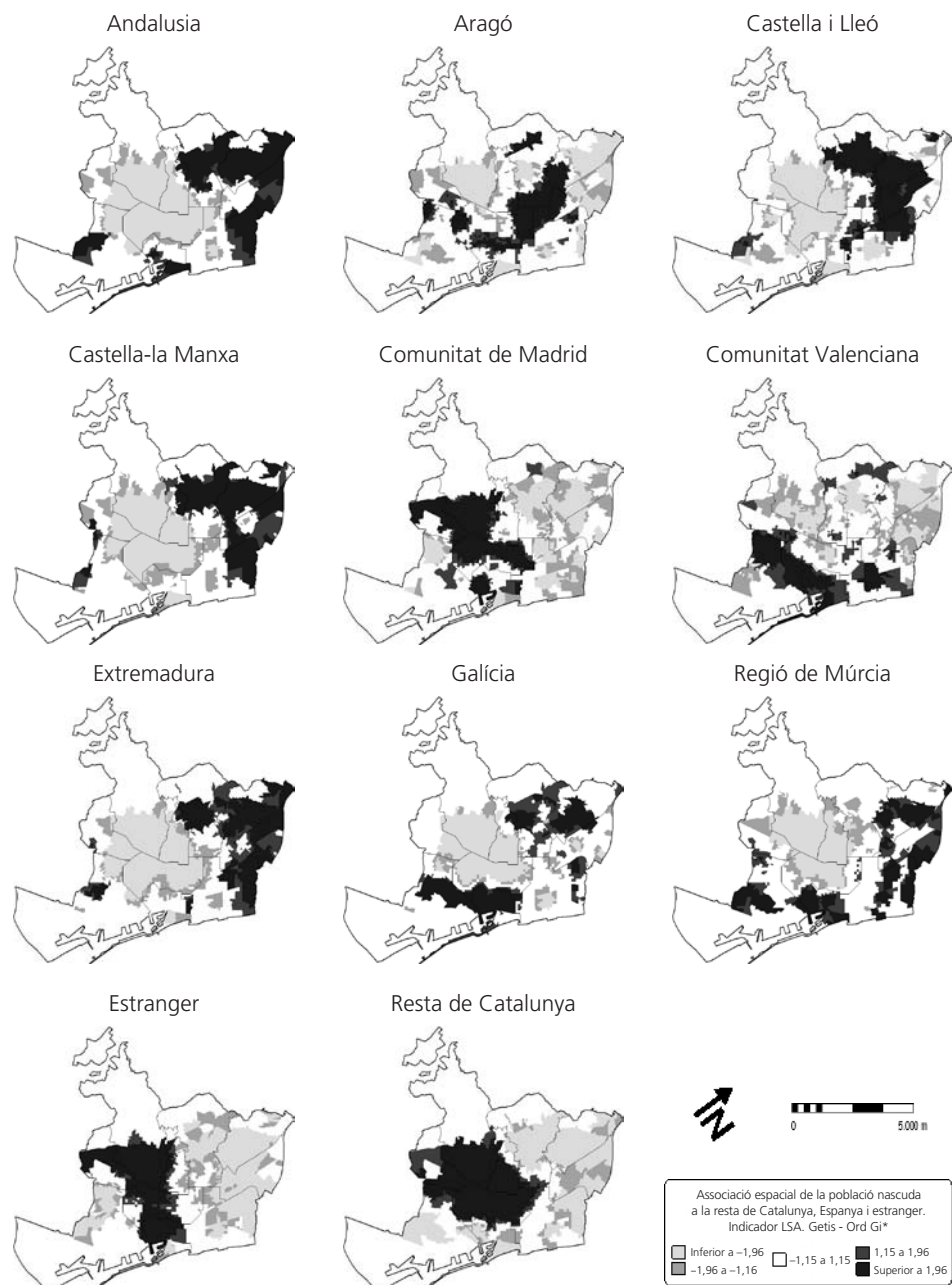
Font: elaboració pròpia a partir de microdades del cens de població i habitatge de 1991.

Figura 3.8. Associació espacial de la immigració de la resta d'Espanya i l'estranger arribada a Catalunya entre el 1971 i el 1991 segons la comunitat autònoma de naixement.

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

Figura 3.9. Associació espacial de la immigració segons la comunitat autònoma de naixement a la ciutat de Barcelona, 1991.

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

tre els anys 1971 i 1991, es concentraven a Ciutat Vella, la qual cosa dibuixava així, per primera vegada des de 1940, una important àrea d'associació espacial que ha tingut continuïtat fins a l'actualitat (Aramburu, 2000; Domingo i Bayona, 2004; Bayona, 2006).

En termes generals, la immigració de la resta d'Espanya no es va distribuir de forma homogènia en el territori barceloní al llarg del temps com es pot identificar a les diverses figures següents. L'espai construït, que anomenen *espai possible de residència*, les xarxes migratòries de paisanatge (Recaño, 1995) i el volum global d'immigrants van ser els mecanismes que van afavorir aquesta distribució més desigual dels immigrants segons l'origen en l'espai de la ciutat.

Els resultats dels indicadors estadístics espacials utilitzats (Global Moran I) que mostrem a les taules 3.3 i 3.4 confirmen i matisen els arguments que hem exposat fins ara. La immigració que va arribar després de la Guerra Civil va ser la que va tenir un grau d'associació espacial més alt, és a dir, els immigrants es van distribuir en les seccions censals de Barcelona de forma més concentrada en l'espai. El període de autocorrelació espacial màxima correspon als anys que van de 1956 a 1970 en un grau que gairebé va doblar els indicadors registrats abans de 1940 (taula 3.3).

Taula 3.3. Indicadors d'associació espacial de la immigració per període d'arribada.

Període d'arribada	Immigrants Global Moran I	N
Primera onada (abans de 1941)	0,2252	60.344
Segona onada (després de 1941)	0,3113	503.936
Abans de 1915	0,2212	4.293
1916-1940	0,2119	56.051
1941-1955	0,3138	116.017
1956-1970	0,3983	232.087
1971-1991	0,1207	155.832

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

Si ens referim a la comunitat de naixement, van ser els andalusos, però sobretot els immigrants originaris del sud de la península (Andalusia, Extremadura i Castella - la Manxa), els que es van instal·lar amb un grau d'autocorrelació espacial més alt (taula 3.4) i ho van fer de forma més intensa sempre en el període 1956-1970.

Els immigrants procedents de les regions que van tenir més protagonisme durant la primera onada migratòria (Aragó, Comunitat Valenciana i Múrcia) van experimentar una reducció considerable o un estancament del grau d'associació espacial pel que fa a la distribució territorial registrada abans de la Guerra Civil. Fruit d'aquestes dinàmiques, la immigració del sud es va concentrar en diferents barris i seccions de la ciutat, mentre que altres col·lectius, especialment els arribats amb anterioritat, presenten una distribució més heterogènia en el territori.

Taula 3.4. Indicadors d'associació espacial de la immigració per comunitat de naixement i període d'arribada.

Comunitat autònoma de naixement	Total	Abans de 1941	1956-1970	Variació temporal
Andalusia	0,5810	0,2495	0,5627	2,26
Aragó	0,2083	0,2287	0,2016	0,88
Astúries	0,0705	0,0448	0,033	0,74
Illes Balears	0,2066	0,0949	0,1013	1,07
Canàries	0,0864	0,0332	0,0628	1,89
Cantàbria	0,0863	0,0432	0,0308	0,71
Castella-la Manxa	0,3899	0,0794	0,3937	4,96
Castella i Lleó	0,2662	0,1194	0,2912	2,44
Comunitat Valenciana	0,1428	0,2425	0,0953	0,39
Extremadura	0,3862	0,0327	0,4153	12,70
Galícia	0,2309	0,1174	0,2616	2,23
Comunitat de Madrid	0,2486	0,1532	0,1542	1,01
Múrcia	0,2983	0,2044	0,2126	1,04
Navarra	0,0902	0,0566	0,0518	0,92
País Basc	0,2772	0,0688	0,1626	2,36
La Rioja	0,1146	0,0452	0,0626	1,38
Estranger	0,3183	0,1789	0,2511	1,40
Total	0,2803	0,2252	0,3983	1,77

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

3.6. Conclusions: la temporalitat, un factor clau

L'objectiu d'aquest treball ha estat fer una anàlisi exploratòria de la segregació espacial de la immigració d'origen espanyol al municipi de Barcelona al llarg del segle xx en relació amb el creixement urbà de la ciutat. Aquesta aportació intenta resoldre l'atenció insuficient que la literatura sobre migracions internes ha dedicat a aquest tema, especialment quan a la darrera dècada la investigació s'ha focalitzat exclusivament en l'estudi de la segregació de la població d'origen estranger.

Hem pogut corroborar la idoneïtat d'una font contemporània com el cens de 1991 per a l'estudi de la seqüència històrica de distribució territorial de la immigració d'origen espanyol a la ciutat. En tot cas, la selecció de l'any 1991 s'ha imposat perquè és el cens que disposava d'informació inframunicipal i se situava més a prop temporalment dels processos d'entrada massius a la ciutat des de la resta d'Espanya, que s'extingeixen a principis dels anys vuitanta del segle xx.

En aquest treball es mostra també que la segregació dels immigrants espanyols va ser diversa segons la seva regió d'origen i, com a mínim, de la mateixa intensitat o, fins i tot,

més elevada que la mesurada recentment per al conjunt de la població estrangera. La immigració procedent del sud d'Espanya, Andalusia, Castella-la Manxa i Extremadura, la preponderant en el període de màxima aflluència de la immigració, a les dècades de 1950 i 1960, és la que ha mostrat un grau de segregació espacial més alt. Al contrari, els integrants de la primera onada immigratòria, prèvia a la Guerra Civil, aragonesos, valencians i murcians, mostren al nostre estudi un grau de segregació espacial més baix per a aquest període, que disminueix de forma intensa després de la Guerra Civil. Altres col·lectius, com madrilenys i bascos, es caracteritzen per una ocupació particular de l'espai barcelonès, concentrada als espais de màxima qualitat residencial, una pauta que és fruit de la seva pertinença majoritària a l'estament funcionarial o empresarial. Un patró similar presentava la població estrangera que va arribar a la ciutat durant aquest període, però amb una ocupació més intensa dels espais històrics i centrals de la ciutat.

En tot cas, la conclusió principal d'aquest estudi ha estat constatar que la dimensió cronològica dels processos migratoris és un dels factors que més contribueix a la segregació espacial de la població immigrant procedent de la resta d'Espanya. Cada corrent migratori de la ciutat de Barcelona ha tingut diferents protagonistes si atenem la regió de naixement. A més, aquests fluxos s'han desenvolupat en diversos moments històrics corresponents a diferents etapes de construcció i expansió de la ciutat. Els immigrants es van dirigir durant aquestes etapes als espais encara no construïts o que havien estat abandonats per la població ja resident. En aquest context, les xarxes migratòries van afavorir lleugerament aquests resultats, però en aquesta investigació encara no podem respondre quina va ser la seva veritable contribució. Queda pendent, també, indagar sobre l'efecte combinat de la classe social i l'origen geogràfic en aquest procés de segregació espacial, la qual cosa és un dels nostres objectius per desenvolupar en propers treballs.

Referències bibliogràfiques

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1981). *El Polígon de Canyelles: l'últim barri construït a Barcelona*. Ajuntament de Barcelona, Àrea de Serveis Socials.
- ALBERCH, R.; GIRALT, J. (eds.) (2005). *Enciclopèdia de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- ARACIL, R.; FERRER, L.; RECAÑO, J.; SEGURA, A. (1996). «La inmigración en la Cataluña rural (1860-1940): estructura demográfica y componentes espaciales». A: González, M.; Zárraga, K. (eds.). *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, p. 281-314.
- ARAMBURU, M. (2000). *Bajo el signo del gueto. Imágenes del «immigrante» en Ciutat Vella*. Tesis doctoral. Departament d'Antropologia Social de la Universitat Autònoma de Barcelona, Mimeo.

- ARANGO, J. (1976). «Cambio económico y movimientos migratorios en la España oriental del primer tercio del siglo xx: algunas hipótesis sobre determinantes y consecuencias». *Hacienda Pública Española*, núm. 38, p. 51-80.
- BAYONA, J. (2006). *Factors sociodemogràfics de la distribució espacial de la població de nacionalitat estrangera a Barcelona*. Tesis doctoral. Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, Mimeo.
- BOHIGAS, O. (1963). *Barcelona entre el Pla Cerdà i el barraquisme*. Barcelona: Edicions 62.
- BUSQUETS, J. (1997). «Formació d'una gran ciutat metropolitana. Del creixement desordenat a la consolidació d'una capital mediterrània». A: Sobrequés, J. (ed.). *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. VII.
- CABRÉ, A. (1999). *El sistema català de reproducció: cent anys de singularitat demogràfica*. Barcelona: Editorial Proa.
- CABRÉ, A.; MUÑOZ, F. M. (1997). «Evolució demogràfica. La població de Barcelona des de 1930 a 1996». A: Sobrequés, J. (ed.). *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. VIII, 73-122.a, p. 107-133.
- CANDEL, F. (1964). *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- DOMINGO, A.; BAYONA, J.; LÓPEZ GAY, A. (2004). «Impacto demoespacial de la internacionalización de los flujos migratorios en la ciudad de Barcelona». *Migraciones*, 16, p. 157-198.
- ESTEVE, A. (2003). *El nomenclàtor com a font per a l'estudi territorial de la població a Catalunya. Aplicacions 1857-1998*. Tesis doctoral. Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona i Centre d'Estudis Demogràfics, Mimeo.
- FABRÉ, J; HUERTAS CLAVERÍA, J. M. (1976). *Tots els barris de Barcelona*. Barcelona: Edicions 62.
- GOODCHILD, M. (1987). «A spatial analytical perspective on geographical information Systems». *International Journal of Geographical Information Systems*, vol. 1, p. 327-334.
- LÓPEZ, P. (1986). *El centro histórico, un lugar para el conflicto. Estrategias del capital para la expulsión del proletariado del centro de Barcelona. El caso de Santa Caterina i el Portal Nou*. Barcelona: Geocrítica.
- LÓPEZ-GAY, A. (2008). *Canvis residencials i moviments migratoris en la renovació demogràfica de Barcelona*. Barcelona: Consell de Treball, Econòmic i Social de Catalunya.
- LÓPEZ-GAY, A. (2014). «175 años de series demográficas en la ciudad de Barcelona. La migración como componente explicativo de la evolución de la población». *Biblio 3W. Revista bibliográfica de geografía y ciencias sociales*, vol. XIX, p. 1.098.

- MARTORI CAÑAS, J. C.; HOBERG, K. (2008). «Nuevas técnicas de estadística espacial para la detección de clústers residenciales de población inmigrante». *Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales* vol. XII, núm. 263.
- MÓDENES, J. A. (1998). *Flujos espaciales e itinerarios biográficos: la movilidad residencial en el área de Barcelona*. Tesis doctoral. Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, Mimeo.
- MÓDENES, J. A. (2000). «Movilidad residencial y dinámica familiar de los adultos jóvenes urbanos en los 80». *Papers de Demografia*, 170.
- OYÓN, J. L. (2001). *Barcelona 1930: un atlas social*. Barcelona: Edicions de la Universitat Politècnica de Catalunya.
- PUJADES, I. (1986). *L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana*. *Papers de Demografia*, 14.
- RECAÑO, J. (1995). *La emigración andaluza*. Tesis doctoral. Departament de Geografia Física i Anàlisi Geogràfica Regional de la Universitat de Barcelona, Mimeo.
- RECAÑO, J. (2000). «La immigració al Baix Llobregat. L'onada migratòria dels anys seixanta». *Papers de Demografia*, 177.
- RECAÑO, J.; ROIG, M. (2003). «Internal migration and Inequalities. The influence of migrant origin on educational attainment in Spain». *European Sociological Review*, 19 (3), p. 299-317.
- SANCHO, S.; ROS, C. (1996). «Movimientos migratorios en Catalunya a nivel municipal, 1923-36 y 1975-91». A: González, M.; Zarraga, K. (eds). *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, p. 259-279.
- TATJER, M. (1980). «La inmigración en Barcelona en 1930: los andaluces en la Barceloneta». *Estudios Geográficos*, 159, p. 119-144.
- TATJER, M. (1985). «Diferenciació social i davallada demogràfica al centre històric de Barcelona: el barri gòtic (1888-1980)». *Història urbana del Pla de Barcelona, I. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Barcelona: Institut Municipal d'Història, Ajuntament de Barcelona, p. 233-248.
- TATJER, M. (1995). «Evolució demogràfica». A: Sobrequés, J. (ed.). *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. VII.
- TATJER, M. (1998). «Solucions a la crisi de l'habitatge popular a Barcelona: les primeres experiències a Sant Andreu (1909-1937)». A: Checa, M. (coord.). *Sant Andreu, de poble a ciutat (1875-1936)*. Barcelona: Centre d'Estudis Ignasi Iglèsies, p. 61-76.
- TOBLER, W. R. (1970). «A Computer Model Simulating Urban Growth in the Detroit. Regional». *Economic Geography*, 46, p. 234-240.

- VIDAL I BENDITO, T. (1985). «El papel de Barcelona en la transición demográfica catalana (1857-1920)». *Estudios Geográficos*, 46, p. 178-179 i 189-210.
- VIDAL I BENDITO, T. (1996). «Ciutat i immigració: dos fets inseparables. El cas barceloní (segles XIX i XX)». A: Delgado, M. L. (ed.). *Ciutat i immigració. Debat de Barcelona*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, p. 17-38.
- VIDAL, T.; RECAÑO, J. (1996a). «La mobilitat interior als Països Catalans (1857-1960)». A: Carreras, C. (dir.). *Geografia General dels Països Catalans. La Població*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. III, p. 50-64.
- VIDAL, T.; RECAÑO, J. (1996b). «Les migracions interiors (1960-1975)». A: Carreras, C. (dir.). *Geografia general dels Països Catalans. La Població*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. III, p. 164-177.
- VILALTA, C. J. (2005). «Cómo enseñar autocorrelación espacial». *Economía, Sociedad y Territorio*, 18, p. 323-333.

4. Assentament territorial de la població estrangera a l'Àrea Metropolitana de Barcelona en el segle XXI²¹

Juan Galeano

jgaleano@ced.uab.cat

Centre d'Estudis Demogràfics

Jordi Bayona i Carrasco

jbayona@ced.uab.cat

Centre d'Estudis Demogràfics i Departament
de Geografia Humana de la Universitat de Barcelona

Resum

Una de les preocupacions de Candel va ser la distribució territorial de la població immigrada: l'altíssima concentració i segregació d'aquest grup, que donava lloc a barris aïllats on s'apinyaven les persones nascudes fora de Catalunya, i hi confluien tot un seguit de desavantatges socials. Els patrons d'assentament de la nova onada internacional han diferit força dels anteriors, sobretot pel que fa a les condicions residencials que es troben en el moment d'arribar. Però en molts aspectes, i també com a fruit de les problemàtiques lligades a l'assentament de les poblacions immigrades que han arribat a Catalunya al llarg del segle XX, les preocupacions continuen essent les mateixes. Dos fenòmens són percebuts com a especialment rellevants. D'una banda, la segregació residencial, és a dir, el grau en què els grups de població comparteixen o no un mateix espai residencial; i de l'altra, la concentració en el territori de determinats grups de població nouvinguda. Ambdues situacions estan relacionades i són objecte d'estudi en aquest capítol, que considera els 36 municipis que conformen l'Àrea Metropolitana de Barcelona com a àmbit d'anàlisi.

Paraules clau: immigració, distribució territorial, segregació, concentració, enclavaments, Àrea Metropolitana de Barcelona.

21. Aquest text forma part del projecte subvencionat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat *Diversidad, segregación y vulnerabilidad: análisis sociodemográfico* (Ref. CS02014-53413-R).

Asentamiento territorial de la población extranjera en el Área Metropolitana de Barcelona en el siglo xxi

Resumen

Una de las preocupaciones de Candel fue la distribución territorial de la población inmigrada: la altísima concentración y segregación de la misma daba lugar a barrios aislados donde se apiñaban las personas nacidas fuera de Cataluña y confluían una serie de desventajas sociales. Los patrones de asentamiento de la nueva ola internacional han diferido notablemente de los anteriores, sobre todo en cuanto a las condiciones residenciales en el momento de la llegada. Pero en muchos aspectos, y también como consecuencia de las problemáticas que provienen del asentamiento de las poblaciones inmigradas llegadas a Cataluña a lo largo del siglo xx, las preocupaciones siguen siendo las mismas. Dos fenómenos son percibidos como especialmente relevantes: por un lado la segregación residencial, es decir, hasta qué punto los grupos de población comparten o no un mismo espacio residencial; y, por otro lado, la concentración en el territorio de determinados grupos de población inmigrante. Ambas situaciones están relacionadas y son objeto de estudio en este capítulo, que considera los 36 municipios del Área Metropolitana de Barcelona como ámbito de análisis.

Palabras clave: inmigración, distribución territorial, segregación residencial, concentración, enclaves, Área Metropolitana de Barcelona.

Settlement of the foreign-born population in the Metropolitan Area of Barcelona at the beginning of the 21st Century

Abstract

One of the main concerns of Candel was the territorial distribution of the immigrant population: its high concentration and segregation, which produced as a result isolated neighbourhoods where, aside from people born outside Catalonia, a range of social disadvantages were concentrated. Settlement patterns of the new international wave have differed from the previous one, especially the residential conditions found on arrival. But in many ways, and as a result of problems linked to the settlement of immigrant population arriving in Catalonia during the 20th Century, concerns remain the same. Two phenomena are perceived as particularly relevant: on the one hand, residential segregation, i.e. the extent to which different population groups share residential space; and on the other hand, concentration in some territories of certain groups of immigrant population. Both situations are related and are studied in this chapter, taking the 36 municipalities of the Metropolitan Area of Barcelona as the area of analysis.

Keywords: immigration, territorial distribution, residential segregation, concentration, enclaves, Metropolitan Area of Barcelona.

Répartition de la population étrangère dans l'Aire Métropolitaine de Barcelone au début du XXIème siècle

Résumé

L'une des inquiétudes de Candel était la répartition spatiale de la population immigrée, la forte concentration et la ségrégation de celle-ci, ce qui a donné lieu à des quartiers isolés où, en plus de personnes nées hors de Catalogne, s'y multipliaient aussi les désavantages sociaux. Les types de peuplement de la nouvelle vague internationale sont différents aux antérieurs, surtout en ce qui concerne les conditions résidentielles au moment de l'arrivée. Toutefois, à bien des égards, et à cause des problématiques liées au type de peuplement des populations immigrées arrivées en Catalogne pendant le xxème siècle, leurs inquiétudes restent encore les mêmes. Deux phénomènes sont perçus comme très pertinents : d'un côté, la ségrégation résidentielle, c'est-à-dire : jusqu'à quel point ces groupes de population partagent, ou pn partagent pas, un même espace résidentiel ; et d'un autre côté, la concentration sur l'espace de certains groupes de population de nouveaux arrivés. Les deux situations ont des rapports, et sont étudiées dans ce chapitre en considérant les 36 communes de l'Aire Métropolitaine de Barcelone comme champ d'étude.

Mots-clé : immigration, répartition de la population, ségrégation, concentration, enclavements, Aire Métropolitaine de Barcelona.

4.1. Presentació i aspectes metodològics

■ 4.1.1. De la metropolització de Barcelona a la transformació de la composició poblacional i l'augment de la diversitat

Des d'una perspectiva demogràfica, el segle xx va evidenciar el paper fonamental que han tingut les migracions dins de l'evolució de la població de Catalunya en allò que es coneix com a sistema català de reproducció (Cabrè, 1999), que no sols ha actuat durant aquest darrer segle sinó que se'n poden trobar exemples diversos en èpoques precedents. De les migracions de meitat de segle tenim la sort de comptar amb l'obra de Francesc Candel *Els altres catalans* (1964) on es retrata, seguint la seva «filosofia de reportatge i d'anecdota», qui són, com senten i com són sentits aquests nous catalans fruit de les onades migratòries successives que ha rebut Catalunya. En fer-ho, però, també dóna compte de la transformació urbana lligada al desenvolupament industrial modern de Barcelona (i d'altres centres industrials com ara Mataró, Terrassa i Sabadell) i a l'assentament territorial de la població nouvinguda que nodria el creixement econòmic i demogràfic de la ciutat. «L'immigrant ha creat el suburbi» ens dirà, i tot seguit reconeix que, encara que no està segur de fins a quin punt aquesta informació és del tot certa, sí que ha de posar en relleu que si no l'ha creat, com a mínim, sí que ha estat qui li ha donat cos. Els altres

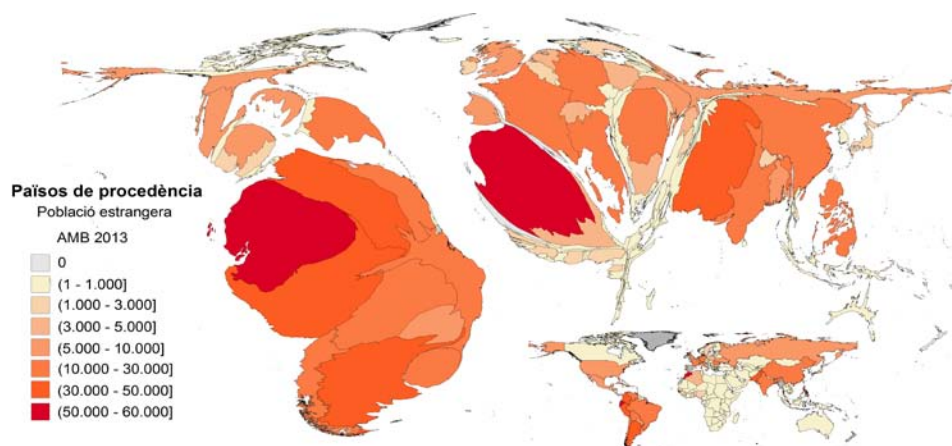
catalans de Candel, el barraquisme i el reallotjament dels seus habitants, com també la localització de les fàbriques i indústries, van configurar la *metropolització* de Barcelona, és a dir, l'expansió de l'espai d'influència directa de la ciutat o el desbordament de la macrocefàlia barcelonina fora els seus límits municipals. Candel il·lustra aquest creixement de l'espai metropolità i de les àrees suburbanes dient-nos que «Badalona, l'Hospitalet de Llobregat, Santa Coloma de Gramenet i Sant Adrià de Besòs han multiplicat per vuit o nou la seva població durant aquest segle. L'any 1900, en conjunt, hi havia només 26.116 habitants. L'any 1956, [...] 201.859 habitants», xifres que podem actualitzar afegint que l'any 2013 la població resident en aquests municipis era de 628.615 persones, on a més un de cada cinc habitants (el 21,5% concretament) havien nascut fora d'Espanya. Aquest espai que configura el cinturó metropolità serà reconegut l'any 1987 com a entitat supramunicipal en constituir-se la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, l'Entitat Metropolitana del Transport i l'Entitat Metropolitana del Medi Ambient, totes tres fusionades, l'any 2011, en el que avui es coneix com l'Àrea Metropolitana de Barcelona (AMB), formada per 36 municipis (dels 947 que conformen Catalunya). L'AMB és, ara per ara, el lloc de residència del 42,7% de la població catalana, i acull gairebé la meitat de la immigració estrangera que ha rebut el país, el 46,7% dels immigrants residents l'any 2013. Aquesta evolució fa que el nostre àmbit d'estudi, per tal d'explicar els canvis demogràfics causats per la darrera onada migratòria que ha rebut Barcelona, no pugui quedar circumscribit només a aquest municipi i alguns dels municipis veïns, sinó que necessitem situar-lo dins d'un àmbit territorial metropolità més ampli.

L'arribada del segle *xxi* va portar una transformació profunda de la geografia humana del conjunt de l'Estat espanyol, a conseqüència de la immigració internacional, amb una incidència notòria tant a Catalunya en general com a l'AMB en particular. En el cas de l'AMB, aquesta transformació es pot il·lustrar, en termes demogràfics generals, amb l'evolució contrària del nombre de persones que hi residien segons el seu lloc de naixement. Si l'any 2003 l'AMB tenia una població, segons les dades de l'Institut Nacional d'Estadística, de 3.077.154 persones, de les quals 320.050 havien nascut a l'estranger (un 10,4%) i 2.757.104 a Espanya, deu anys més tard, a principis de l'any 2013, la població total ascendia a 3.228.569 persones. Aquest increment és el resultat de l'augment de la població nascuda a l'estranger, amb 619.194 persones, fins al 19,2% del total de població (xifra que es va duplicar en deu anys), i també de la davallada de les persones nascudes a Espanya (2.609.405 persones, 150 mil menys), producte bàsicament de les migracions cap a la perifèria metropolitana (taula A1 de l'annex estadístic). Però, una de les característiques més rellevants d'aquesta darrera onada immigratòria, a banda del volum i la intensitat, ha estat la seva ràpida difusió espacial, característica que ha repercutit sobre la composició de la població de tot el territori català i totes les escales territorials (Catalunya, les seves comarques, municipis, barris i seccions censals), a diferència d'onades migratòries anteriors on la concentració a Barcelona i als municipis propers havia estat més important.

Al seu llibre, Candel ens diu que «Barcelona és un territori cosmopolita». Cinquanta anys després podem estendre territorialment aquesta afirmació i dir que el conjunt de l'AMB és un territori cosmopolita; i ja ho era l'any 2003, tenint en compte que hi convivi-

en persones nascudes a 176 països diferents, amb vuit grups amb una població per sobre de les 10.000 persones, però sense que cap grup sobrepassés, aleshores, els 50.000 efectius (a excepció, evidentment, dels nascuts a Espanya). Passada una dècada, l'any 2013, el nombre de països representats és gairebé el mateix (179, cartograma 4.1), amb dos grups, els nascuts a l'Equador i al Marroc, amb poblacions de més de 50.000 persones, i fins a dinou grups amb poblacions per sobre de les 10.000 persones (taula A2 de l'annex estadístic). Aquesta diversitat poblacional creixent ha anat acompanyada d'una transformació important del mosaic humà a l'AMB, fruit dels processos de dispersió i assentament de les poblacions estrangeres en els barris dels municipis i les ciutats catalanes. En molt casos, aquest assentament ha seguit o, fins i tot, ha facilitat la cadena de vacants originades per la mobilitat residencial ascendent dels fills dels altres catalans candelians. Des d'una perspectiva geodemogràfica, dos fenòmens, resultat d'aquestes dinàmiques, són percebuts com a especialment rellevants: 1) la segregació residencial, és a dir, el grau en què els grups de població (autòctons i estrangers) comparteixen, o no, un mateix espai residencial; i 2) la concentració en el territori de determinats grups de població nouvinguda, la qual, a més a més, en remarca la visibilitat, especialment quan aquesta concentració és de col·lectius vulnerables i en determinades zones de les ciutats. Ambdues situacions estan relacionades estretament i són objecte d'estudi en aquest treball pel fet que es reconeix que intervenen en el procés d'integració de la població immigrada a Catalunya. Concretament, aquests dos aspectes s'estudiaran prenent els 36 municipis que conformen l'AMB com a àmbit d'anàlisi, i utilitzant una perspectiva espaciotemporal que ens permeti observar, d'una banda, les tendències que segueix el grau de segregació residencial dels diversos grups en relació amb la població nascuda a Espanya, i, de l'altra, la formació i l'evolució dels espais de concentració al nivell espacial més petit, per al qual disposem d'estadístiques agregades, les seccions censals.

Cartograma 4.1. Països de procedència de la població nascuda a l'estranger resident a l'AMB 2013.

Font: elaboració del CED a partir del padró continu 2013 (INE).

A la seva obra, Francesc Candel ens diu que l'horroritzen les estadístiques per la fredor que comporten. Entenem que sigui així tenint en compte el seu estil proper i qualitatiu, fins i tot acadèmicament parlant. Nosaltres, però, com a demògrafs, considerem que la visibilització estadística de les poblacions excloses, afectades pels processos de transformació urbana, ja siguin aquestes fruit de les migracions o per altres raons, constitueix un primer pas fonamental cap a la seva integració quan aquesta és entesa com a vocació anivelladora de la societat receptora d'acollida.

És a principis de la dècada passada quan els estudis sobre l'assentament territorial dels estrangers i la seva distribució a l'interior dels barris i les ciutats catalanes es generalitzen a Catalunya, coincidint amb el seu ràpid increment i la creixent visibilització de la presència d'immigrants en algunes de les zones més deprimides de les ciutats del país. D'una banda, trobem els treballs que intenten quantificar el grau de segregació i concentració territorials, que enllacen amb una bibliografia internacional àmplia sobre el tema, que té els seus orígens als Estats Units, a inicis del segle xx, amb els treballs de la coneguda Escola d'ecologia humana de Chicago, i que a Europa es reproduïen durant les darreres dècades a Gran Bretanya o els Països Baixos, principalment.

En són un exemple els treballs que apliquen una bateria de diferents indicadors estadístics, bàsicament sobre la ciutat de Barcelona (Martori i Hoberg, 2004a; Bayona, 2007), i amplien aquesta anàlisi a l'àrea metropolitana de Barcelona (Martori i Apparicio, 2011) o al conjunt de la Regió Metropolitana de Barcelona (García-Almirall *et al.*, 2008). Fora de l'àmbit metropolità hi ha menys casos d'estudi. Destaquen els treballs de Roquer *et al.* (2013) sobre sis ciutats no metropolitanes de Catalunya, o els de Martori i Hoberg (2004b) sobre les ciutats de Vic i Manlleu. Tots coincideixen a identificar uns nivells de diferenciació espacial de la població estrangera que es poden considerar, en general, com a relativament baixos, a excepció d'alguns col·lectius concrets (filipins i pakistanesos), que mostraven altes concentracions territorials, situació corroborada de forma similar en el conjunt espanyol (Domínguez *et al.*, 2010) i en alguns països sud-europeus receptors recents d'immigrants (Malheiros, 2002).

En alguns casos, s'ha relacionat dispersió amb mobilitat residencial (Bayona i López-Gay, 2011; Sabater *et al.*, 2012), tot i que aquesta darrera no actuaria de la mateixa manera en tots els grups i a vegades la mobilitat portaria a una concentració territorial més alta, especialment si es considera allò que succeeix en una primera corona metropolitana. Malgrat els baixos nivells observats, i al contrari del que pugui succeir en altres ciutats centreeuropees, la segregació residencial no sempre és un bon indicador de la posició social dels immigrants, i els índexs obtinguts no acaben de reflectir correctament la seva exclusió residencial (Martínez i Leal, 2008), visible, per exemple, en les característiques dels habitatges on resideixen. Altres ciutats del sud d'Europa confirmarien aquesta paradoxa (Arbaci, 2008), on la baixa segregació es relacionaria amb la fragmentació del mercat local d'habitatge i un estat del benestar dèbil, situació que també es produeix en el cas de Barcelona (Bayona, 2007).

D'altra banda, trobem aquells estudis que centren la seva atenció sobre la concentració dels immigrants o de determinats grups en el territori. La concentració residencial,

juntament amb l'escolar i la laboral, són uns dels aspectes percebuts amb més preocupació en parlar de polítiques d'integració (Zapata, 2001), especialment si aquesta concentració és d'una única nacionalitat, perquè entenem que pot aïllar els residents d'aquestes zones i dificultar l'èxit del procés d'integració, és a dir, que aquesta té efectes negatius sobre els individus. A Catalunya, la concentració dels estrangers s'està produint als centres històrics però també en els barris perifèrics que ja van albergar immigrants interiors a mitjan segle xx (Domingo i Bayona, 2002). De fet, els barris són la unitat urbana més detallada identificable pels veïns i es converteixen moltes vegades en els principals objectes d'estudi sobre l'arribada d'estrangers. A Catalunya, el cas paradigmàtic és el del Raval (a Ciutat Vella, Barcelona) per l'alta proporció d'estrangers residents i, especialment, pel seu rol d'espai d'inserció inicial dels migrants. El seu caràcter cèntric fa que acapari, a més, l'atenció de nombrosos estudis. Aramburu (2001) ja incidia en el paper de porta d'entrada que desenvolupava el barri en relació amb la ciutat, tant en aquest procés migratori com en processos migratoris anteriors. Tot i el creixement de la immigració internacional, altres barris de la ciutat han obtingut molta menys atenció i, malgrat el ràpid creixement del nombre de migrants que experimenten, hi ha pocs estudis publicats.

Per sota del nivell del barri, s'han identificat els espais de concentració de la població migrant utilitzant la secció censal, unitat més petita de la qual es disposa de dades. Aquesta és la línia de treball de Galeano *et al.* (2014), Sabater *et al.* (2013) i Martori i Aparicio (2011), que identifiquen diferents tipologies d'enclavaments ètnics a Catalunya i adapten la metodologia dels treballs dels geògrafs Johnston, Forrest i Poulsen (2002) sobre ciutats angleses.

L'existència de concentració territorial i segregació residencial s'ha de buscar en un seguit de causes: les xarxes migratòries que faciliten l'arribada de nous migrants a un determinat territori; l'activitat laboral concentrada en certs «nínxols ètnics», que en alguns casos es relacionen amb la residència en determinats indrets; les característiques d'un mercat de l'habitatge (especialment el de lloguer) fortament segmentat; les característiques socioeconòmiques dels migrants, on les diferències individuals d'ingressos determinen la localització territorial, o l'arribada recent al país, amb barris que poden actuar de porta d'entrada i espais de dispersió posterior.

4.2. Dades i metodologia

Per a aquest treball utilitzem les microdades del padró continu de població entre els anys 2003 i 2013, elaborades per l'Institut Nacional d'Estadística, que ens possibiliten agrupar la població segons el sexe, l'edat, el país de naixement i/o la nacionalitat per cada secció censal. En termes metodològics, emprem tres enfocaments diferents que ens permeten reduir progressivament l'escala espacial de referència: el conjunt de l'AMB, els seus municipis i barris i, finalment, les seccions censals que els componen. Una dificultat amb què ensopeguen totes les nostres anàlisis és la variabilitat del nombre de seccions censals que componen l'AMB entre el 2003 i el 2013. El nombre de seccions censals és sempre varia-

ble, ja que aquestes es regeixen per criteris electorals (teòricament es construirien per sumar entre 500 i 2.000 electors), i es modifiquen en funció de l'evolució de la població. Hi ha un context de creixement de la població: les seccions utilitzades en aquest treball, 2.531 l'any 2003, augmenten fins a 2.576 l'any 2009. L'any 2010 s'observa un descens notori de les unitats censals, que se situen en 2.145 seccions, a causa, principalment, del nou seccionament de la ciutat de Barcelona (amb una forta reducció de les 1.482 seccions a 1.061). L'any 2013 hi ha altra vegada 2.157 seccions.

En primer terme, i a fi de conèixer el grau i l'evolució de la segregació residencial de les diferents poblacions immigrades, calculem l'índex de dissimilitud (ID) tant per al conjunt de l'AMB com per al municipi de Barcelona i la resta de l'AMB per separat. L'índex de dissimilitud, formulat per Duncan i Duncan (1955), s'ha calculat emprant la fórmula següent:

$$ID = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n \left| \frac{x_i}{X} - \frac{y_i}{Y} \right| * 100$$

On x_i és la població de tipus x resident a l'àrea i (seccions censals en aquest cas); y_i és la població del tipus y resident a l'àrea i ; X és la població total del tipus x resident a l'entitat geogràfica per a la qual es vol calcular l'índex (el conjunt de l'AMB, el municipi de Barcelona i la resta de l'AMB en el nostre cas), i Y és la població total del tipus y resident a l'entitat geogràfica per a la qual es vol calcular l'índex. Multipliquem el resultat de l'índex per 100 per facilitar-ne la interpretació en termes del percentatge de població nascuda a l'estranger que hauria de canviar el seu lloc de residència a fi de replicar la distribució territorial de la població de referència, en aquest cas la població nascuda a Espanya.

En segon terme, amb la intenció de localitzar les zones d'agrupació de població (a partir d'ara clústers) per agregats continentals en funció del continent de naixement (nascuts a Llatinoamèrica, Europa occidental²², Europa oriental²³, Àfrica i Àsia) dins de l'AMB, s'ha calculat l'indicador Getis-Ord (G^*) (Anselin, 1995; Johnston *et al.*, 2013) per als anys 2003 i 2013, utilitzant la fórmula següent:

$$G_i^* = \frac{\left[\sum_j^n w_{ij} (x_j - \bar{X}) \sum_j^n w_{ij} \right]}{\left[\sqrt{n \sum_j^n \frac{w_{ij}^2}{n-1} - \left(\sum_j^n w_{ij} \right)^2} \right]}$$

22. Europa occidental inclou: Alemanya, Andorra, Àustria, Bèlgica, Dinamarca, Finlàndia, França, Irlanda, Islàndia, Itàlia, Liechtenstein, Malta, Mònaco, Noruega, Països Baixos, Portugal, Regne Unit, San Marino, Suècia, Suïssa i Ciutat del Vaticà.

23. Europa oriental inclou: Albània, Armènia, Bielorússia, Bòsnia i Hercegovina, Bulgària, Croàcia, Eslovènia, Estònia, Geòrgia, Hongria, Letònia, Lituània, Moldàvia, Polònia, Romania, República Eslovaca, República Txeca, Rússia, Sèrbia i Montenegro, Macedònia, Ucraïna i Xipre.

On x_j és el percentatge de la població de l'àrea j del grup x ; $\bar{X}$ és el percentatge mitjà de la població de totes les àrees en el grup x ; w_{ij} és el pes de proximitat espacial per a les àrees i i j (en el nostre cas s'ha utilitzat els 500 metres);²⁴ n és el nombre d'àrees (seccions censals) en què es divideix l'AMB cada any, i S és igual a:

$$S = \sqrt{\left[\frac{\left\{ \sum_j^N x_j^2 \right\}}{n} \right]} - \bar{X}^2$$

I G_i^* és el valor (distribuït com la normal estandarditzada Z) per a l'àrea i . Quan el valor de G^* és positiu indica que, de mitjana, una secció censal i les seves veïnes tenen un percentatge de població del grup analitzat per sobre de la mitjana del conjunt del territori. Com que G^* està distribuït com Z , la localització de clústers estadísticament significatius, tant de concentració com d'absència relativa, es pot aconseguir mitjançant la mapificació dels seus valors. A la cartografia que presentem hem dividit el valor de G^* en tres intervals a la fi d'aconseguir una significació estadística superior al 99% (valors per sobre de 2,58 o per sota de -2,58) tant de la concentració com de la seva absència relativa per a un grup determinat al territori, més una categoria residual per a aquelles seccions sense veïns a menys de 500 metres.

Finalment, i a fi de localitzar i monitoritzar l'evolució dels espais d'alta concentració a nivell de secció censal, hem implementat una adaptació de la tipologia de classificació residencial desenvolupada pels geògrafs Ronald Johnston, John Forrest i Michael F. Poulsen. Anomenem *comunitats majoritàries* aquelles en què la població autòctona (nascuda a Espanya) resident a una secció censal és majoritària (més del 50% del total de la població) i en distingim dos tipus (homogènies i no homogènies.) Per contra, les comunitats en què la població nascuda a l'estranger és superior al 50% del total les anomenem *enclavaments* i en distingim fins a tres tipus diferents. Així, les comunitats majoritàries comprenen:

- 1) Les comunitats majoritàries homogènies, on la població nascuda a Espanya representa el 80% o més del total de la població, mentre que una o més agrupacions d'estrangers per regió de naixement formarien una minoria dins el conjunt de població de la mateixa àrea.
- 2) Les comunitats majoritàries no homogènies, on la població nascuda a Espanya representa entre el 50 i el 79% del total de la població, mentre que un o més grups formarien una minoria significativa dins del conjunt de població de la mateixa àrea.

On la població nascuda a Espanya no és majoritària, parlarem d'*enclavament*. Se'n distingeixen tres tipus:

24. Una distància de 500 metres deixa fins a 154 seccions censals sense cap connexió amb seccions veïnes i una mitjana de 70 connexions per secció censal.

- 1) Els enclavaments 50-70, on la població nascuda a Espanya encara representa entre un 30 i un 49% de la població, i on la població nascuda a l'estranger domina i conforma entre un 50 i un 70% del total de la població en la mateixa àrea.
- 2) Els enclavaments +70A, on la població nascuda a Espanya té un pes poc significatiu sobre el total de la població (menys d'un 30%), mentre que un o més grups formen el gruix del total de la població, però sense cap domini d'uns sobre els altres.
- 3) Els enclavaments +70B, on la població nascuda a Espanya té un pes poc significatiu sobre el total de la població (menys d'un 30%), i un grup de població immigrada representa, com a mínim, el doble dels altres sobre el total de la població.

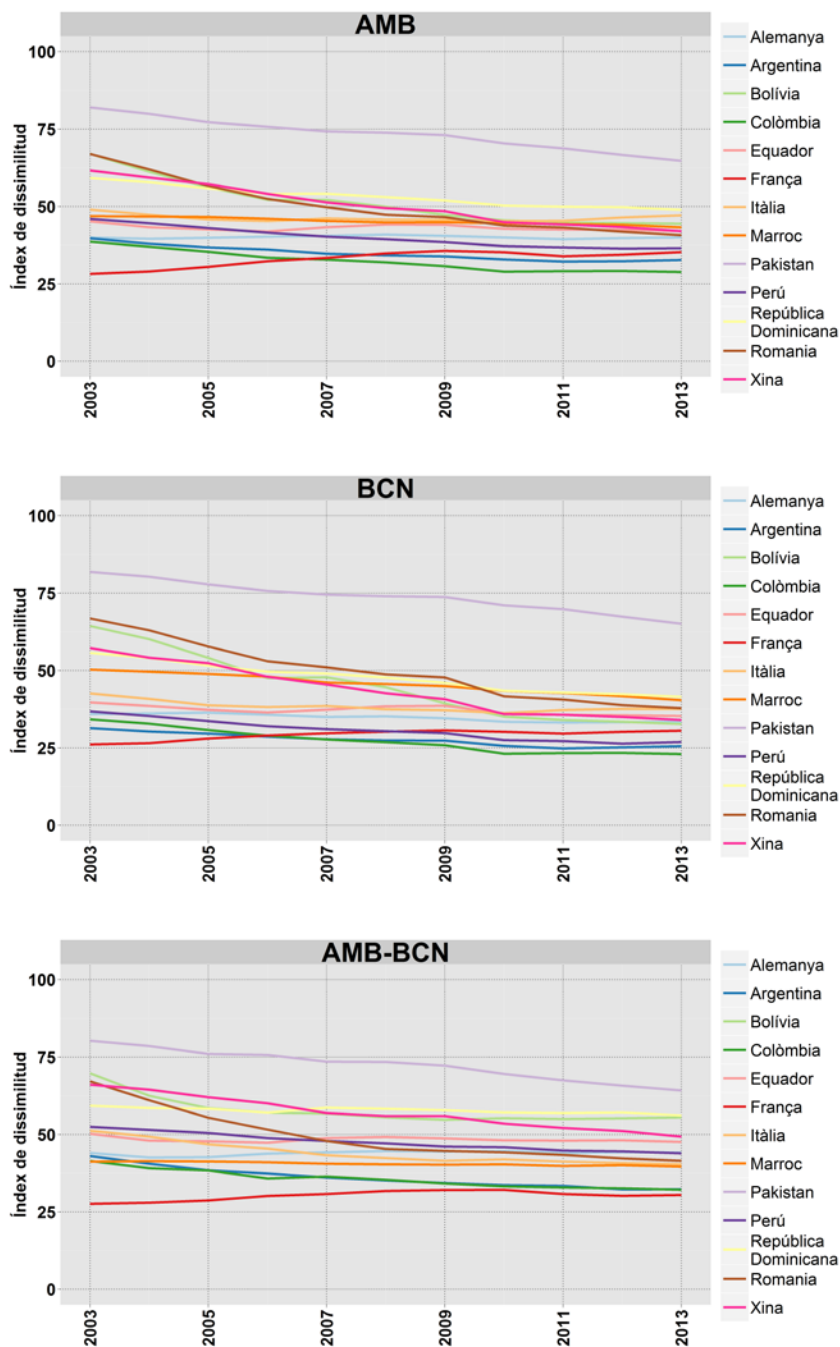
4.3. Un món a part? Segregació residencial de les poblacions immigrades

La segregació residencial pot ser definida de manera general com «el grau en què diversos grups de població comparteixen, o no, un mateix espai residencial». Convé assenyalar també el doble caràcter d'aquest fenomen, tant en termes de resultat d'una configuració determinada de la societat (on la divisió per classes queda reflectida i plasmada territorialment), com de procés, àmpliament documentat dins de les ciències socials, mitjançant el qual es reproduïxen les desigualtats. Com s'ha descrit a l'apartat 4.2, un dels mètodes més utilitzats pels investigadors per quantificar aquest fenomen ha estat el càlcul de l'índex de dissimilitud, el qual compara la distribució territorial d'un grup definit en funció d'alguna característica compartida (el país de naixement, en el nostre cas) amb el grup de referència que s'hagi establert (els nascuts a Espanya), en un moment determinat. El valor resultant de l'índex ens permet conèixer, de manera sintètica, quin és el grau d'assimilació espacial dels diferents grups immigrants, com també la seva tendència al llarg del temps, però no ens diu res respecte en quina part del territori que s'està analitzat s'està produint la segregació.

En el cas de la ciutat de Barcelona, trobem antecedents històrics de marcada segregació residencial. El barraquisme de la Barcelona de mitjans del segle xx n'és un exemple clar i constitueix un cas extrem de segregació entre la població nascuda a Catalunya i la nascuda a la resta d'Espanya, segregació que, tot i esmoreir-se, es manté: l'any 2001 la segregació per província de naixement era més elevada que per nacionalitat entre els habitants de la ciutat de Barcelona.

Comencem, aleshores, donant compte del grau de segregació residencial i la seva evolució per al conjunt de l'AMB (com també al municipi de Barcelona i a la resta de municipis en el seu conjunt, per separat). A la figura 4.1 veiem com la tendència general, amb independència del nivell de partida i per als tretze grups per país de naixement més nombrosos residents a l'AMB, ha estat l'acostament progressiu cap a unes distribucions territorials cada cop més semblants a aquella de la població nascuda a Espanya. Únicament trobem una excepció: la de la població nascuda a França, en què l'índex ha pujat de

Gràfic 4.1. Índex de dissimilitud per país de naixement, 2003-2013.

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del padró de població de 2003-2013 (INE).

25 a 35 punts entre el 2003 i el 2013. Aquesta evolució, més marcada en el cas del municipi de Barcelona, també s'observa a la resta de municipis de l'AMB.

En termes del grau de segregació, al final del nostre període d'anàlisi, els valors de l'índex de dissimilitud se situen dins de la gamma moderada baixa (entre els 25 i els 50 punts sobre 100) per a tots els grups, amb l'excepció, en aquest cas, dels pakistanesos, col·lectiu que registra valors d'al voltant dels 65 punts. La reducció dels valors de l'índex de dissimilitud al llarg del període 2003-2013 reflecteix l'increment demogràfic i la difusió territorial dels grups subjectes a anàlisi i, per tant, l'augment dels espais residencials compartits, tant al conjunt de l'AMB en general com al municipi de Barcelona en particular. Aquest resultat general és conseqüència del balanç entre el grau de concentració i la infrarepresentació d'un determinat grup en el territori en relació amb la distribució territorial de la població nascuda a Espanya.

4.4. Els uns criden als altres: concentració territorial de les poblacions immigrades

■ 4.4.1. Evolució dels clústers poblacionals

Amb la finalitat de conèixer quina ha estat la reconfiguració territorial de l'espai metropolità en relació amb la distribució espacial de les poblacions immigrades rere el boom migratori, hem procedit a la localització tant dels clústers poblacionals com dels espais d'infrarepresentació per a l'inici i la fi del nostre període d'anàlisi. En aquest cas hem agregat els països segons el continent de naixement.

Reprement Candel, i pel que fa a les concentracions, l'escriptor ens diu: «Entre els immigrants de sempre observem els mateixos llocs comuns, comuns però naturals, com, per exemple, les aglomeracions veïnals per terres d'origen. És lògic. Els uns criden els altres. El paisatge s'enforteix». Amb aquesta afirmació reconeix la importància del que, aquell mateix any, en l'àmbit de les ciències socials MacDonald i MacDonald (1964), van anomenar *migracions en cadena*, en les quals s'inclouen tant les migracions familiars que donen lloc a un reagrupament de fet o de dret de les famílies com les assistides per amics o coneguts (xarxes socials). També reconeix el paper que aquestes migracions en cadena exerceixen en la formació del que els investigadors nord-americans van batejar com a *barris ètnics*.

Un clúster poblacional és un espai en el qual els veïns que l'integren comparteixen alguna característica, en el nostre cas el país de naixement, i aquesta característica es troba sobrerrepresentada en relació amb la seva distribució a la resta del territori de referència. L'indicador Getis-Ord (G^*) ens permet localitzar aquests clústers mitjançant la representació cartogràfica dels valors resultants. Un component central tant de l'indicador com de qualsevol definició general d'un clúster és la relació de veïnatge que establim entre les unitats espacials, definida en 500 metres en aquest cas. Convé recordar que el valor final de cada unitat espacial (secció censal) en aquest tipus d'anàlisi és el resultat de la relació del valor de la unitat en qüestió amb els valors dels seus veïns.

Al mapa 4.1 presentem la cartografia resultant de l'exercici de localització de clústers els anys 2003 i 2013. En primer lloc, com era d'esperar, a causa del volum i la intensitat del flux migratori, allò que corroborem, per a tots els agregats continentals, és una reducció dels espais d'infrarepresentació i, per contra, l'expansió i en certa mesura relocalització dels clústers de població de cadascun dels grups. Comencem per destacar allò que podem generalitzar per a tots els grups de població: els barris del Raval i Gòtic es configuren com a espais dins de la ciutat on trobem una concentració de tots els grups d'estrangers sense cap excepció.

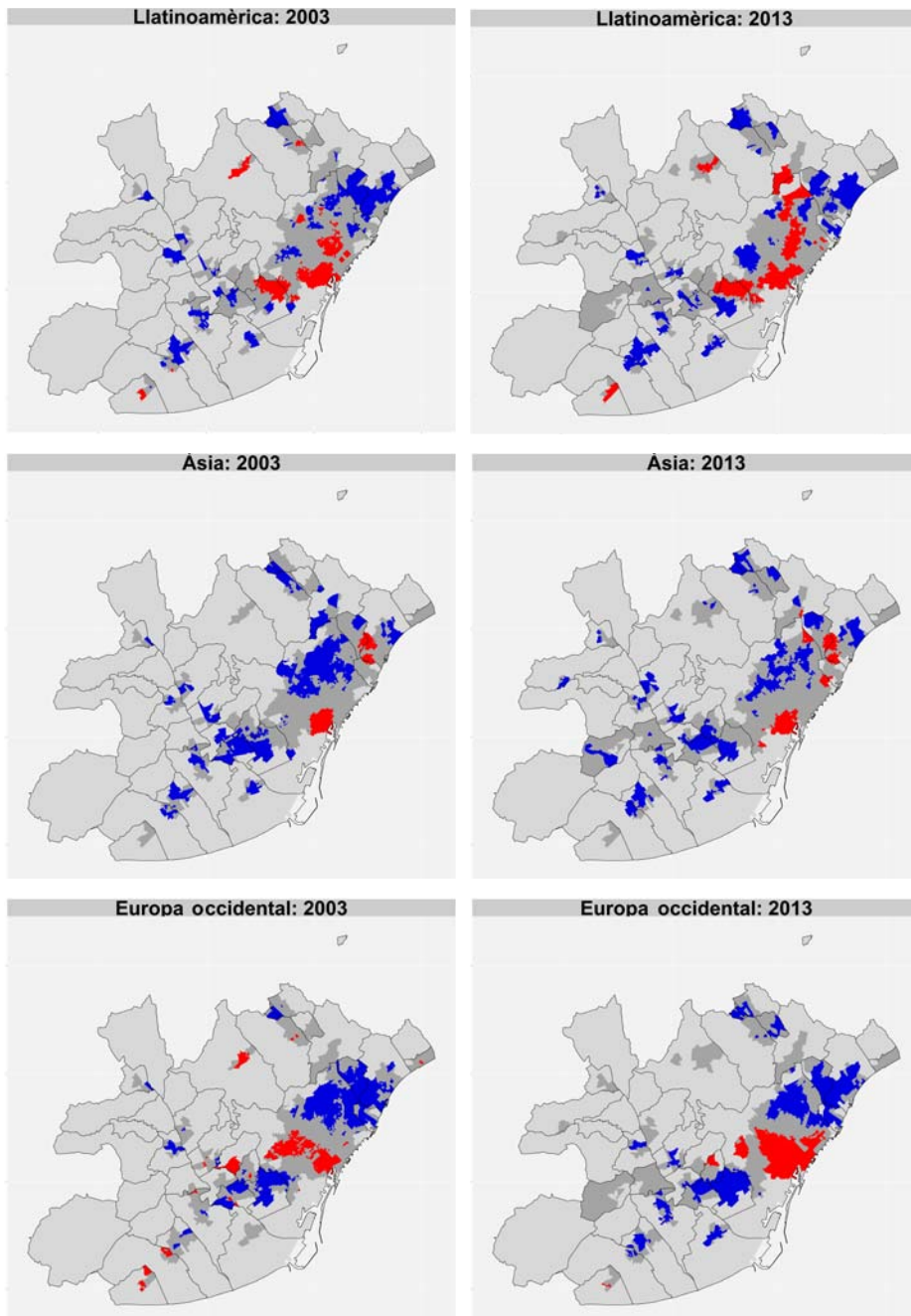
Si prenem tots els grups de nascuts a l'estranger, a la fi del nostre període d'anàlisi, és a dir, l'any 2013, trobem clústers de població estrangera a 20 dels 36 municipis de l'AMB. En aquest sentit, el municipi de Barcelona és el que té més diversitat poblacional perquè és l'únic municipi de l'AMB on hem localitzat clústers de tots els grups de població. Per darrere de Barcelona, Castelldefels aplega clústers poblacionals de llatinoamericans, europeus occidentals, orientals i africans, i a Badalona hi trobem clústers d'asiàtics, d'africans i d'europeus orientals.

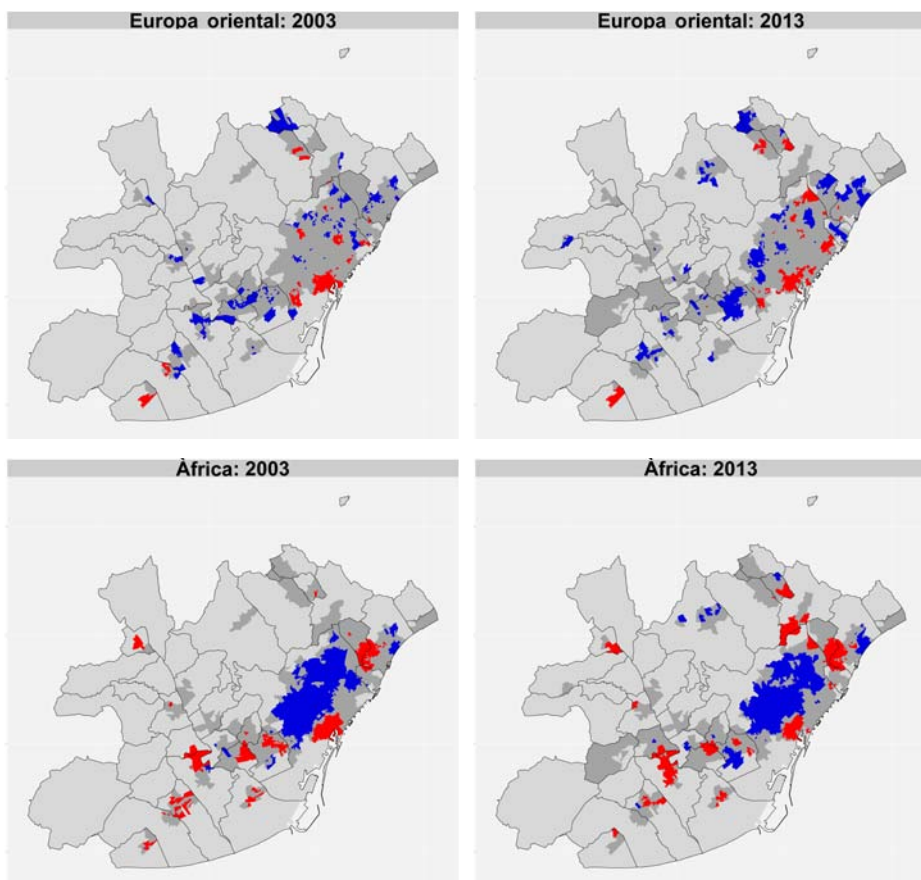
Els barris esmentats no són els únics on trobem clústers dins del municipi de Barcelona, sinó que, si distingim per grups, el clúster dels nascuts a Llatinoamèrica es troba en altres barris. És el col·lectiu més nombrós, i que per a tot el nostre període d'anàlisi representa, per si mateix, la meitat de la població nascuda a l'estranger resident a l'AMB (això si, havent multiplicat gairebé per dos la seva població entre 2003, 164.396 persones, i 2013, 304.565 persones). L'any 2003, l'altre gran clúster de població llatinoamericana el trobàvem al barri de Fort Pienc, el qual ha anat creixent seguint l'avinguda Meridiana fins que el 2013 va incloure part dels barris del Clot, Camp de l'Arpa, Navas, Sagrera, Congrés, Sant Andreu i Bon Pastor i fins a Ciutat Meridiana. Pel que fa a la resta de municipis de l'AMB, l'altre gran clúster de llatinoamericans el trobem a l'altre extrem de la línia 1 del metro, al municipi de l'Hospitalet de Llobregat. Aquest exercici també ens permet constatar, l'any 2013, l'expansió del clúster llatinoamericà al municipi de Castelldefels, l'aparició d'un altre al municipi de Montcada i Reixac, la persistència del situat al municipi de Sant Cugat del Vallès i, per contra, la desaparició de zones de clúster que apareixien el 2003 als municipis de Cerdanyola del Vallès i Gavà. Cal assenyalar també que són alguns dels clústers dels llatinoamericans els que presenten el grau més alt d'exclusivitat, ja que moltes vegades els membres d'aquest grup representen més del 65% dels estrangers que hi resideixen (el 67% a Sant Cugat del Vallès i l'Hospitalet de Llobregat, o fins al 70% en el cas d'Esplugues de Llobregat).

El segon grup més nombrós és el constituït per persones nascudes a Àsia, agrupació encara més heterogènia que la dels llatinoamericans i en què es barregen poblacions de cultures i geografies tan diverses com són els nascuts a Xina, Pakistan, Filipines, Índia o Bangladesh, entre moltes d'altres. Els clústers d'aquest grup, que de mitjana, entre el 2003 i el 2013, han representat un 14% del total de la població estrangera i que l'ha multiplicada per 2,61 durant aquest període (de 39.585 a 103.476 persones), els trobem, a més d'en els barris del Raval i Gòtic ja esmentats –on majoritàriament la població ha nascut a Pakistan, Filipines i Bangladesh–, als municipis de Badalona (barris del Remei,

Mapa 4.1. Clústers de població per regió de naixement, AMB 2003 i 2013.

1) Clúster p -vàlues < 0.01 2) No significatiu 3) Infrarepresentació p -vàlues < 0.01 4) Secció sense veï a menys de 500

Font: elaboració pròpia a partir del padró continu de població de 2003 i 2013 (INE).

Sant Roc, Artigas, la Pau, Lloreda i Puigfred) i Santa Coloma de Gramenet (barri del Fondo), on predomina la població d'origen xinès i pakistanès.

En el cas de la població nascuda a països de l'Europa occidental, el creixement de població (de 45.859 persones el 2003 a 81.351 el 2013) ha anat acompanyat d'una clara reconfiguració territorial dels espais susceptibles de ser anomenats *clústers*. Si l'any 2003 els trobàvem als municipis de Castelldefels, Gavà, Sant Cugat del Vallès i Sant Just Desvern, a més de la zona alta del municipi de Barcelona (barris de Sant Gervasi, Tres Torres, Sarrià i Pedralbes) i als barris Gòtic i del Raval, l'any 2013 veiem com el gran clúster d'aquest grup de població es localitza al cor del municipi de Barcelona (Gòtic, Raval, Esquerra de l'Eixample, Gràcia i Sant Gervasi) i s'ha estès en direcció al riu Besòs via els barris de la Barceloneta, la Vila Olímpica, el Poblenou i Diagonal Mar. A la resta de municipis de l'AMB només se'n localitza un petit clúster a Castelldefels i un altre entre Esplugues de Llobregat i Sant Just Desvern, on la localització de les escoles alemanya i americana-

na i la proliferació d'urbanitzacions residencials en aquest últim municipi han fomentat l'assentament d'aquest col·lectiu i ha desaparegut la dispersió que s'observava el 2003. En canvi, l'Hospitalet de Llobregat, Santa Coloma de Gramenet, Badalona i els centres urbans de la majoria de municipis del delta del Llobregat són espais de subrepresentació d'aquest grup.

Els nascuts a l'Àfrica l'any 2003 eren el 15,4% dels immigrants (amb 49.421 persones), nombre que el 2013 creix lleugerament fins a les 69.854 persones i tot i que baixa el percentatge sobre el total d'immigrants (11,3%). En aquest col·lectiu s'observen espais de concentració territorial múltiples repartits fins a divuit municipis de l'AMB, la qual cosa comporta que sigui el col·lectiu amb més presència de clústers pel territori a escala municipal. El dibuix entre el 2003 i el 2013 és força similar, tot i que es caracteritza per una extensió de les zones de concentració cap als municipis de la zona del Besòs. Els africans es troben poc presents a Barcelona, però es concentren al Gòtic i el Raval, als quals s'hi afegeix l'any 2013 Trinitat Vella, barri que compta, des de fa anys, amb presència de marroquins. El Besòs i el Maresme, el Bon Pastor i la Barceloneta són altres barris de la ciutat amb alguna secció amb concentració d'africans. Fora de la ciutat comtal s'observen concentracions en la majoria de nuclis centrals dels municipis del delta del Llobregat (en alguns casos amb presència important de marroquins des d'inicis dels noranta), i concentracions força extenses a zones properes a Barcelona, com Santa Coloma de Gramenet, Badalona o Montcada i Reixac. En canvi, una bona part de la ciutat de Barcelona, de Sant Cugat del Vallès i de l'Hospitalet de Llobregat es mostren com a espais de subrepresentació.

En darrer terme, els europeus orientals, amb un creixement significatiu entre el 2003 i el 2013 (de 16.902 persones a 52.474, del 5,3% dels migrants al 8,5%), mostren espais de concentració força fragmentats, amb poca continuïtat espacial. A la ciutat de Barcelona els trobem, com la resta de grups, al Raval i Gòtic, però també als districtes de Sants, Nou Barris i Sant Martí. Fora de Barcelona, els espais de concentració són pocs, s'observen al municipi de Cerdanyola del Vallès i de Ripollet i també als municipis de Gavà (el 2003) i Castelldefels.

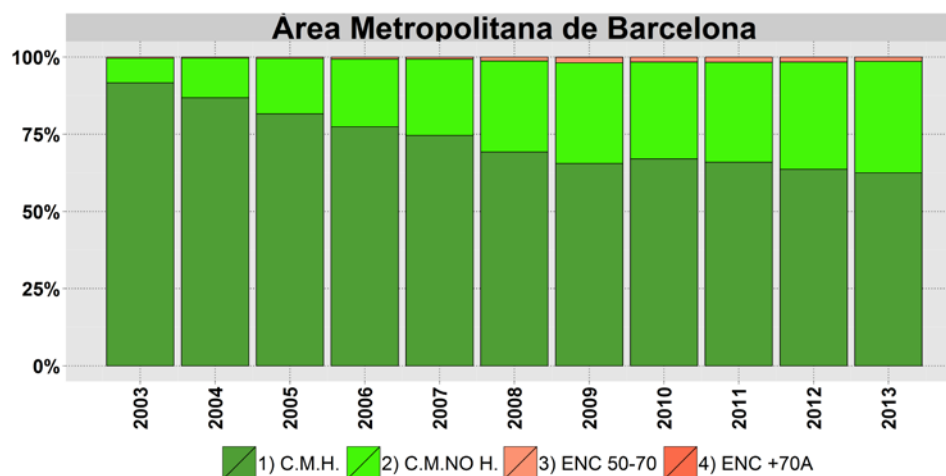
■ 4.4.2. Formació i evolució dels espais d'alta concentració

Finalment, a fi d'identificar espais d'alta concentració de població nascuda a l'estranger al nivell més baix del qual disposem d'estadístiques (seccions censals), s'implementa la tipologia de classificació residencial descrita a l'apartat metodològic. La variabilitat, en el nombre de seccions censals que componen l'AMB entre el 2003 i el 2013, abans esmentada, ens obliga a parlar en termes relatius per tal de comparar la composició dels espais residencials entre els dos anys. Una altra qüestió a tenir en compte té a veure amb la secció 068 del districte 1 del municipi de Barcelona, on l'any 2003 eren imputats tots aquells empadronaments anomenats *flotants*, en els quals la persona empadronada no disposava d'una adreça fixa en el moment d'enregistrar-se. Això fa que aquesta secció compti amb una població de 7.751 persones, del les quals 6.283 han nascut a l'estranger.

ger. Per a l'anàlisi dels espais de concentració hem optat per no tenir en compte aquesta secció com a espai de concentració, ja que sabem que en aquest cas les dades de què disposem reflecteixen un ajust administratiu i no la presència d'aquesta població en la secció esmentada.

Allò que s'observa al gràfic 4.2 és com el canvi experimentat entre els anys 2003 i 2013 és tan excepcional com la magnitud i la intensitat del flux migratori que ha rebut l'AMB. Si l'any 2003 la immensa majoria de les seccions censals (el 91,6%) eren comunitats majoritàries homogènies (on la població nascuda a Espanya representa més del 80% del total de la població), l'any 2013 aquestes comunitats apleguen una mica menys de dos terços (62,5%) i augmenten, alhora, les comunitats majoritàries no homogènies (del 7,9%, l'any 2003, al 36,1%, el 2013) i els enclavaments (del 0,4% a l'1,4%).

Gràfic 4.2. Evolució de la composició del territori metropolità segons el tipus residencial, 2003-2013.

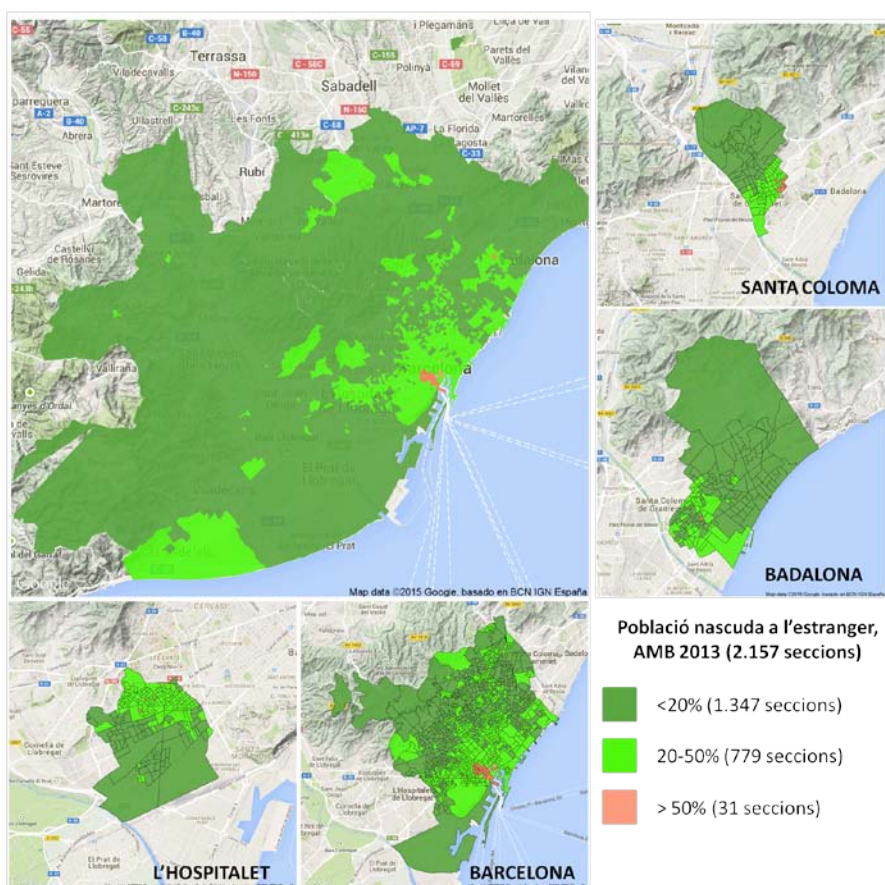
Font: elaboració pròpia a partir del padró continu de població de 2003-2013 (INE).

Al final del nostre període d'anàlisi, trobem a l'AMB fins a 31 seccions censals susceptibles de ser anomenades enclavaments, repartides en quatre municipis. La majoria se situen a Barcelona (21 seccions), però també als municipis limítrofs de Santa Coloma de Gramenet (6), l'Hospitalet de Llobregat (3) i Badalona (1). En aquestes 31 seccions hi residien, en conjunt, 89.787 persones, amb prou feines un 1,77% del total de la població metropolitana (mapa 4.2).

Tot els enclavaments situats al municipi de Barcelona són al districte de Ciutat Vella, repartits en tres dels quatre barris que el conformen. La gran majoria (17) queden circumscrits al barri del Raval, on els asiàtics (majoritàriament pakistanesos, filipins i bangladeshians) representen més del 30% del total de la població. Als barris Gòtic (3) i Sant Pere (1) trobem que els espais de concentració són més diversos: llatinoamericans, europeus occi-

dentals i asiàtics comparteixen un pes relatiu al voltant del 15% sobre el total. A tots els enclavaments situats al municipi de Barcelona, la població nascuda a països de l'Àfrica representa menys d'un 5% de la població resident. En el cas de Santa Coloma de Gramenet, tots sis enclavaments formen part del barri Fondo, limítrof amb el municipi de Badalona, on només en trobem un, al barri de la Salut. Dins els enclavaments localitzats en aquests municipis, la població d'origen asiàtic (xinesos i pakistanesos en aquest cas) també representen gairebé un terç de la població total. Pel que fa als tres enclavaments localitzats al municipi de l'Hospitalet de Llobregat, tots ells queden inclosos dins del districte 4, format pels barris de la Florida (2) i de les Planes (1), amb un predomini notable de la població llatinoamericana (majoritàriament equatorians, bolivians, peruans i dominicans), no sols dins l'enclavament sinó també a moltes de les seccions circumdants, totes elles comunitats majoritàries no homogènies.

Figura 4.2. Composició de les seccions censals segons el tipus residencial, AMB 2013.

Font: elaboració pròpia a partir del padró continu de població de 2003 i 2013 (INE).

4.5. Augment de la diversitat dins de la diversitat

En darrer lloc, relacionem les dues aproximacions fetes fins ara, la de la tipologia residencial i la dels clústers d'immigrants, mitjançant l'anàlisi descriptiva de la població que viu en clústers en funció de la tipologia residencial de les seccions del clúster i de l'agrupació continental dels seus residents. Els resultats d'aquest creuament s'exposen a la taula 4.1, on es compara l'evolució entre el 2003 i el 2013.

L'any 2003, s'observa com en els diversos clústers (diferenciats per a cada grup) hi resideixen un mínim del 20,7% dels europeus comunitaris i fins a un màxim del 44,5% dels asiàtics, és a dir, 45 de cada cent asiàtics viuen en seccions definides com a clúster. Aquestes, i en la majoria dels casos, són majoritàriament seccions del tipus 1 (els autòc-

Taula 4.1 Població resident en clústers per regió de naixement i tipus residencial.

	2003					2013				
	Amèrica Llatina	Europa occidental	Europa oriental	Àfrica	Àsia	Amèrica Llatina	Europa occidental	Europa oriental	Àfrica	Àsia
1	19,8%	14,6%	7,5%	23,1%	11,0%	6,1%	9,2%	3,1%	11,6%	1,4%
2	11,9%	5,7%	6,4%	13,0%	23,6%	32,0%	28,8%	9,0%	22,5%	24,9%
3	1,0%	0,5%	1,4%	2,1%	9,9%	2,0%	4,1%	2,2%	4,0%	15,8%
% Població grup dins del clúster	32,7%	20,7%	15,2%	38,3%	44,5%	40,1%	42,2%	14,3%	38,1%	42,1%
% Població grup fora del clúster	67,3%	79,3%	84,8%	61,7%	55,5%	59,9%	57,8%	85,7%	61,9%	57,9%
1	391	205	121	306	121	131	113	50	160	35
2	140	61	78	110	86	394	215	97	189	140
3	10	10	9	10	10	24	21	21	29	26
Total seccions clúster	541	276	208	426	217	549	349	168	378	201
% Seccions clúster	21,4%	10,9%	8,2%	16,8%	8,6%	25,5%	16,2%	7,8%	17,5%	9,3%
% Població estrangera dins del clúster	16,5%	17,2%	19,4%	14,8%	21,0%	28,6%	27,7%	31,6%	27,4%	35,0%
% Grup sobre població estrangera dins del clúster	53,2%	17,6%	4,7%	22,6%	32,7%	52,3%	22,1%	7,9%	17,4%	38,6%
% Grup sobre total població dins del clúster	8,8%	3,0%	0,9%	3,4%	6,9%	15,0%	6,1%	2,5%	4,8%	13,5%

Font: padró de població 2003 i 2013 (INE).

tons són més del 80% de la població), tot i que les del tipus 2 (els autòctons se situen entre el 50% i el 79% de la població) són importants entre els asiàtics i els europeus orientals. Pel que fa als enclavaments (seccions del tipus 3 on els autòctons són entre el 30 i el 49% de la població), aquests representen entre l'1% de les seccions del clúster llatinoamericà i el 10% de les seccions dels asiàtics. Recordem que l'any 2003 només hi havia 10 seccions susceptibles de ser classificades com a enclavaments (totes ubicades al barri del Raval) sobre un total de 2.531 seccions que conformaven l'AMB.

Deu anys més tard, s'observen canvis importants i no sempre en la mateixa direcció. El percentatge de residents d'un mateix grup dins dels clústers creix entre els llatinoamericans (del 32,7% al 40,1%) i els europeus occidentals (del 20,7% al 42,2%), es manté entre els africans (al voltant del 38%) i decreix lleugerament en la resta de casos (del 15,2% al 14,3% entre els europeus orientals, i del 44,5% al 42,1% entre els asiàtics). Aquests resultats, però, s'haurien de contextualitzar segons el creixement de cadascun dels grups en el decenni estudiat. És a dir, malgrat el fort creixement dels immigrants entre el 2003 i el 2013, a excepció dels europeus occidentals, això no ha representat un augment significatiu de la població que viu en clústers.

Un segon fet que s'hi pot observar és el canvi que es produeix en els clústers en funció de la tipologia residencial de les seccions que el conformen, que ens informa d'un creixement de la diversitat dins la pròpia diversitat: de residir majoritàriament l'any 2003 en comunitats majoritàries homogènies (tipus 1) a fer-ho en comunitats majoritàries no homogènies (tipus 2). I encara més significatiu és el canvi en la composició de la població als enclavaments que es troben dins del clúster de cada grup. L'augment del pes relatiu de tots els grups, a excepció del cas de la població asiàtica, apunta en la direcció d'un increment de la diversitat que es produeix també en aquests espais on la població nascuda a l'estranger representa més de la meitat de la població.

En tercer lloc, els clústers de tots els grups es caracteritzen perquè contenen un percentatge cada cop més elevat de residents estrangers, amb un màxim entre els asiàtics d'un 35% d'estrangers. Aquestes xifres, però, depenen també de l'evolució global del percentatge d'estrangers entre ambdues dates, ja que el 2003 era del 10,2% i el 2013 del 19,2%. Si en traiem aquest efecte, els resultats, sense excepció, ens expliquen com el creixement de la concentració ha estat menys important de l'esperat, especialment entre els europeus occidentals i els orientals, i en menor mesura entre els africans.

En darrer terme, s'ha observat amb qui comparteixen el territori dins dels clústers cada grup continental. L'any 2003 els llatinoamericans representen el 53,2% dels estrangers que viuen en els clústers d'aquest grup, xifra màxima, que és d'un 32,7% entre els asiàtics i sols del 4,7% entre els europeus orientals, fet que ens indica la diversitat dels espais considerats en relació amb la població estrangera que hi resideix. L'any 2013 l'exclusivitat dins dels clústers creix per a tots els grups, a excepció dels africans i, menys, dels llatinoamericans. La comparació entre l'inici i el final del nostre període d'anàlisi també ens dona informació rellevant sobre com s'han produït els canvis cap a l'augment de l'exclusivitat dins dels clústers de cadascun dels grups. Per exemple, en el cas llatinoamericà, la distribució relativa de la població nascuda a l'estranger ens indica que, entre el

2003 i el 2013, els llatinoamericans han passat a compartir més espais amb tots els altres grups, en detriment del que comparteixen amb els nascuts a l'Àfrica. Per contra, en el cas del clúster d'asiàtics, l'augment de l'exclusivitat s'ha produït en detriment de tots els altres grups, amb l'excepció de la població nascuda a Europa occidental.

Com era d'esperar, quan posem en relació aquesta informació amb el grau de diversitat de la població total resident, el que hi trobem és que els clústers de tots els grups han incrementat la seva diversitat entre el 2003 i el 2013.

4.6. Canvi poblacional a l'AMB: reptes demoespacials per a la transformació urbana

L'evolució demogràfica de l'AMB al començament del segle XXI es caracteritza, a més de per la continuació del procés general d'envelliment de la població i del manteniment dels nivells de fecunditat baixos, per la pèrdua de població nascuda a Espanya –tendència observada des de la dècada dels vuitanta– i el creixement de la població nascuda a l'estranger. Aquesta evolució contrària ha magnificat més, si era possible, l'arribada de gairebé 300.000 persones entre el 2003 i el 2013, la qual cosa comporta que el col·lectiu immigrant representa el darrer any un de cada cinc residents metropolitans.

L'assentament territorial de la població nouvinguda ha transformat la composició del mosaic humà a l'AMB a totes les escales territorials, i ha imposat el desafiament que suposa gestionar una diversitat poblacional en augment, fruit tant del creixement del nombre de grups com de la seva representació relativa dins del conjunt de la població.

Com hem vist, l'arribada massiva de població estrangera ha anat acompanyada d'una assimilació territorial creixent de gairebé tots els grups de població estrangera en més o menys mesura, a excepció d'aquells de l'Europa occidental (francesos principalment i, en menys nombre, italians i alemanys), on creix la segregació, i que s'explicaria pels canvis en la composició sociodemogràfica d'aquests grups (amb l'arribada majoritària de joves estudiants amb pautes residencials diferents de les dels altres membres del grup). Aquesta assimilació espacial creixent ha contribuït a la reducció dels espais d'infrarepresentació per a tots els grups, la qual cosa es tradueix en més visibilitat dels residents immigrants a l'AMB. També ha reconfigurat la localització dels clústers de població de cada grup i no ha estat exempta de la proliferació d'espais (identificats en aquest treball a partir de les seccions censals) d'alta concentració de població estrangera o enclavaments, els quals han passat de 10 (sobre un total de 2.531) el 2003 a 31 (sobre un total de 2.157) el 2013. Però aquest augment del nombre de seccions censals a les quals podem anomenar enclavaments no ha sigut tan excepcional si tenim en compte la magnitud i la intensitat del flux migratori rebut per l'AMB. D'altra banda, si els prenem com a conjunt, aquests espais d'alta concentració també s'han tornat més diversos en funció de la composició de la població nascuda a l'estranger que hi resideix.

En termes de segregació i concentració territorial, hem de reconèixer que els nostres càlculs es veuen esbiaixats a la baixa per la impossibilitat de diferenciar, amb les dades

estadístiques disponibles, aquells nens i nenes nascuts a Espanya que són fills de pares immigrants dels que ho són de pares nascuts a Espanya. Si bé això pot no haver tingut una gran incidència entre el 2003 i el 2008 a causa, encara, de la proporció reduïda que aquests fills d'immigrants representaven, però també per l'augment continuat del nombre d'entrades des de l'exterior, en un context de caiguda de la immigració com el que vivim des de l'inici de la crisi econòmica, i en etapes més avançades de l'assentament del flux migratori rebut, podem preveure que aquest fet, el creixement de la concentració pel saldo natural (la diferència entre naixements i defuncions) sigui un procés fonamental sobre el qual pivoti l'evolució de la segregació i la concentració territorial futures.

Tal com succeïa amb els altres catalans de Candel, l'augment de la diversitat fruit de l'arribada de població estrangera, que com hem dit afecta la composició de la població a totes les escales territorials, té una localització espacial desigual en funció del grup analitzat. D'una banda, això fa necessària la monitorització de l'evolució d'aquests espais per preveure possibles conflictes i, de l'altra, que les intervencions urbanístiques futures es calibrin tenint en compte tant la localització com les diferents característiques sociodemogràfiques de cadascun dels grups. Pel que fa a l'evolució futura dels espais de concentració, cal assenyalar que aquells municipis on la presència de població estrangera ha crescut més acusadament, ho ha fet com a conseqüència, en bona mesura, de la caiguda del nombre de residents nascuts a Espanya (com ara és el cas de l'Hospitalet de Llobregat, Santa Coloma de Gramenet, Badalona, Sant Adrià de Besòs o el Prat de Llobregat). Aquesta tendència associada a dos fenòmens, la suburbanització de la població autòctona d'aquests municipis i el continuat procés d'envelliment, sumada al creixement natural positiu de les poblacions estrangeres com la continuada arribada de persones per reagrupació familiar, permet preveure la consolidació d'aquests espais, els quals, a més, davant d'una hipotètica recuperació econòmica, molt plausiblement exercirien una forta atracció sobre els fluxos de migració laboral amb destinació a l'AMB.

La inèrcia cap a la concentració, que podria semblar un determinisme demogràfic fatídic, ben entesa pot facilitar, per l'estabilitat de l'escenari que planteja, la implantació de projectes de transformació i regeneració urbana a mitjà termini, en els quals es tingui en compte tant l'extracció socioeconòmica de la població com la seva composició ètnica, i per mitjà dels quals se sàpiga capitalitzar aquesta última dins d'un context de creixement irreversible de la diversitat dels espais metropolitans europeus.

Si bé no ha estat el tema central d'aquest treball, cal cridar l'atenció sobre el fet que una bona part del creixement de la diversitat poblacional ha quedat circumscrit territorialment a uns quants barris (el Raval, a Barcelona; Fondo, a Santa Coloma de Gramenet; la Salut, a Badalona, i la Florida i les Planes, a l'Hospitalet de Llobregat) de qualitat residencial inferior a la del conjunt d'aquests mateixos municipis com del conjunt del territori metropolità, i on el lligam entre els distints corrents migratoris que ha rebut Barcelona i la seva àrea metropolitana es fa evident. En un context com l'actual, en què la diversitat s'ha constituït com un discurs normatiu enarborat de les institucions polítiques i de la societat civil, aquesta associació entre més diversitat i més desavantatges en termes d'espais residencials (sumada a altres desavantatges) soscava la possibilitat d'una

assimilació positiva per part de la població. Catalunya es troba avui en una situació molt millor pel que fa a la disposició del que Candel anomenava «mitjans col·lectius d'integració –ràdio, premsa, cinema, escoles» que la que es trobava fa no tants anys, i això ens fa ser més optimistes respecte de la seva capacitat i vocació integradora. Però, el repte s'ha magnificat en un altre sentit, no solament en termes quantitatius, o atesa la internacionalització creixent del fluxos migratoris esmentada en aquest treball, sinó perquè aquest nou repte es produeix en un moment en què les desigualtats, la bretxa entre els qui més i els qui menys tenen, segueix una tendència constatatament divergent, i en què irremediablement es produeix una certa «etnificació» d'aquestes desigualtats. Amb aquest escenari, al qual en bona part quedem abocats a haver d'assistir com a espectadors en ser part d'això que diem *globalització*, el treball que Catalunya pot anar fent, com suggereix Andreu Domingo (2014), és aquell de reinterpretar-se i reconèixer-se a si mateixa com a nació d'immigrants per propiciar així l'obertura d'un espai narratiu col·lectiu en què tot-hom (els catalans, els altres catalans, els nous altres catalans) puguin identificar-se a si mateixos com a part d'aquesta terra.

Referències bibliogràfiques

- ANSELIN, L. (1995). «Local indicators of spatial association-LISA». *Geographical Analysis*, 27, p. 93-115.
- ARAMBURU, M. (2001). «El mito de la "huida" autóctona. El caso de Ciutat Vella, Barcelona». *Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 94 (63).
- ARBACI, S. (2008). «(Re)viewing ethnic residential segregation in Southern European cities: housing and urban regimes as mechanisms of marginalization». *Housing Studies*, 23, p. 589-613.
- BAYONA, J. (2007). «La segregación residencial de la población extranjera en Barcelona: ¿una segregación fragmentada?». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*. vol. XI, 235. <<http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-235.htm>>.
- BAYONA, J.; LÓPEZ-GAY, A. (2011). «Concentración, segregación y movilidad residencial de los extranjeros en Barcelona». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 57 (3), p. 381-412.
- CABRÉ, A. (1999). *El sistema català de reproducció: 100 anys de particularitat demogràfica*. Edicions Proa.
- CANDEL, F. (1964). *Els altres catalans*. Edicions 62.
- DOMINGO, A. (2014). *Catalunya al mirall migratori. Demografia i identitat nacional*. Barcelona: L'Avenç.
- DOMINGO, A.; BAYONA, J. (2002). «Habitatge i assentament de la població de nacionalitat estrangera als barris de Barcelona, 1991 i 2001». *Qüestions d'Habitatge*, 8.

- DOMÍNGUEZ, J.; PARREÑO, M.; DÍAZ, R. (2010). «Inmigración y ciudad en España: integración versus segregación socio-territoriales». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. XIV, p. 331 (50).
- DUNCAN, O. D.; DUNCAN, B. (1955). «A Methodological Analysis of Segregation Indexes». *American Sociological Review*, vol. 20 (2), p. 210-217.
- GALEANO, J.; SABATER, A. ; DOMINGO, A. (2014). «Formació i evolució dels enclavaments ètnics a Catalunya abans i durant la crisi econòmica». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, vol. 60/2, p. 261-288.
- GARCÍA-ALMIRALL, P.; FULLAONDO, A.; FRIZZERA, A. (2008). «Inmigración i espacio socio-residencial en la Región Metropolitana de Barcelona». *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, XL (158): 727-742.
- JOHNSTON, R.; POULSEN, M.; FORREST, D. (2013). «Increasing diversity Within Increasing Diversity: the Changing Ethnic Composition of London's Neighbourhoods, 2001-2011». *Population, Space and Place*, p. 38-53.
- JOHNSTON, R.; FORREST, D.; POULSEN, M. (2002). «Are there ethnic enclaves/ghettos in English Cities?». *Urban Studies*, 39 (4), p. 591-618.
- MACDONALD, J.; MACDONALD L. (1964). «Chain Migration, Ethnic Neighborhood Formation and Social Networks». *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 42 (1), p. 82-97.
- MALHEIROS, J. (2002). «Ethni-cities: residential patterns in the Northern European and Mediterranean metropolises-implications for policy design». *International Journal of Population Geography*, 8, p. 107-134.
- MARTÍNEZ, A.; LEAL, J. (2008). «La segregación residencial, un indicador espacial confuso en la representación de la problemática residencial de los inmigrantes económicos: el caso de la Comunidad de Madrid». *ACE*, 3, p. 53-64.
- MARTORI, J. C.; APPARICIO, P. (2011). «Changes in Spatial Patterns of the immigrant population of a Southern European Metropolis: the case of the Barcelona Metropolitan Area (2001-2008)». *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, vol. 102 (5), p. 562-581.
- MARTORI, J. C.; HOBERG, K. (2004a). «Indicadores cuantitativos de segregación residencial. El caso de la población inmigrante en Barcelona». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. VIII, 169. <http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-169.htm>.
- MARTORI, J. C.; HOBERG, K. (2004b). «Distribució espacial de la població immigrant a Osona. Una aproximació quantitativa». *AUSA*, XXIII-159, p. 43-57.
- ROQUER, S.; ALBERICH, J.; MURO, J. I. (2013). «Segregación residencial de la población extranjera en las ciudades medias de la Cataluña no metropolitana». A: Valenzuela, M. (coord.). *Las ciudades españolas en la encrucijada: Entre el «boom» inmobiliario y la crisis económica*, p. 355-384.

SABATER, A.; BAYONA, J.; DOMINGO, A. (2012). «Internal migration and Residential patterns across Spain after unprecedented international migration». A: Finney, N.; Catney, G. (ed.). *Minority Internal Migration in Europe, Surrey: Ashgate Publishing, International Population Studies Series*, cap. XIV, p. 293-311. ISBN 978-1-4094-3188-6.

SABATER, A.; GALEANO, J.; DOMINGO, A. (2013). «La transformación de las comunidades mayoritarias y evolución de los enclaves étnicos residenciales en España». *Migraciones*, 33, p. 11-44.

ZAPATA, R. (2001). «La relació entre els immigrants i les administracions: onze temes bàsics per a debatre polítiques d'integració». *Papers de la Fundació*, 122.

Annex estadístic

Taula A1. Població per regió de naixement i nombre de seccions censals, AMB 2003-2013.

AMB	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Seccions censals	2.531	2.531	2.530	2.540	2.556	2.570	2.576	2.145	2.145	2.157	2.157
Espanya	2.757.104	2.723.875	2.704.831	2.681.188	2.652.332	2.634.485	2.623.836	2.621.523	2.618.844	2.617.234	2.609.405
Llatinoamèrica	164.396	195.619	226.512	247.109	260.226	284.953	300.936	304.565	304.655	308.783	304.565
Europa Occidental	45.859	48.324	54.426	62.128	69.617	77.591	83.296	82.436	77.269	78.470	81.351
Europa Oriental	16.902	21.463	27.934	33.620	36.312	44.653	47.737	47.937	49.592	51.785	52.474
Àfrica	49.421	52.185	58.590	61.624	59.742	63.131	68.346	69.665	70.134	71.074	69.854
Àsia	39.585	45.089	58.303	69.530	66.800	76.023	87.874	92.359	99.611	104.755	103.476
Altres	3.887	4.167	5.162	5.882	5.351	5.625	6.046	6.573	6.839	7.236	7.444
Total població nascuda a l'estranger	320.050	366.847	430.927	479.893	498.048	551.976	594.235	603.535	608.100	622.103	619.164
Població total	3.077.154	3.090.722	3.135.758	3.161.081	3.150.380	3.186.461	3.218.071	3.225.058	3.226.944	3.239.337	3.228.569
(%) nascut a l'estranger	10,4%	11,9%	13,7%	15,2%	15,8%	17,3%	18,5%	18,7%	18,8%	19,2%	19,2%

Font: elaboració pròpia a partir del padró continu de població de 2003-2013 (INE).

Taula A2. Composició de la població nascuda a l'estranger, AMB 2003 i 2013.

AMB 2003		AMB 2013	
Equador	45.508	Equador	57.582
Marroc	39.433	Marroc	52.502
Argentina	25.037	Perú	39.021
Colòmbia	21.579	Paquistàn	37.055
Perú	18.579	Colòmbia	31.871
França	15.905	Argentina	31.728
Pakistan	12.493	Bolívia	29.825
Xina	10.559	Xina	28.048
Rep. Dominicana	9.410	Rep. Dominicana	22.695
Alemanya	8.481	França	21.981
Xile	8.306	Itàlia	17.504
Uruguai	7.009	Romania	17.429
Filipines	6.554	Brasil	15.010
Brasil	5.872	Filipines	12.891
Itàlia	5.436	Veneçuela	12.604
Cuba	5.150	Xile	12.388
Veneçuela	4.906	Alemanya	11.826
Romania	4.527	Índia	10.621
Bolívia	4.446	Uruguai	10.204
Mèxic	4.372	Hondures	9.245
La resta	56.488	La resta	137.134
Total	320.050	Total	619.164

Font: elaboració pròpia a partir del padró continu de població de 2003-2013 (INE).

Taula 3. Composició de la població segons tipus residencial, AMB 2003-2013.

ANY	Tipus residencial	Nombre seccions	Espanya	Latino amèrica	Europa occidental	Europa oriental	Àfrica	Àsia	Altres	Total estrangers	Població total
2003	1	2.319	2.598.119	134.056	39.380	12.990	38.042	22.523	3.256	250.247	2.848.366
	2	201	151.402	27.100	6.063	2.237	9.049	11.595	588	56.632	208.034
	3	10	6.115	1.653	215	221	1.018	3.751	30	6.888	13.003
	4	1	1.468	1.587	201	1.454	1.312	1.716	13	6.283	7.751
2004	1	2.197	2.459.974	143.934	38.582	14.989	35.517	22.441	3.269	258.732	2.718.706
	2	325	25.7209	47.145	9.242	4.315	14.298	17.689	840	93.529	350.738
	3	8	5.132	1.632	235	195	818	3.312	29	6.221	11.353
	4	1	1.560	2.908	265	1.964	1.552	1.647	29	8.365	9.925
2005	1	2.063	2.336.910	149.732	40.526	18.382	36.312	24.832	3.809	273.593	2.610.503
	2	454	358.542	69.822	13.061	7.042	19.537	26.634	1.259	137.355	495.897
	3	12	7.819	2.444	486	391	1.306	5.241	52	9.920	17.739
	4	1	1.560	4.514	353	2.119	1.435	1.596	42	10.059	11.619
2006	1	1.966	2.231.000	152.599	42.458	20.714	35.545	26.770	4.033	282.119	2.513.119
	2	557	438.886	86.926	18.399	10.147	23.170	34.346	1.708	174.696	613.582
	3	16	9.631	3.038	776	486	1.493	6.930	85	12.808	22.439
	4	1	1.671	4.546	495	2.273	1.416	1.484	56	10.270	11.941
2007	1	1.907	2.148.265	148.305	44.233	22.280	33.528	24.962	3.477	276.785	2.425.050
	2	632	493.078	102.276	23.816	12.029	24.156	34.264	1.770	198.311	691.389
	3	16	9.167	3.021	926	437	1.247	6.469	69	12.169	21.336
	4	1	1.822	6.624	642	1.566	811	1.105	35	10.783	12.605
2008	1	1.779	2.006.345	144.468	43.823	24.623	32.439	23.540	3.285	272.178	2.278.523
	2	758	607.217	127.944	31.073	17.664	27.704	40.360	2.177	246.922	854.139
	3	32	19.354	7.342	2.071	1.437	2.609	11.149	141	24.749	44.103
	4	1	1.569	5.199	624	929	379	974	22	8.127	9.696
2009	1	1.687	1.915.079	143.832	43.636	25.036	32.575	24.178	3.282	272.539	2.187.618
	2	841	677.727	143.030	36.066	19.557	31.032	44.466	2.550	276.701	954.428
	3	46	29.141	11.585	2.906	2.453	4.432	18.072	189	39.637	68.778
	4	2	1.889	2.489	688	691	307	1.158	25	5.358	7.247
2010	1	1.437	1.885.420	143.974	42.204	25.232	33.304	25.293	3.427	273.434	2.158.854
	2	672	703.643	148.813	36.662	20.211	31.742	47.212	2.896	287.536	991.179
	3	36	32.460	11.778	3.570	2.494	4.619	19.854	250	42.565	75.025
2011	1	1.414	1.859.070	141.703	39.400	25.575	33.411	26.205	3.492	269.786	2.128.856
	2	694	726.281	152.312	34.396	21.567	32.425	51.214	3.053	294.967	1.021.248
	3	37	33.493	10.640	3.473	2.450	4.298	22.192	294	43.347	76.840
2012	1	1.373	1.801.980	136.576	37.515	25.349	33.059	26.421	3.444	262.364	2.064.344
	2	749	786.715	163.649	37.588	24.823	34.298	59.449	3.480	323.287	1.110.002
	3	35	28.539	8.558	3.367	1.613	3.717	18.885	312	36.452	64.991
2013	1	1.348	1.769.844	130.835	36.942	25.343	32.876	26.633	3.392	256.021	2.025.865
	2	778	814.722	166.758	40.989	25.716	33.904	59.552	3.750	330.669	1.145.391
	3	31	24.839	6.972	3.420	1.415	3.074	17.291	302	32.474	57.313

Font: elaboració pròpia a partir del padró continu de població de 2003-2013 (INE).

5. L'habitatge: el context residencial dels nous catalans²⁵

Juan A. Módenes

jamodenes@ced.uab.cat

Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona

Centre d'Estudis Demogràfics

Resum

Catalunya és un cas particular pel que fa a l'anàlisi de la integració residencial dels seus immigrants. A causa del pes de la immigració, és tan difícil aïllar-hi nítidament un únic model de referència com un grup o grups que aspirin a reproduir-lo. Aquesta contribució analitza l'evolució de les característiques residencials de les diferents onades migratòries des de mitjan segle xx, mitjançant l'anàlisi estadística ecològica i l'enfocament de doble cohort de naixement i d'arribada. Els resultats apunten que l'heterogeneïtat de les condicions residencials en funció de l'origen migratori dels habitants és un tret inherent al sistema residencial català. L'article qüestiona la seva interpretació en termes d'assimilació, estratificació o integració horitzontal.

Paraules clau: habitatge, immigració, heterogeneïtat, cohorts de migració, tinença, mida de l'habitatge, antiguitat de l'habitatge.

La vivienda: el contexto residencial de los nuevos catalanes

Resumen

Cataluña es un caso particular en lo que respecta a la integración residencial de sus inmigrantes. Debido al peso de la inmigración, es difícil aislar un único modelo de referencia y un grupo o grupos que aspiren a reproducirlo. Esta contribución analiza la evolución de las características residenciales de las diferentes oleadas migratorias desde mediados del siglo xx, a través del análisis estadístico ecológico y del enfoque de doble cohorte de nacimiento y de llegada. Los resultados apuntan a que la heterogeneidad de las condiciones residenciales en función del origen migratorio de los habitantes es un rasgo inherente del

25. Aquest article s'emmarca en el projecte I+D Retos «Cambios e innovaciones sociales» finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat, anomenat «Movilidad geográfica y acceso a la vivienda: España en perspectiva internacional».

sistema residencial catalán. El artículo discute su interpretación en términos de asimilación, estratificación e integración horizontal.

Palabras clave: vivienda, inmigración, heterogeneidad, cohortes de migración, tenencia, tamaño de la vivienda, antigüedad de la vivienda.

Housing: residential context of the new Catalans

Abstract

Catalonia is a special case regarding the residential integration of its immigrants. Because immigration weight it is there so important, it is difficult to isolate a single reference model as well as a group or groups that want to get in it. The evolution of the residential characteristics of different waves of immigrants (since the 50s) has been analysed, using ecological analysis and the double cohort approach, which identifies and follows simultaneously cohorts by birth and by their arrival period. The results show that the heterogeneity of residential conditions by geographical origin is of crucial importance to the Catalan housing system. The article also discusses if some or any of the concepts assimilation, integration or stratification, can be applied.

Keywords: housing, immigration, heterogeneity, migrant cohorts, tenure, dwelling size, dwelling age.

Logement: le contexte résidentiel de nouveaux catalans

Résumé

En ce qui concerne l'intégration résidentielle de ses immigrants, la Catalogne est un cas particulier. On ne peut pas isoler clairement un modèle unique de référence ni un groupe ou groupes aspirant à le reproduire, à cause du poids qui représente l'immigration. Cet article analyse l'évolution des caractéristiques résidentielles de différentes vagues migratoires depuis les années 50, en utilisant l'analyse statistique écologique et une approche de double cohorte de naissance et d'année d'arrivée. Les résultats sembleraient indiquer que l'hétérogénéité des conditions du logement par rapport au lieu d'origine migratoire des habitants est un trait inhérent au système résidentiel catalan. Cet article discute son interprétation en termes d'assimilation, stratification ou intégration sociale.

Mots-clé : logement, immigration, hétérogénéité, cohortes de la migration, taille des logements, statut d'occupation du logement

5.1. Introducció: comportaments residencials i migracions

Prop de 2,8 milions de catalans, el 36%, han nascut fora de Catalunya.²⁶ Un 65%, ells mateixos o per algun progenitor directe, estan vinculats a l'experiència migratòria.²⁷ D'altra banda, prop del 70% de les llars creades durant els seixanta estaven encapçalades per algun immigrant que acabava d'arribar.²⁸ Durant el darrer boom, aquesta xifra era encara d'un 50% (Módenes, López-Colás, 2014). El context residencial dels nous catalans és, més aviat, el de la majoria dels catalans (Cabrè, 1991, 1999).

El comportament residencial dels nous catalans com a bloc²⁹ no és només el d'un grup minoritari que progressa cap a l'adaptació, la integració o l'assimilació a una població nativa majoritària. En una perspectiva comparada, el cas català és força interessant (Cabrè, 2008). Dins de les societats immigratòries analitzades habitualment hi apareix sempre un grup majoritari sedentari i nadiu, amb estructures i comportaments més o menys estables i independents (Alba, Logan, 1992; Borjas, 2002; Myers, Lee, 1998). Ofereix el model de comportament en relació amb el qual, dialècticament, evolucionen els immigrants i els seus descendents. A Catalunya es fa difícil aïllar nítidament tant un únic model de referència com un grup o grups que aspirin a reproduir-lo. Com veurem, els catalans d'origen estan molt afectats per les vicissituds residencials dels nouvinguts. I els nous catalans, cal diferenciar-los per origen i per període d'arribada. Possiblement els catalans arribats durant els seixanta i setanta, els antics nous catalans, han jugat en aquesta història a ser integrats però també a fer de model.

5.2. Elements conceptuals i metodològics

■ 5.2.1. Assimilació, estratificació, integració residencial

L'objectiu del treball és analitzar el comportament residencial de les diverses cohorts de nous catalans dels darrers 50 o 60 anys, fent servir una perspectiva dinàmica demogràfica i comparativa. Aquest comportament pot implicar inserció residencial en la societat de

26. Institut d'Estadística de Catalunya, padró d'habitants de 2013.

27. Institut d'Estadística de Catalunya i Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona, Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de 2011.

28. Aquesta dada és una estimació *ad hoc* a partir d'informació dels censos de població de 1960 i 1970 i de les taules de mortalitat de l'època (Cabrè, 1989) i suposa que les taxes de principalitat de llar eren semblants a les de 1991. Aquest darrer supòsit influeix poc en la distribució relativa per origen, que és la dada que ens interessa aquí.

29. No hi ha espai per tractar adequadament l'heterogeneïtat múltiple (d'origen i a la destinació) dels antics i dels recents nous catalans, també des del punt de vista de la inserció residencial. Hi tractarem dos grans eixos de diferències: el demogràfic (edat, generació, any d'arribada) i el caràcter internacional o no de l'origen geogràfic.

destinació, la qual cosa ens portaria a la dialèctica entre assimilació (o bé adaptació) i estratificació.³⁰ Però també cal pensar en models interconnectats, però paral·lels, que no necessàriament impliquen assimilació d'un a l'altre, ni estratificació vertical. Podria ser una integració (Domingo, 2014) diferenciada, horitzontal. Tanmateix, sí que hi hauria una jerarquia dels comportaments en funció de l'origen, si s'associen, com tot fa pensar, a la posició socioeconòmica.³¹

En cas d'assimilació, els indicadors residencials de tots els grups mostrarien convergència temporal, en el present o el futur. L'estratificació implicaria, per un costat, diferències significatives d'acord amb l'estatus migratori, si es controlen la resta de variables, i també de llarga durada, és a dir, que persistirien més enllà de la fase inicial d'assentament. En el marc de l'assimilació, les diferències restants entre immigrants i nadius s'expliquen per altres variables, per exemple, els ingressos més baixos dels immigrants al principi. L'assimilació subratlla l'associació positiva entre la durada de la residència i la convergència amb els indicadors residencials de la població d'acollida, mentre que l'estratificació pressuposa una bretxa permanent que no pot ser explicada per la durada o altres variables socioeconòmiques. Aquest sembla ser el cas recent d'Espanya (Módenes, Bayona, López-Colás, 2013). Aquesta estratificació seria vertical en cas de discriminació dels arribats, o horitzontal, si conviuen lògiques residencials simultànies. En un cas extrem, en aquest segona situació, es podria arribar a una integració diferenciada residencial.

En el nostre sistema residencial,³² a diferència d'altres del nostre entorn, habitatge de propietat no equival a habitatge de qualitat, de tal manera que un nivell de propietat inferior no implica necessàriament una inserció residencial de pitjor qualitat.³³ Per això, cal incorporar més variables (Hoekstra, 2005; López-Colás, Módenes, 2014). Les dimensions analitzades seran la tinença, la mida i l'antiguitat de l'habitatge.

■ 5.2.2. La tècnica demogràfica de la doble cohort

Per aclarir si hi ha divergència o convergència temporal dels comportaments, cal tractar adequadament el temps. Cal comparar al llarg del temps els immigrants arribats en el mateix període (cohort d'arribada) amb la població de referència. Si les diferències inicials continuen, indica que hi ha divergència; després, caldrà interpretar-la en termes d'estra-

30. Consulteu el treball de Maluquer (1963) on discuteix de manera innovadora el concepte d'assimilació a Catalunya, considerant diverses dimensions, entre les quals hi ha l'habitatge. És un estudi important perquè utilitza tècniques sociològiques modernes. També és destacable el factor residencial a un altre estudi pioner, el de Rogel·li Duocastella (1957).

31. Una introducció a diferents conceptes que aproximen la diversitat de vies d'integració social i residencial (*attainment*) pot ser Yu (2005).

32. En relació amb l'espanyol, tot i compartir els trets bàsics i formar-ne part, el sistema residencial català es distingeix per la major presència del lloguer en les generacions més antigues i, innova de nou en les generacions més joves, i per una dinàmica de canvi temporal encara més intensa (Módenes, 2010).

33. De nou, vegeu l'observació pertinent en aquest sentit de Maluquer (1963, p. 104).

tificació o integració diferenciada. Si, per contra, s'eliminen o tendeixen a una clara reducció, pot haver-hi assimilació. Alhora, però, també cal tenir en compte la influència que l'edat i les etapes vitals tenen sobre la situació residencial. Aquesta classificació temporal dual de l'evolució temporal dels immigrants (cohorte d'arribada i generació de naixement) és la base de l'enfocament demogràfic de doble cohorte (Myers, Lee, 1998; Nygaard, 2011). Calcularem trajectòries per edat de canvi residencial de cada cohorte d'arribada i origen geogràfic, tot detallant la seva generació, que seran comparades amb les trajectòries per edat i generació del grup o grups de referència.³⁴

L'ús de la doble cohorte pressuposa que les decisions d'habitatge preses per una cohorte tenen a veure amb les adoptades en el passat. A més, té en compte que les mateixes persones ocupen grups d'edat successius en diferents moments. Això vol dir que, si tenim una sèrie d'observacions per edat en diversos moments, podem resseguir el comportament residencial d'una cohorte de naixement. Identificar inèrcies de les cohortes en el temps permet projectar comportaments cap al futur (Pitkin i Simmons, 1996; Pitkin, 2001).

■ 5.2.3. L'anàlisi ecològica com a aproximació a la divergència en el passat

No és possible estudiar les condicions residencials dels antics nous catalans en el passat amb el mètode de la doble cohorte. Les publicacions dels censos d'habitatges realitzats durant el període d'arribada no ofereixen creuaments entre característiques de l'habitatge, la condició migratòria, l'edat o any de naixement, la localització geogràfica i el període d'arribada a Catalunya, que són les variables mínimes necessàries. El cens d'habitatge de 1960 sí que té una informació prou detallada a escala territorial de diferents variables residencials.³⁵ El detall s'estén a tots els municipis aleshores urbans (més de 10 mil habitants), més els agregats per zona urbana, zona intermèdia i zona rural. Tant la informació sobre habitatge com la sociodemogràfica es creuen per separat amb variables geogràfiques. No es poden associar directament trets sociodemogràfics i residencials.³⁶ Per això, cal fer servir les correlacions entre proporcions municipals d'immigrants i característiques residencials agregades locals com a *proxy* de la relació entre habitatge i immigrants, fent servir una aproximació ecològica (Bayona, Domingo, 2002). Cal, però, recordar el perill de la fal·làcia ecològica, que consisteix a atribuir acríticament com a comportaments indi-

34. Es calcularan trajectòries de persones de referència de les llars per edat per tal d'identificar les llars i els seus habitatges. El criteri de selecció de la persona de referència és una proposta del banc de dades del Centre d'Estudis Demogràfics (CED) per poder fer comparables les característiques demogràfiques de les llars dels censos de 1991, 2001 i 2011. Per dur a terme aquesta tasca s'ha col·laborat amb els investigadors del CED Amand Blanes, Julián López-Colás i Teresa Menacho, als quals s'agraeix la seva participació.

35. Les variables residencials tenen a veure amb l'ús principal o secundari de l'habitatge, la seva disponibilitat en el mercat, la tinença, el nombre d'habitacions, any de construcció, disponibilitat d'aigua corrent, WC, dutxa o banyera, calefacció, així com característiques laborals del cap de llar.

36. Més enllà d'identificar el nombre de llars i calcular la mitjana agregada de persones per habitatge principal.

viduals correlacions que es troben a nivell agregat. Tot i això, considerarem comportaments normals dels arribats en els anys seixanta els indicadors residencials d'aquells municipis o zones on són àmpliament majoritaris. Per tant, farem servir la concentració espacial dels nouvinguts durant els seixanta, com a eina metodològica per estudiar la seva inserció residencial.³⁷

El cens de 1970 ofereix més creuaments de variables residencials, però cap d'aquests creuaments inclou l'origen geogràfic i no hi ha detall municipal. Com a segon punt de comparació s'ha triat el cens de 1991, moment en què l'arribada dels migrants des de la resta d'Espanya estava ja completa i les seves característiques residencials s'havien consolidat. La mortalitat a edats avançades encara no n'havia reduït de manera significativa el nombre, ni tampoc no s'havia consolidat la suburbanització metropolitana de les dècades posteriors. L'any 1991 permet l'enllaç amb la segona part de la contribució, en què sí que podem combinar les variables edat, origen (incloent-hi la immigració internacional), any d'arribada, residencials i localització geogràfica en els censos més recents.

Els contextes geogràfics

La província de Barcelona és l'àmbit d'estudi. D'una banda, ho determina el cens de 1960, conformat amb una lògica provincial. De tota manera, la província de Barcelona concentra la majoria dels fluxos migratoris de qualsevol cohort d'arribada. I a més el context geogràfic del llibre *Els altres catalans* respon a un espai metropolità en formació al voltant de Barcelona.

A Barcelona i la primera perifèria els espais d'assentament són àrees extenses i molt homogènies (Gomez Olivé, 1992; Miret, 2001), on la presència de llars de nascuts a Catalunya i del model residencial que representaven no era majoritària. En altres àrees, hi ha un joc interessant dialèctic en el territori (Sabadell i Terrassa) ja que els dos col·lectius estaven més equilibrats, tot i que jeràrquicament organitzats (sobre Terrassa, Maluquer, 1963), mentre que fora d'aquests espais la seva presència és minoritària. En tot cas, la proporció de persones immigrades va pujar molt: el 1960, el 43% d'habitants de la província de Barcelona havia nascut fora, el 46% entre els municipis urbans. El percentatge superava el 50% a 9 dels municipis urbans.³⁸ Encara el 1991, el 37% dels nascuts a Espanya havien estat fora de Catalunya.

És interessant també referir-se als contextos d'origen dels antics nous catalans, per a la qual cosa la informació provincial és fàcilment disponible.³⁹ No ho hem fet per als nous catalans recents, perquè seria un salt qualitatiu que queda fora del nostre abast aquí. Però les evidències disponibles ens fan pensar que, en general, hi ha inicialment una pèrdua de la qualitat residencial (Colectivo IOÉ, 2005).

37. En efecte, si s'haguessin distribuït homogèniament en el territori aquest mètode fora inútil.

38. Sabadell, Terrassa, Badalona, Sant Adrià, l'Hospitalet de Llobregat, Gavà, Cornellà, Santa Coloma i Esplugues.

39. S'han calculat indicadors del parc residencial del conjunt de províncies i de les 10 províncies que van enviar més migrants durant els anys seixanta (Almeria, Cadis, Còrdova, Granada, Jaén, Màlaga, Sevilla, Càceres, Badajoz i Ciudad Real).

5.3. L'habitatge dels espais d'immigració dels antics nous catalans

■ 5.3.1. La propietat de l'habitatge

El 1960 el lloguer era dominant a tota la demarcació (gràfic 5.1). La proporció d'habitatges en propietat rondava a tot arreu el 30%.⁴⁰ Els migrants arribaren a un espai urbà en què no era normal comprar o posseir un habitatge. Com s'explica al llibre *Els altres catalans* (Candel, 1964) sí que ho era el lloguer, rellogar o el barraquisme.⁴¹ D'altra banda, la majoria d'habitatges de propietat eren d'autoconstrucció en parcel·les comprades pels ocupants (Maluquer, 1963).⁴²

Durant els anys seixanta s'esdevé el creixement urbanístic explosiu de la primera corona, acompanyat per una gran especulació promoguda i fomentada per les autoritats centrals i els agents locals (Olivé, 1974). L'especulació era l'aplicació local d'un sistema general que incentivava la propietat com a instrument de gestió social, com a via de generació ràpida de plusvàlues i que, a més, permetia resoldre l'enorme demanda residencial urbana que la migració interna massiva plantejava a tot Espanya (Carrillo, 2006; Naredo, 2010). Com a resultat, la millora residencial dels que van arribar abans del 1960 i la instal·lació dels que ho van fer després es van fer normalment en propietat, sovint sense gaire solució de continuïtat entre l'arribada i la compra. Els municipis immigratoris van liderar la transició cap al nou model en propietat, que esdevé universal (Cabré, Módenes, 2004). En efecte, tot i que el 1991 la propietat ja és majoritària a tot arreu, ho és més als municipis de localització preferent dels antics nous catalans.

Els contextes geogràfics d'origen dels nouvinguts donen més elements d'interpretació (gràfic 5.2). El 1960 encara hi havia una elevada heterogeneïtat, si més no territorial, de les opcions residencials. El lloguer era un fenomen eminentment urbà, però ho era més a Catalunya. En el món rural espanyol els habitatges en propietat eren molt més comuns que a les ciutats. Als nous catalans d'origen rural⁴³ ja els era familiar, pels seus orígens, el nou model de propietat que s'acabaria imposant.

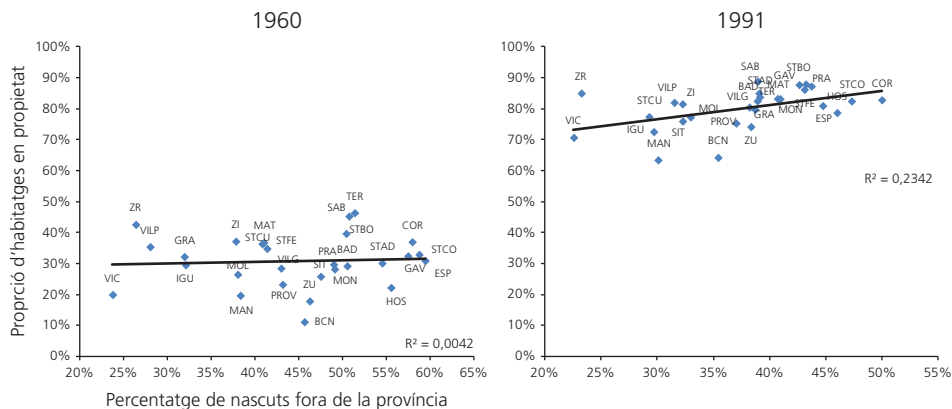
40. La ciutat de Barcelona se situava en l'extrem màxim de presència del lloguer en el parc immobiliari (poc més del 10% d'habitatges en propietat), mentre que Sabadell i Terrassa eren més diverses.

41. Les fonts censals no permeten explorar el nivell de precarietat de la construcció.

42. Joaquim Maluquer explicita que ser propietari no era necessàriament un progrés en la posició residencial dels immigrants.

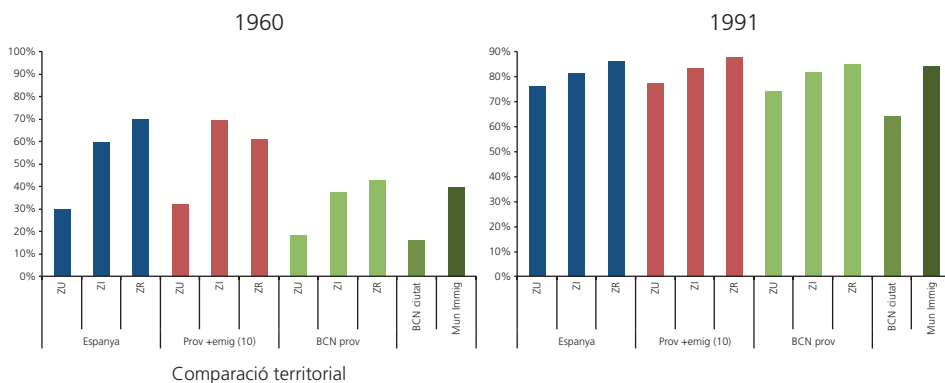
43. Que no n'eren tots. Pot sorprendre que, segons el cens de 1991, el 31,7% dels espanyols nascuts fora de Catalunya de la província de Barcelona havien nascut en un entorn urbà (més de 20.000 habitants). Només un 26,9% ho havien fet a municipis de menys de 2.000 habitants. En les generacions nascudes abans dels anys seixanta, el lloc habitual de naixement era encara el domicili familiar.

Gràfic 5.1. Comparació temporal (1960-1991) de la proporció d'habitatges principals en propietat dels municipis urbans de la demarcació provincial de Barcelona segons el percentatge de no nascuts a la província.

Font: censos de població i habitatge 1960 i 1991.

Gràfic 5.2. Comparació territorial de la proporció d'habitatges principals en propietat en els diferents contextos geogràfics dels no nascuts a la província, 1960-1991.

Font: censos de població i habitatge 1960 i 1991.

5.3.2. La mesura de l'habitatge

La uniformitat de la tinença als municipis barcelonins es trenca quan s'analiza el nombre mitjà de peces o habitacions per habitatge (gràfic 5.3).⁴⁴ Tant el 1960 com el 1991 mos-

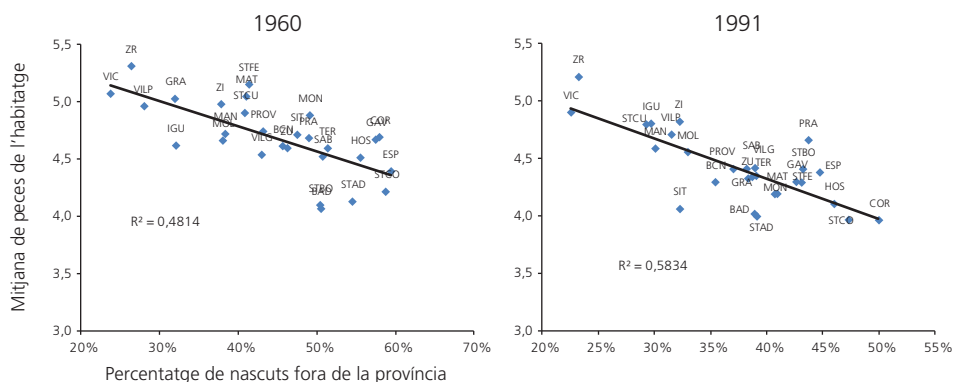
44. Hom disposa de dades sobre altres elements físics de l'habitatge (aigua, dutxa o banyera, WC) que per raons d'espai no s'han exposat. Les dades confirmen l'heterogeneïtat percebuda amb la mida de l'habitatge. Aquestes dades es mostren confirmades en el llibre de Joaquim Maluquer Sostres (1963).

tren una clara correlació negativa entre el nombre mitjà de peces i la presència de nous catalans.

El 1960 els habitatges dels municipis receptors eren clarament de pitjor qualitat. Podem inferir que normalment els habitatges ocupats pels immigrants ho eren, independentment del lloc de residència. Aquí estem assumint un risc de caure en la fal·làcia ecològica, però la segona part de l'anàlisi empírica ens donarà la raó.

El 1991 la relació negativa entre qualitat residencial i presència de nous catalans continuava i s'havia reforçat. El parc construït durant els anys seixanta i setanta en els espais urbans d'immigració responien a estàndards de qualitat clarament inferiors. La socialització dels immigrants i de la seva descendència catalana es va fer en un context residencial de mala qualitat residencial i urbanística, que possiblement ha marcat les seves trajectòries posteriors, no sols residencials. Els referents de partida de les seves trajectòries eren menys exigents que els de la resta.

Gràfic 5.3. Comparació temporal (1960-1991) de la mitjana d'habitacions dels habitatges dels municipis urbans de la demarcació provincial de Barcelona segons el percentatge de no nascuts a la província.

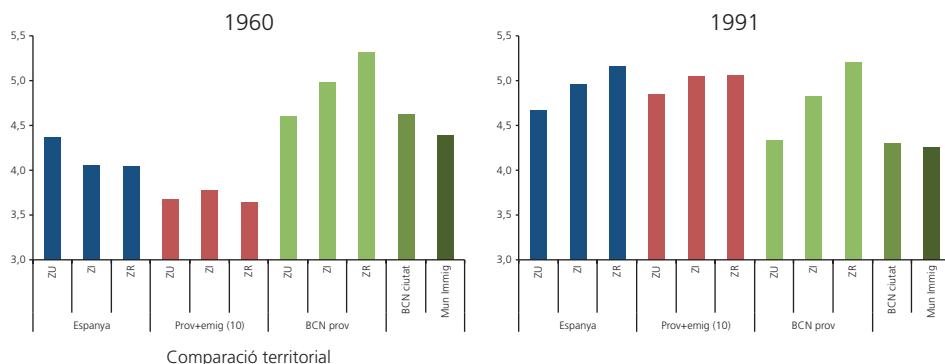
Font: censos de població i habitatge 1960 i 1991.

Nota: els valors de la mitjana no són estrictament comparables entre 1960 i 1991.

Tanmateix, la qualitat dels habitatges era millor on arribaren que d'on van sortir (gràfic 5.4). L'expectativa de progrés respecte de la situació de partida podia compensar el desavantatge que trobaren als municipis barcelonins. El 1991 la qualitat dels habitatges havia tendit a una certa uniformització al conjunt d'Espanya; ara bé, els municipis barcelonins d'acollida de la migració dels anys seixanta s'havien quedat enrere,⁴⁵ a causa de la menor renovació del parc.

45. Com probablement a d'altres àrees urbanes.

Gràfic 5.4. Comparació territorial de la mitjana d'habitacions de l'habitatge en els diferents contextos geogràfics dels no nascuts a la província, 1960-1991.

Font: censos de població i habitatge 1960 i 1991.

Nota: els valors de la mitjana no són estrictament comparables entre 1960 i 1991.

■ 5.3.3. Antiguitat de l'habitatge

El 1960 el parc residencial dels espais d'immigració era el més nou, o dit d'altra manera l'habitatge dels immigrants tendia a ser nou (gràfic 5.5). A l'àrea de Barcelona no es va produir una substitució residencial significativa, com ha estat habitual en altres focus immigratoris,⁴⁶ i la nova construcció s'adreçà als immigrants. Ho podria haver fet a les llars ja establertes, les quals haurien alliberat habitatges usats. Els immigrants podrien haver anar omplint els buits residencials deixats pel procés ascendent de la població existent mitjançant el mecanisme de les cadenes de vacants (Mascarilla, 2000; Pareja, 2002). Però els mercats de l'habitatge i financers no estaven preparats encara per a això,⁴⁷ i el nivell de demanda segurament excedia en molt el potencial d'inserció per aquesta via.

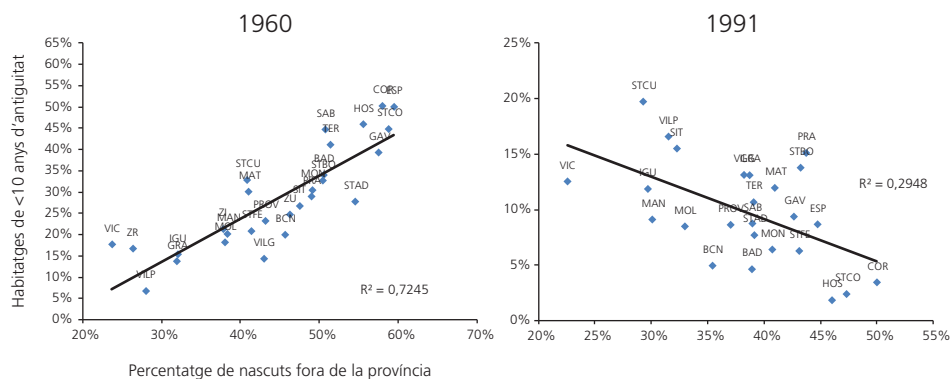
El procés especulatiu dels anys seixanta i setanta va omplir completament el sòl urbanitzable dels municipis metropolitans receptors. Com a conseqüència d'això s'inicià un procés poc reversible d'envelliment agregat del parc, que acompanya l'envelliment dels seus ocupants, poc mòbils, com correspon a una població de propietaris. El 1991, aquests envelleixen en habitatges que disposen de paràmetres de qualitat propis de 3 o 4 dècades enrere, precisament quan el seu cicle vital hauria demanat habitatges de més qualitat.⁴⁸

46. La substitució residencial és el concepte central dels estudis urbans nascuts amb l'Escola de Chicago (Cressey, 1938; Duncan, Duncan, 1956) i el paradigma urbà d'aquesta l'Escola va posar el centre urbà com a element principal de les dinàmiques metropolitanes. Una visió alternativa que va considerar les dinàmiques fragmentades perifèriques el motor principal de les grans àrees urbanes actuals. En el fons implica eliminar la necessitat de situar un col·lectiu (social o geogràfic) en el punt central de les dinàmiques urbanes i residencials (Dear, 2002).

47. Com sí que ho van estar en el darrer boom residencial i immigratori.

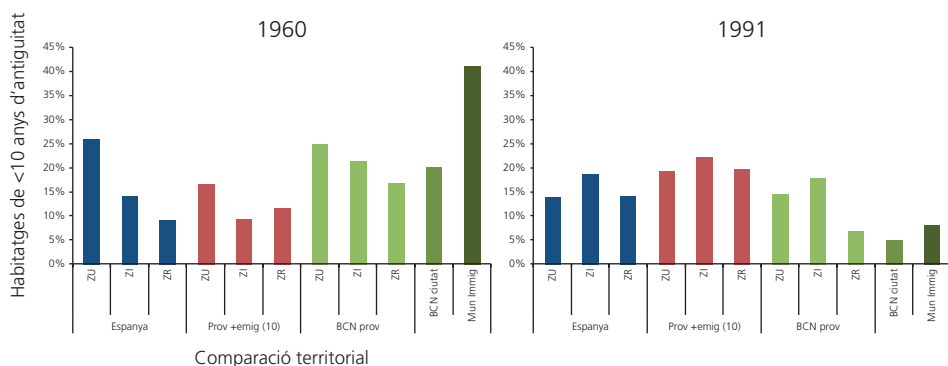
48. Cal pensar en el concepte d'*ageing in place* i les seves implicacions per a la qualitat de l'habitatge (Fernández-Carro, 2013).

Gràfic 5.5. Comparació temporal (1960-1991) de la proporció d'habitatges amb menys de 10 anys d'antiguitat dels municipis urbans de la demarcació provincial de Barcelona segons el percentatge de no nascuts a la província.

Font: censos de població i habitatge 1960 i 1991.

Gràfic 5.6. Comparació territorial de la proporció d'habitatges amb menys de 10 anys d'antiguitat en els diferents contextos geogràfics dels no nascuts a la província, 1960-1991.

Font: censos de població i habitatge 1960 i 1991.

La comparació amb els contextos geogràfics dibuixa aquest canvi de la posició relativa dels espais d'assentament (gràfic 6). El 1960 el parc d'habitatges era molt nou, però no necessàriament de més bona qualitat. Als llocs d'origen l'oferta nova d'habitatges era força reduïda, la qual cosa podria ser una de les motivacions del moviment migratori. El 1991 el parc immobiliari ja era més vell que en la resta de contextos. La divergència amb la resta de la província prefigura la mobilitat residencial de la segona generació cap a les àrees properes on s'ubicava la nova oferta, perquè la poca renovació dels ocupants del parc (*turnover*) es veu reforçada per la impossibilitat d'ubicar-hi nous ha-

bitatges, i anuncia les *cadenes de vacants*⁴⁹ que aprofitarà la gran onada d'immigració següent.

5.4. Trajectòries generacionals de l'experiència residencial

Actualment la informació estadística permet aprofundir la relació entre els migrants i el seu habitatge, tenint en compte totes les dimensions temporals. Això permet construir trajectòries dinàmiques de les característiques residencials de diferents cohorts de migrants (agrupats per períodes d'arribada), tot diferenciant l'origen geogràfic i l'edat que tenen en cada moment.⁵⁰ Les fletxes dels gràfics marquen les trajectòries de diferents generacions entre 2001 i 2011. Per als immigrants internacionals és possible iniciar les trajectòries el 1991. Amb qui comparar les trajectòries dels diferents col·lectius? Hem optat per la resposta més conservadora: les trajectòries dels nascuts a Catalunya.

■ 5.4.1. Trajectòries cap a la propietat

El gràfic 5.7 a) mostra l'evolució de l'accés a la propietat de tres grans col·lectius, sense detallar encara les cohorts d'arribada. Destaquen els arribats de fora d'Espanya. Hi ha pocs propietaris. A més, l'evolució entre 2001 i 2011 és aparentment negativa. Òbviament, els immigrants del 2011 no són els mateixos que els residents el 2001; la majoria no hi eren al cens anterior i és possible que hagin tingut un accés més difícil a la propietat. Per això, és convenient introduir les cohorts d'arribada. D'altra banda, les generacions més velles tenen un comportament similar a la resta de col·lectius, perquè hi ha més immigrants europeus. Convé distingir, doncs, dos grans orígens geogràfics (Europa i la resta del món) de la immigració internacional.⁵¹

Els nascuts a Catalunya i els nascuts a la resta d'Espanya (gràfic 5.7 b) evolucionen amb certa distància entre ells. En general, comparteixen la tendència a la reducció del lloguer entre els més vells. Es confirma que dècades més tard, les llars dels nascuts a la resta d'Espanya són de propietat, sobretot les de les generacions dels antics nous catalans. Les generacions més recents, arribats fa poc, tenen un comportament més semblant als immigrants internacionals. Per això, hi distingirem les cohorts d'arribada recents, que contrastaran amb els arribats de fora de les fronteres, i la cohort dels arribats

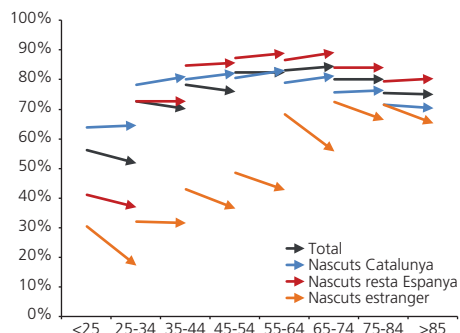
49. *Cadenes de vacants* és un concepte que s'usa en els estudis sobre habitatge i fa referència a la transmissió d'un habitatge a un nou propietari o llogater.

50. No es tracta estrictament d'una comparació dels mateixos individus, ni de les mateixes llars. Poden haver sortit d'observació entre el primer i el segon cens individus presents en el primer, a causa d'emigració o defunció. No farem aquí l'anàlisi detallada d'aquestes sortides. No tindria conseqüències si aquests dos fenòmens fossin indiferents al tipus d'inserció residencial, però no ho sabem del cert. Igualment, les llars poden formar-se o dissoldre's entre censos. Amb tot, considerem prou vàlida aquesta aproximació.

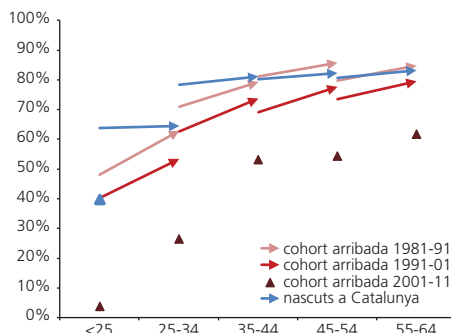
51. Per raons d'espai no aprofundirem més en el detall d'orígens geogràfics.

Gràfic 5.7. Trajectòries generacionals 2001-2011 de les proporcions de llars de propietat per edat de la persona de referència de la llar i cohort d'arribada, segons l'origen geogràfic, en comparació de les trajectòries dels nascuts a Catalunya.

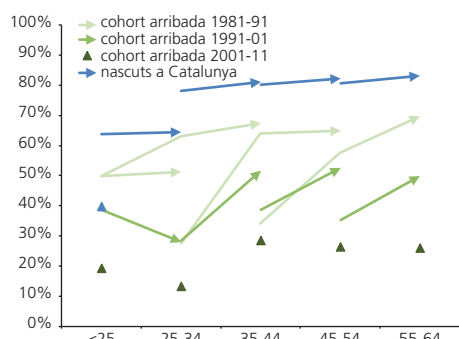
a) Conjunt de cohorts d'arribada per origen geogràfic

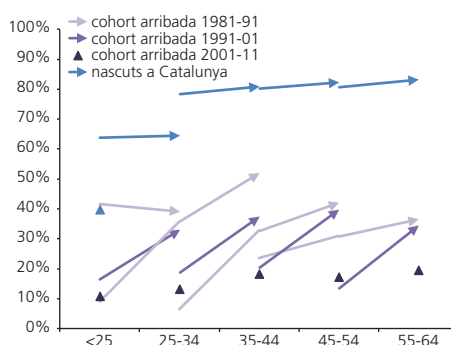
b) Nascuts a la resta d'Espanya per cohort d'arribada

c) Nascuts a la resta d'Europa per cohort d'arribada

d) Nascuts a la resta del món per cohort d'arribada

Font: elaboració pròpia a partir dels censos de població i habitatge de 1991, 2001 i 2011 (INE).

en els anys seixanta. Aquests darrers ajudaran a reflexionar sobre l'evolució de la divergència a llarg termini.

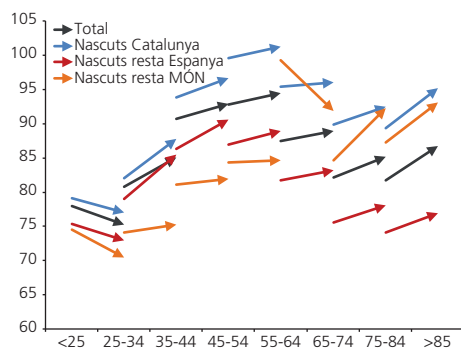
Les trajectòries dels residents nascuts a l'estranger són ascendents però parteixen de nivells molt baixos (gràfics 5.7 c, d). Encara que la diferència disminueix amb el pas del temps, cap d'aquestes generacions arribarà a emular totalment el model de referència. El nivell d'exigència d'un model basat quasi en exclusiva en la propietat és difícil de satisfer per part dels immigrants, que no tenen el capital econòmic ni social suficient.

■ 5.4.2. Trajectòries cap a habitatges més grans

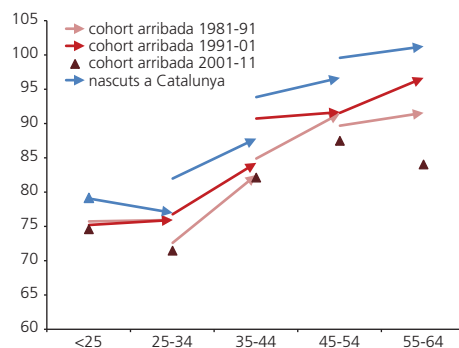
Pel que fa a la mesura de l'habitatge, les diferències entre col·lectius són més evidents (gràfic 5.8). Els nous catalans provinents de la resta d'Espanya presenten una divergència molt

Gràfic 5.8. Trajectòries generacionals 2001-2011 de la superfície mitjana (m²) de l'habitatge per edat de la persona de referència de la llar i cohort d'arribada, segons l'origen geogràfic, en comparació de les trajectòries dels nascuts a Catalunya.

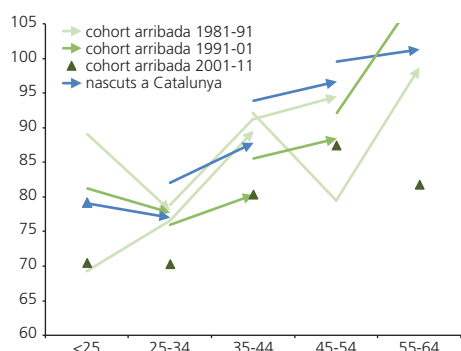
a) Conjunt de cohorts d'arribada per origen geogràfic

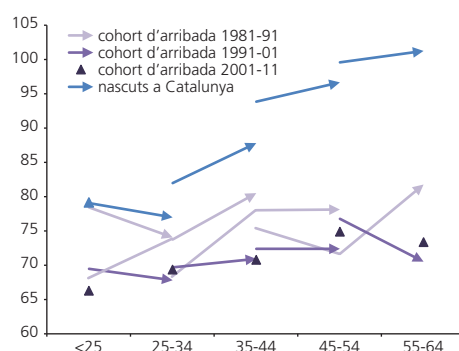
b) Nascuts a la resta d'Espanya per cohort d'arribada

c) Nascuts a la resta d'Europa per cohort d'arribada

d) Nascuts a la resta del món per cohort d'arribada

Font: elaboració pròpia a partir dels censos de població i habitatge 1991, 2001 i 2011 (INE).

evident respecte dels nascuts a Catalunya, especialment en les generacions més antigues, tot i que les trajectòries són generalment ascendents per a tots dos col·lectius. Els nascuts a l'estranger mostren una fractura entre les generacions més antigues (amb un alt component residencial i procedents d'Europa) i les generacions més recents (de caire més laboral).

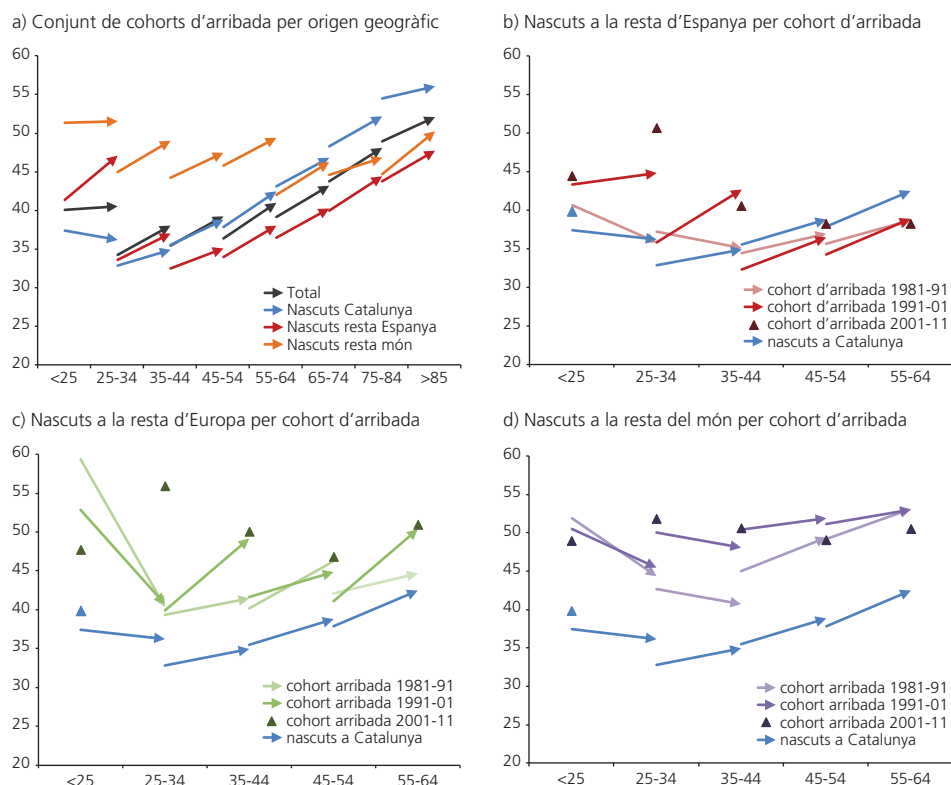
Les diferències intergeneracionals són més intenses entre els nascuts a la resta d'Espanya. Això és interessant. Si assumim que la segona i tercera generacions, fills d'aquest col·lectiu, se situen en els nivells dels nascuts a Catalunya, es pot dir sense por a equivocar-nos que el seu progrés residencial mesurat en termes intergeneracionals ha estat substancial. En canvi, aquest fet no es produeix tant entre els nascuts a Catalunya: si comparem la trajectòria del grup 35-44 (2001) amb el del 45-54 (2001) veiem que la primera tendeix a assolir nivells inferiors de qualitat, a igual edat. Passa el mateix amb la 25-34 (2001) respecte de la del primer grup.

Els europeus no s'allunyen gaire del patró de referència a causa del pes de la immigració residencial de persones grans. Entre els nouvinguts de la resta del món, les trajectòries dels arribats abans de 2001 no són gaire prometedores. Els arribats entre 1991-2001 mantenen posicions relatives pràcticament iguals que els arribats més tard, després del 2001, a la mateixa edat.

■ 5.4.3. Trajectòries cap a habitatges més nous

L'envelliment de l'habitatge correspon a l'envelliment de la llar, però corregit a la baixa per l'efecte renovador de la mobilitat residencial (gràfic 5.9). Tant catalans de naixement com els nascuts a la resta d'Espanya, que com ja hem vist abans viuen en habitatges més antics, no mostren diferències significatives entre generacions més enllà de les lògiques per edat. No hi ha millora o empitjorament intergeneracional.

Gràfic 5.9. Trajectòries generacionals 2001-2011 de l'antiguitat mitjana (anys) de l'habitatge per edat de la persona de referència de la llar i cohort d'arribada, segons l'origen geogràfic, en comparació de les trajectòries dels nascuts a Catalunya.

Font: elaboració pròpia a partir dels censos de població i habitatge de 1991, 2001 i 2011 (INE).

Tots els immigrants joves vinguts en les darrers dècades accedeixen a habitatges molt més antics que la mitjana. Curiosament, els únics que són capaços de canviar a habitatges més nous durant la darrera dècada són els immigrants no espanyols més joves, els quals, però, accedeixen en primer lloc a habitatges considerablement vells.

La comparació entre les trajectòries dels nascuts a la resta d'Espanya i a Catalunya mostra les limitacions de l'anàlisi ecològica de la secció anterior. Tot i que el 1991 el parc dels municipis d'assentament migratori era més antic, a qualsevol edat una llar encapçalada per un antic nou català era més probable que visqués en un habitatge més nou. Aquesta diferència es manté les darreres dècades. Les llars dels nascuts a Catalunya tendrien a habitar amb més probabilitat les cohorts d'habitatges més antics de la resta del territori.

■ 5.4.4. Trajectòries d'inserció a llarg termini: els antics nous catalans

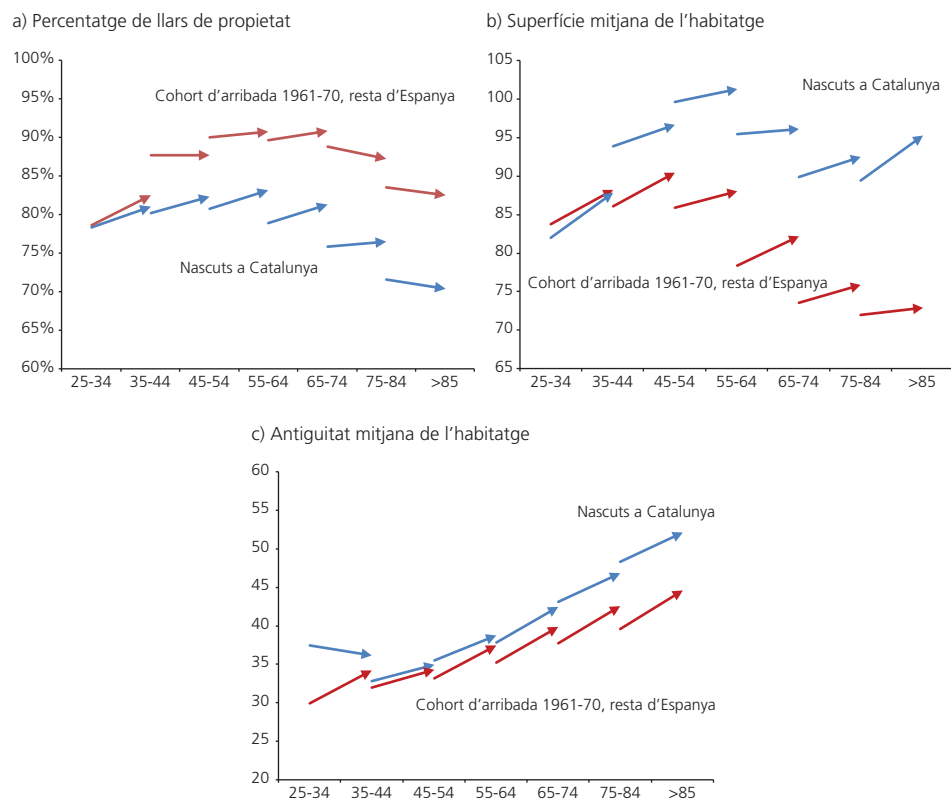
Per als fluxos immigratoris recents és difícil contestar a la pregunta de si estem davant d'un procés d'assimilació a un comportament model, o bé al contrari, s'observa una estratificació residencial, vertical o horitzontal, en funció de l'origen geogràfic. La gran crisi econòmica i el poc temps transcorregut no deixen veure bé les tendències estructurals de fons.

Per això, tornar als antics nous catalans és útil (Gràfic 5.10). Permet comprovar quin ha estat el comportament a llarg termini d'un flux antic, abundant, durador i en el qual la majoria dels seus protagonistes estan vius i han estat censats successivament. Els quaranta anys transcorreguts no han apaivagat que les llars dels arribats en els anys seixanta siguin més de propietat. Com que el model imposat pel context econòmic i de polítiques d'habitatge a Espanya, i també des de l'establiment de la Generalitat de Catalunya, ha estat promoure l'accés a l'habitatge en propietat com la millor de les alternatives, el model antic dels nascuts a Catalunya ha esdevingut menys central. Han pogut mantenir algunes posicions heretades de l'anterior sistema residencial urbà basat en el lloguer, com ara els lloguers protegits d'habitatges de qualitat al centre de les grans ciutats, però que els allunyen de la norma residencial.

La persistència d'una certa segregació espacial, producte de la manera com es va produir la instal·lació residencial durant el seixanta, i el manteniment de diferències socioeconòmiques entre autòctons i la primera generació explica la gran bretxa en termes de mesura de l'habitatge. Les diferències intergeneracionals són més grans entre els antics nous catalans, favorables a les generacions més recents, molt probablement segones generacions. Entre els nascuts a Catalunya hi ha una progressió intergeneracional negativa que, de moment, no s'observa entre els descendents dels nascuts a la resta d'Espanya. Hom pot apuntar que la crisi del sistema de promoció social de Catalunya afecta més, relativament, els integrants centrals del sistema que no pas els antics nous catalans i els seus fills.⁵²

52. La qual cosa no treu que la major part dels casos actuals de desprotecció residencial es donin als antics barris d'immigració, i molt probablement a membres o descendents del col·lectiu d'antics nous catalans i de la nova immigració.

Gràfic 5.10. Comparació de trajectòries generacionals 2001-2011 de característiques residencials per edat de la persona de referència de la llar. Cohort d'arribats de la resta d'Espanya durant el període de 1960-1970 i nascuts a Catalunya.

Font: elaboració pròpia a partir dels censos de població i habitatge de 1991, 2001 i 2011 (INE).

5.5. Conclusions: les migracions com a revulsiu dels models residencials

Hi ha heterogeneïtat de les condicions residencials a Catalunya en funció de l'origen migratori dels habitants. La dimensió de les onades migratòries analitzades la fa un factor inherent al sistema residencial català. Fins i tot, és el principal motor de canvi dels seus trets generals. Tanmateix, aquesta heterogeneïtat ha pres formes i intensitats diferents en funció de la cohort d'arribada i l'origen migratori.

Els residents arribats els anys seixanta i setanta es van instal·lar en espais residencials pràcticament creats de nou (o percebuts) per a ells, amb diferents escales de grandà-

ria.⁵³ En aquests espais d'assentament la majoria dels habitatges eren nous, es van construir amb paràmetres d'especulació, densificació i mala qualitat. Aquests habitatges eren més petits que els habitatges ocupats pels nascuts a Catalunya, els quals eren més antics. Gairebé tota l'activitat constructora es va dedicar a oferir habitatge, en les condicions esmentades, als nouvinguts. És interessant destacar que no va haver-hi gaire substitució residencial als barris preexistents d'antics residents pels nous arribats. El volum i la concentració temporal de la demanda dels nouvinguts excedia molt la capacitat de les cadenes potencials de vacants intergeneracionals. Les que ja hi havia les va utilitzar principalment la població autòctona.

La creació dels nous espais residencials va ser el punt focal del canvi del sistema de tenença. La immensa majoria del nou parc es va construir sota diferents figures de propietat. Només això sol va eliminar la posició dominant del lloguer, especialment als àmbits urbans. A més, les noves figures legals d'arrendament i de propietat horitzontal van incentivar la venda dels antics habitatges de lloguer a ocupants propietaris. Els nouvinguts van ser la punta de llança del canvi de model de lloguer a propietat i van arrossegar el canvi en la resta de la població. Malgrat això, van quedar restes de l'antic sistema (habitatges molt antics amb rendes protegides), on són més freqüents els nascuts a Catalunya d'edats més avançades.⁵⁴

L'heterogeneïtat residencial i espacial creada durant els anys seixanta i setanta ha tendit a mantenir-se en el temps. Els espais d'assentament es van reblir sense possibilitats d'expansió física. En segon lloc, que els propietaris siguin més immòbils provoca que les característiques residencials inicials es mantinguin la resta de la vida. Això, paradoxalment, serveix perquè els seus descendents hagin definit trajectòries de clara millora respecte dels seus pares. En efecte, parlar d'assimilació, integració o estratificació finals es podrà fer només en perspectiva intergeneracional.

Dos processos recents connecten els nous catalans antics i recents: la mortalitat de les llars més antigues i la suburbanització dels antics immigrants més joves i els seus fills. Es van començar a generar vacants⁵⁵ en els antics espais d'immigració aprofitats, sobretot, per la nova immigració. Els nous catalans recents comparteixen els llocs d'assentament amb els nous catalans antics (López-Gay, 2008; Bayona, López-Gay, 2011; Galeano, Sabater, Domingo, 2014). En efecte, el 44% de les llars dels arribats durant els anys seixanta residien el 2011 als municipis urbans de 1960, sense comptar Barcelona. També ho

53. Maluquer (1963) s'adona que el procés que ell anomena d'*assimilació* depèn del lloc d'instal·lació del nouvingut. Albira el desenvolupament de grans espais homogenis habitats per nous catalans a la perifèria de Barcelona i la possibilitat del desenvolupament autòcton d'aquestes comunitats.

54. Hi ha una certa concentració d'aquestes «restes» a la ciutat de Barcelona. S'hi configura una tipologia residencial especial definida per centralitat, lloguer i antiguitat de l'habitatge (la qual cosa, d'una banda, implica problemes de qualitat i, d'una altra, singularitat i fins i tot encant) (Módenes, López-Colás, 2006). De tal manera, que aquesta situació minoritària no és incompatible amb una funció clau del sistema, que permet trajectòries residencials que passen en alguna fase per la ciutat dels joves metropolitans i d'immigrants de diferents orígens (López-Gay, 2012).

55. En aquest cas, en gran nombre, incentivades per un model de creixement immobiliari diferent.

feia el 44% dels arribats des de la resta del món del 1991 ençà. En canvi, hi habitava només el 34% de llars encapçalades per nascuts a Catalunya, molts d'ells de segona generació. Els nouvinguts actuals hereten força característiques residencials dels antics nous catalans i en reproduïxen l'heterogeneïtat: habitatges petits, en espais densos, cada cop més allunyats de l'estàndard residencial. Són habitatges ja antics i amb molts problemes d'envelliment estructural anticipat, degut a la mala qualitat de construcció. Difereixen, però, en la propietat. Aquests habitatges són introduïts pels seus propietaris anteriors, o les segones o terceres generacions, en el mercat de propietat de segona mà però sovint en lloguer. El lloguer té una presència molt més important, tot i que hi ha una tendència generacional lenta a accedir a la propietat (Domingo i Bayona, 2002), dificultada pel context econòmic actual. Les trajectòries generacionals no són prou potents per reduir amb força la distància respecte dels col·lectius més establerts.

Tenint en compte el pes demogràfic i residencial dels antics nous catalans i dels seus descendents, és pertinent demanar-se de nou si existia un model clar de referència i un procés d'acostament a aquest model. Els antics nous catalans van integrar-se en un sistema del qual van formar part substancial qualitativament i quantitativa. Hi van justificar un nou sistema de tinença i hi van afegir tota una nova gamma de tipus residencials urbans, jeràrquicament organitzats. Paradoxalment, és a partir d'aquí que els seus residents estan protagonitzant la tradicional promoció social catalana, en perspectiva intergeneracional. Aquests tipus residencials, amb habitatge dens, de baixa qualitat, en propietat o lloguer, amb localització central, han estat aprofitats per a l'assentament de la nova immigració. Els processos d'assimilació residencial s'estarien donant més en aquest segment del sistema, amb les característiques i la fragilitat que el caracteritza. Indubtablement hi ha interconnexions entre tots els segments horitzontals com, sobretot, verticals. És l'heterogeneïtat complexa, que fa particular el sistema residencial català.

Referències bibliogràfiques

- ALBA, R.; LOGAN, J. (1992). «Assimilation and stratification in the homeownership patterns of racial and ethnic groups». *International Migration Review*, 26(4): 1314–1341.
- BAYONA, J.; DOMINGO, A. (2002). «Vivienda y población de nacionalidad extranjera en Barcelona: una aproximación demográfica». *Papers de Demografia*, Centre d'Estudis Demogràfics, 216.
- BAYONA, J.; LÓPEZ-GAY, J. (2011). «Concentración, segregación y movilidad residencial de los extranjeros en Barcelona». *Documents d'anàlisi geogràfica*, 57(3): 381–412.
- BORJAS, G. (2002). «Homeownership in the immigrant population». *Journal of Urban Economics*, 52: 448–476.
- CABRÉ, A. (1989). *La reproducció de les generacions catalanes, 1856-1960*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.

- CABRÉ, A. (1991). «Les migracions en la reproducció de la població catalana, 1880-1980». *Documents d'anàlisi geogràfica*, 19-20: 33-55.
- CABRÉ, A. (1999). *El sistema català de reproducció*. Barcelona: Edicions Proa.
- CABRÉ, A. (2008). «Les onades migratòries en el sistema català de reproducció». *Papers de Demografia*. Centre d'Estudis Demogràfics, p. 328.
- CABRÉ, A.; MÓDENES, J. A. (2004). «Home-ownership and social inequality in Spain». A: Kurz, K.; Blossfeld, H. P. *Home Ownership and Social Inequality in Comparative Perspective*. Stanford: Stanford University Press, p. 233-254.
- CANDEL, F. (1964). *Els altres catalans*. Edicions 62.
- CARRILLO, D. (2006). *Recomanacions per a la socialització de (l'accés a) l'habitatge a Catalunya*. Treball final del Màster en desenvolupament urbà i territorial 2005 - Fundació UPC.
- COLECTIVO IOÉ (2005). *Inmigración y vivienda en España*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- CRESSEY, P. F. (1938). «Population succession in Chicago: 1898-1930». *American Journal of Sociology*, p. 59-69.
- DEAR, M. (2002). «Los Angeles and the Chicago School: invitation to a debate». *City & Community*. 1.1: 5-32.
- DOMINGO, A. (2014). *Catalunya al mirall de la immigració. Demografia i identitat nacional*. Barcelona: Barcelona, L'Avenç.
- DOMINGO, A.; BAYONA, J. (2002). «Habitatge i assentament de la població de nacionalitat estrangera als barris de Barcelona, 1991 i 2001». *Qüestions d'Habitatge*, 8: 1-26.
- DUNCAN, O. D.; DUNCAN, B. (1957). *The Negro population of Chicago: A study of residential succession*. University of Chicago Press.
- DUCASTELLA, R. (1957). «Problèmes d'adaptation dans le cas de migrations intérieures. Un exemple en Espagne». *Population*, 12è any, núm. 1, p. 115-128.
- FERNÁNDEZ-CARRO, C. (2013). «Ageing in Place» in Europe: a multidimensional approach to independent living in later life. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- GALEANO, J.; SABATER, A.; DOMINGO, A. (2014). «Formació i evolució dels enclavaments ètnics a Catalunya abans i durant la crisi econòmica.» *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 60(2): 261-288.
- GÓMEZ OLIVÉ, M. (1992). *Les migracions a Catalunya al segle xx*. Barcelona: Barcanova (Biblioteca Cultural), 118 p.
- HOEKSTRA, Joris (2005). «Is there a Connection between Welfare State Regime and Dwelling Type? An Exploratory Statistical Analysis». *Housing Studies*, 20 (3): 475-495.

- LÓPEZ-GAY, A. (2008). *Canvis residencials i moviments migratoris en la renovació demogràfica de Barcelona*. Barcelona: Consell de Treball, Econòmic i Social de Catalunya.
- LÓPEZ-GAY, A. (2012). «El regreso de la población a los centros metropolitanos españoles. Una visión demográfica y territorial de los procesos de reurbanización.» *Contexto: revista de la Facultad de Arquitectura*. Universidad Autónoma de Nuevo León, 6: 33-49.
- LÓPEZ-COLÁS, J.; MÓDENES, J. A. (2014). «Heterogeneidad sociodemográfica de la calidad de la vivienda: España en comparación europea». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 66, p. 271-289.
- MALUQUER, J. (1963). *L'assimilation des immigrés en Catalogne*. Ginebra: Librairie Droz.
- MASCARILLA, O. (2000). *Habitatge, localització residencial i contraurbanització: una anàlisi des de la teoria econòmica*. Tesis doctoral. Universitat de Barcelona.
- MIRET, N. (2007). «Las aportaciones de la inmigración al proceso de metropolización: el caso de Barcelona.» *Scripta Nova*, 94 (72).
- MÓDENES, J. A. (2010). «Una mirada demogràfica als canvis recents en l'accés a l'habitatge a Catalunya». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 69 (2011): 113-140.
- MÓDENES, J. A.; BAYONA, J.; LÓPEZ-COLÁS, J. (2013). «Immigration and Residential Change in Spain». *Population, Space and Place*. 19(3), p. 294-310.
- MÓDENES, J. A.; LÓPEZ COLÁS, J. (2006). «Població i habitatge a Barcelona i el seu entorn». A: Costas, Antón (dir.). *Llibre blanc de l'habitatge a Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MÓDENES, J. A.; LÓPEZ-COLÁS, J. (2014). «Cambio demográfico reciente y vivienda en España: ¿hacia un nuevo sistema residencial?». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 148: 103-134.
- MYERS, D.; LEE, S. (1998). «Immigrant trajectories into homeownership: a temporal analysis of residential assimilation». *International Migration Review*, 32(3):593-625.
- NAREDO, J. M. (2010). «El modelo inmobiliario español y sus consecuencias.» *Boletín CF+S* 44 (2010).
- NYGAARD, C. (2011). «International migration, housing demand and access to homeownership in the UK». *Urban Studies*, vol. 48, núm. 11, p. 2211-2229.
- OLIVÉ, M. J. (1974). «Crecimiento urbano y conflictualidad en la aglomeración barcelonesa: El caso de Santa Coloma de Gramanet». *Revista de Geografia*, 8.1: 99-127.
- PAREJA, M. (2002). «Construcción nueva y cadena de vacantes en la Villa Olímpica de Barcelona». *Cuadernos de Economía*, 25(69) 97-110.

- PITKIN, J. (2001). «Projecting the population of California by nativity and period of arrival to 2020». *California demographic futures. Working Paper*. University of Southern California.
- PITKIN, J; SIMMONS, P. (1996). «The foreign-born population to 2010: a prospective analysis by country of birth, age, and duration of U.S. residence». *Journal of Housing Research*, 7(1): 1-31.
- Yu, Z. (2005). *Immigrants and Housing Attainment: Different Forms of Residential Assimilation*. PhD Dissertation, University of Southern California.

6. Patrons laborals i familiars: els arribats als anys seixanta i al segle XXI

Pau Miret Gamundi
pmiret@ced.uab.cat
Centre d'Estudis Demogràfics

Resum

Feina i llar conformen dues dimensions fonamentals en la biografia personal, tant de la població nativa com de la immigrada. La diferència entre una i altra té a veure amb la posició que ocupen en la força de treball i en l'estructura familiar de la llar. Però ambdues dimensions són fruit també del moment biogràfic que estan vivint els protagonistes de l'anàlisi: mentre que els nascuts fora d'Espanya constitueixen una immigració recent, els nascuts fora de Catalunya però a Espanya estan aposentats. Això ho comprovem gràcies a dues fonts d'informació: el cens de població de 2011 (amb una mostra de 243.586 llars i 622.070 individus que hi viuen) i l'Enquesta de població activa, una enquesta que ha recollit trimestralment durant el període 1987-2014 dades d'unes 20.000 persones enquadrades al voltant de 6.700 llars.

Paraules clau: treball, família, immigració, Catalunya.

Patrones laborales y familiares: los llegados en los años sesenta y en el siglo XXI

Resumen

Trabajo y hogar conforman dos dimensiones fundamentales en la biografía personal, tanto de la población nativa como de la inmigrada. La diferencia entre una y otra tiene que ver con la posición que ocupan en la fuerza de trabajo y en la estructura familiar del hogar. Pero ambas dimensiones son fruto también del momento biográfico que están viviendo los protagonistas del análisis: mientras que los nacidos fuera de España constituyen una inmigración reciente, los nacidos fuera de Cataluña pero en España están aposentados. Esto lo comprobamos gracias a dos fuentes de información: el censo de población de 2011 (con una muestra de 243.586 hogares y 622.070 individuos viviendo en ellos) y la Encuesta de población activa, una encuesta que ha recogido trimestralmente

durante el periodo 1987-2014 datos de unas 20.000 personas adscritas a unos 6.700 hogares.

Palabras clave: trabajo, familia, inmigración, Cataluña.

Working and family patterns of the immigrants arrived in the sixties and in the 21st Century

Abstract

Work and household make two fundamental dimensions in the personal biography of both the native and the immigrant population. The difference between one and another has to do with their position in the workforce and within the family structure in the household. But both dimensions are as well the result of the biographical stage they are living as actors: while those born out of Spain constitute a recent immigration, those born outside Catalonia but in Spain are settled. This is verified thanks to two sources of information: the 2011 population census (with a sample of 243,586 households and 622,070 individuals living in them) and the Labour Force Survey, a quarterly survey that, during the period 1987-2014, collected data on 20,000 people living in around 6,700 households.

Keywords: work, family, immigration, Catalonia.

Modes de travail et types de famille des immigrants des années soixante et du XXIème siècle

Résumé

Travail et foyer sont deux dimensions fondamentales dans la biographie personnelle tant de la population autochtone comme de celle immigrée. La différence entre elles porte sur leur position dans le marché du travail et sur la structure familiale du foyer. Toutefois, ces deux dimensions sont aussi le produit du moment biographique que les protagonistes de l'analyse sont en train de vivre : tandis que la personne née hors de l'Espagne est une immigrante récente, celle qui est née hors de la Catalogne mais en Espagne est déjà ancrée. On a analysé cette réalité à partir de deux sources d'information : le recensement de population de 2011 (échantillon de 243.586 foyers et de 622.070 individus résidents dans ces foyers) et l'Enquête de Population Active qui a enregistré entre 1987-2014, par trimestres, les données de presque 20.000 personnes réparties dans près de 6.700 foyers.

Mots-clé : travail, famille, immigration, Catalogne.

6.1. Introducció: la singularitat de la població immigrada

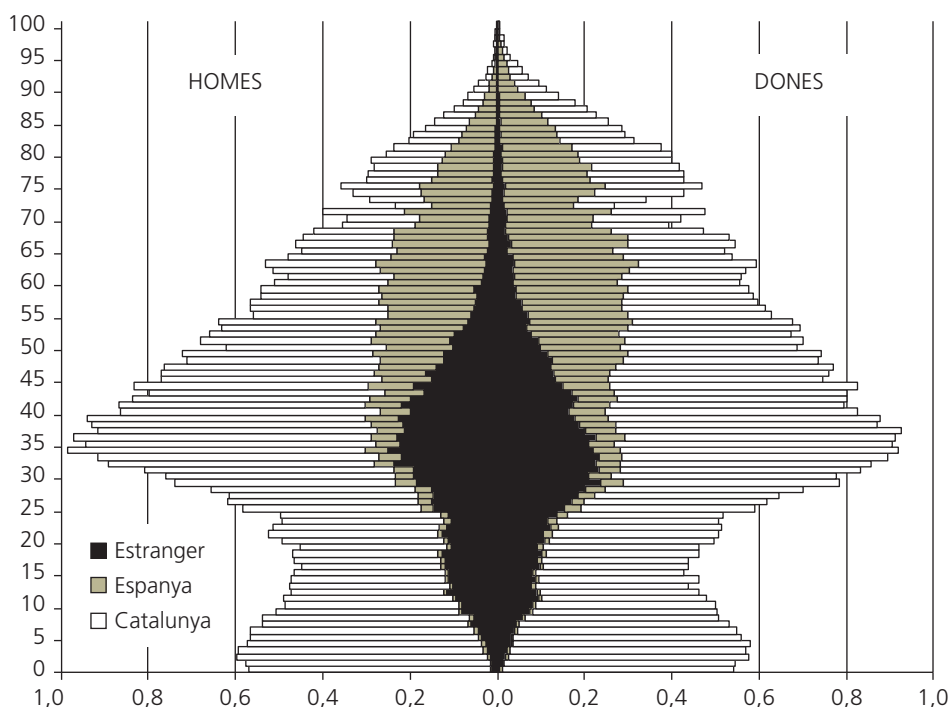
Ben segur que Francesc Candel, en comparar la immigració a Catalunya abans i després de la Guerra Civil, ja intuïa que aquella no seria la darrera onada, tot i que potser no imaginava que les característiques de la nova immigració serien tan diferents en relació amb el lloc d'origen. Deia el mestre Candel que Catalunya trigava aleshores a mostrar la seva essència i particularitats als nous immigrants, ja que les seves institucions i entitats havien estat anihilades pel franquisme. Actualment, algunes d'aquestes han estat recuperades, tot i que moltes de les característiques en la rebuda a la immigració internacional recorren el context d'aleshores.

En aquest sentit, resulta curiosa aquesta cita referida a l'any 1941, moment en què Candel delimitava com el del desbordament de la immigració: «Si Catalunya hagués tingut fronteres aquells anys, la pressió de fora hauria arribat a trencar-les i hauria produït una invasió violenta» (Candel, 2010, p. 148). Bé, la immigració, el segle XXI, ja ha hagut de travessar fronteres, i tot i així els adjectius del passat ressonen com ben actuals, veiem-ne alguns: «[...] el pitjor, com sempre, era l'estatge. On es ficarien?» (Candel, 2010, p. 169), «[...] feines dures, que els catalans no farien» (Candel, 2010, p. 182), «[...] la diferenciació no es fa entre catalans i no catalans, sinó entre els qui tenen i els qui no tenen» (Candel, 2010, p. 294). «En realitat, els immigrants formen societat a part, aquí, de la mateixa manera que en formaven allà. És el trist destí de la seva condició de baix proletariat» (Candel, 2010, p. 296).

6.2. Biografies d'extensió diversa: més grans, més joves

El segle XXI ha presenciat, a Catalunya, el creixement de la immigració provinent de fora de les fronteres de l'Estat espanyol. Segons el cens de 2011, la població resident a Catalunya (un total de 7.519.843) és nascuda al país en un 66% (2 de cada 3), un 19% ha nascut fora de Catalunya però dins de l'Estat espanyol i un 15% ha nascut a l'estranger. Així doncs, aquesta darrera constitueix un volum d'altres catalans molt substancial, a hores d'ara pràcticament equivalent a la presència de nascuts a altres parts de l'Estat. En presentar l'estructura per sexe i edat de la població catalana el 2011 (gràfic 6.1) sembla intuir-se a primer cop d'ull que la immigració que d'antuvi estava formada per contingents de la resta d'Espanya estigui ara constituïda per gent nascuda a l'estranger: així, la població no nascuda a Catalunya amb menys de 25 anys és quasi exclusivament estrangera, entre els 25 i els 50 anys és majoritàriament estrangera; però a mesura que la població que observem és més gran, menys important és el volum de qui ha nascut a l'estranger i més important la de nascuts i nascudes a Espanya: així, més enllà dels 50 anys la majoria dels no nascuts a Catalunya són nascuts a l'Estat espanyol. La presència de població no nascuda a Catalunya sembla no respondre al volum de les generacions natives (a menys autòctons, més població hi ha nascuda fora), ja que la proporció és pràcticament constant tant per a les generacions poc voluminoses nascudes els anys quaranta i

Gràfic 6.1. Piràmide a Catalunya segons el lloc de naixement, 2011.

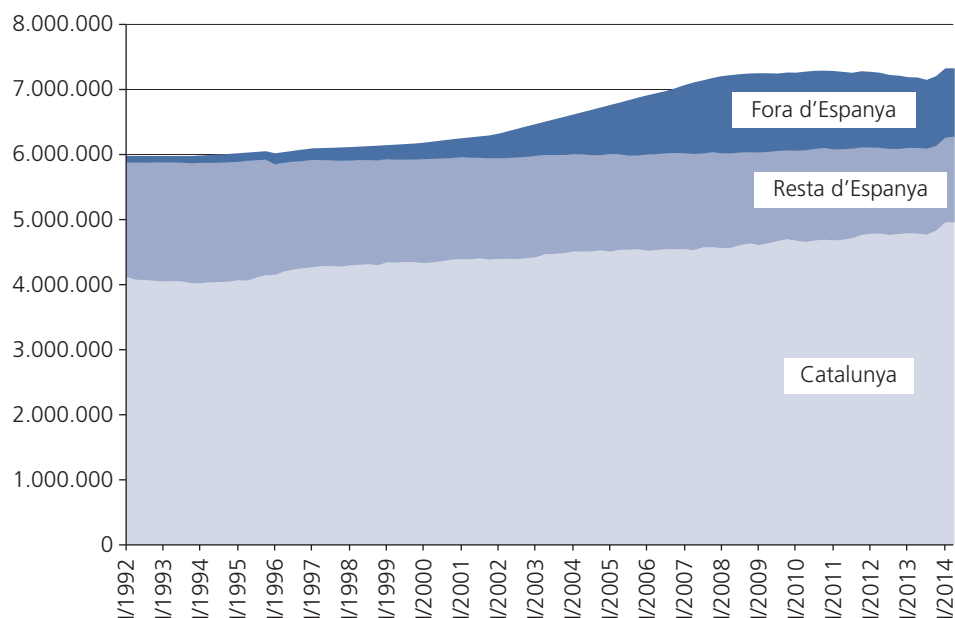
Font: elaboració a partir del cens de 2011.

cinquanta com entre els components de l'explosió de naixements que va tenir lloc durant els anys seixanta i el primer lustre dels setanta. Tot sembla indicar que qui relaciona immigració amb un nombre superior o inferior de naixements en un període determinat va errat en les seves apreciacions i conclusions.

Ens disposem a descriure les característiques de la població nascuda fora de Catalunya (a la resta d'Espanya o a l'estranger) en relació amb els nascuts a Catalunya en funció de la seva pauta laboral i familiar.

Per dotar aquesta primera fotografia de cert moviment, presentem l'evolució del volum d'aquests tres col·lectius des de l'any 1992 fins a l'any 2014 (gràfic 6.2). Les dades estan extretes de l'Enquesta de població activa, l'EPA. Aquesta font és un panel rotatiu trimestral de llars, on s'entrevista una mateixa llar durant un any i mig (sis trimestres consecutius) i es demana informació de tots els membres que es mantenen convivint a la llar seleccionada. Cada trimestre es canvia un sext de les llars per unes de noves de característiques geodemogràfiques similars. Aquesta font està disponible des del tercer trimestre de 1976, però la variable del lloc de naixement (que utilitzem com a aproximació a la immigració) només la tenim des de 1992. Disposem, però, des del principi de la nacionalitat dels residents a Catalunya i, en considerar aquesta variable com a aproximació de la

Gràfic 6.2. Població segons el lloc de naixement, 1992-2014.

Font: elaboració a partir de l'Enquesta de població activa, EPA.

immigració internacional, comprovem que hi era pràcticament inexistent a Catalunya, fins a principis dels anys noranta, i va iniciar, a finals del segle xx, un increment que portaria la proporció de població de nacionalitat no espanyola a Catalunya a finals de 2008 fins a un màxim del 12%, un percentatge que a partir d'aleshores no ha deixat de disminuir fins a arribar a un 10% a principis del 2014. És a dir, la població de nacionalitat estrangera fou rebuda durant els anys d'expansió econòmica, i tot sembla preveure que està sofrint més acusadament que la població nativa l'aferissament de la crisi econòmica: igual que en totes les onades migratòries anteriors, els nousvinguts van venir a buscar feina, però potser a diferència d'aquelles l'empitjorament de la crisi els convida a marxar, ja que el context no els permet arrelar a Catalunya, són joves i tenen llocs més atractius on anar a treballar.

Però la nacionalitat és una variable que pot canviar amb el temps, atès que hom pot nacionalitzar-se en el lloc d'acollida, en cas que vulgui i pugui. Millor, per tant, utilitzar el lloc de naixement, que és una variable que no canvia amb el temps.

Distingirem qui ha nascut a Catalunya, fora del país però dins de l'Estat espanyol, i qui ha nascut fora d'aquest. Entre 1992 i 1995, un de cada tres residents a Catalunya era nascut fora del país, la immensa majoria era nascuda a l'Estat espanyol, una proporció que s'ha mantingut al llarg del segle xxi, tot i disminuir el component espanyol i augmentar l'estranger, fins a quasi igualar-se al voltant de l'any 2008, ja que amb l'esclat de la crisi econòmica la proporció de nascuts fora de Catalunya ha anat disminuint la seva

presència relativa fins a situar-se a la mateixa cota que a mitjan anys vuitanta. Tanmateix, si focalitzem l'atenció en el volum i no en la proporció (gràfic 6.2), ens adonem que el volum de població segons el lloc de naixement ha variat poc durant la crisi. L'any 1992 érem sis milions, i ens vàrem estancar demogràficament fins al despertar de l'any 1996, gràcies a l'increment de la natalitat, ja que encara no podíem parlar d'una nova onada immigratòria (gràfic 6.2). Així s'explica el creixement sostingut de la població nascuda a Catalunya, que ha passat de poc més de quatre milions a quasi cinc en els darrers anys. El sistema de valors i les pautes de conducta dels nats a Catalunya són una empresa combinada de la família, de l'escola i de la societat en la qual es desenvolupen aquests nadons com a persones.

En contrast, el nombre de persones nascudes a l'Estat espanyol però fora de Catalunya va abastar el seu màxim a mitjan anys noranta, amb un xic més d'un milió vuit-cents mil, i en els darrers anys s'ha reduït a un milió tres-cents mil, ja que l'arribada des d'Espanya no ha estat suficient per compensar en volum la mortalitat d'aquestes cohorts d'immigrants espanyols. Però la creixuda més espectacular ha estat la de la població nascuda fora de l'Estat, que no arribava a cent mil a principis dels noranta i que va superar el milió dos-cents mil durant el bienni 2008-2009, tot i que les darreres dades fan pensar que està havent-hi un descens en l'estoc de nascuts fora d'Espanya, que el segon trimestre de 2014 (darrer punt del qual disposem d'informació) era d'un milió cinquanta mil.

6.3. Vinguts a treballar: patrons laborals

Una de les dimensions que ens hem compromès a desvelar és la dels patrons laborals, que estan fortament delimitats per l'edat i pel sexe, a més d'estar-ho per la característica de ser immigrant o no. Per imperatiu legal no hi ha ningú en activitat laboral abans dels 16 anys, i gràcies a l'expansió de la jubilació pública no hi ha ningú a l'atur des dels 65 anys: a partir d'aquesta edat, qui no està treballant està retirat. Per aquest motiu, l'anàlisi sobre els patrons laborals es concentra en el rang d'edat 16-64 anys, separant homes i dones, ja que sabem que la relació d'activitat es troba completament dividida per sexe. La immigració, ara i adés, és un fenomen conduït per la recerca de feina: si en tinguessin allí, no vindrien aquí. En aquest sentit, inserir-se en el mercat laboral és un objectiu primordial, malgrat que, malauradament, en ocasions no es pugui trobar feina i es romangui a l'atur. Per això, esperem taxes més altes d'activitat entre la població immigrada que entre l'autòctona, és a dir, el sentit comú ens indica que la probabilitat de no dedicar-se en exclusiva a activitats fora de l'àmbit laboral (com poden ser la cura familiar o la formació educativa) es dona de manera menys acusada en la població immigrada que en l'autòctona.

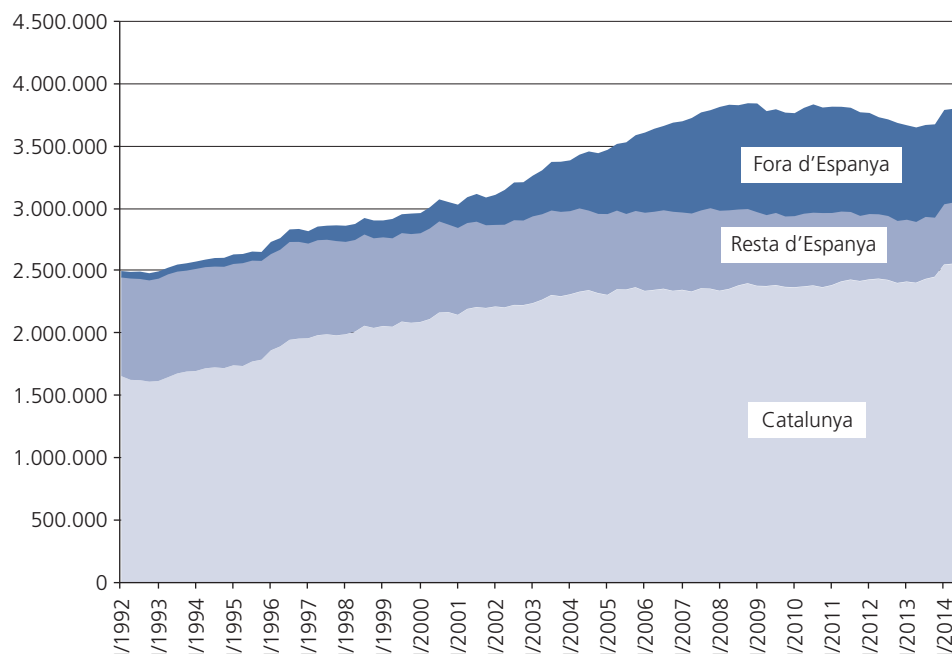
No hi ha altre motiu més enllà de la cultura perquè homes i dones no estiguin dins el mercat de treball entre els 16 i els 64 anys d'edat, és a dir, perquè no estiguin treballant o buscant feina durant la vida laboral activa que recull la legislació vigent. Entre les raons esgrimides normalment per no ser-hi a aquestes edats, les més importants són la forma-

ció durant la joventut (dedicar-se intensivament i exclusiva als estudis), o la cura familiar per a la criança de fills o d'altra població dependent.

La finestra d'observació que ara obrim abasta des de l'any 92 del segle passat fins a l'any 14 del segle actual. Els indicadors que utilitzarem per dibuixar els patrons laborals de la població autòctona i la immigrada són dos: la proporció de qui es troba al mercat de treball (activitat) i la proporció de qui tot i estar-hi no troba feina (atur). Com comentàvem, la inactivitat té força a veure amb els patrons culturals (temps de formació educativa, rols de gènere en relació amb la producció i la reproducció o l'edat de jubilació), i l'atur està més aviat relacionat amb factors de conjuntura econòmica, amb les seves fases de millora, estabilització o empitjorament. A més, la construcció de l'estat del benestar al llarg de les darreres dècades ha propiciat que l'atur, a partir dels 65 anys, sigui pràcticament inexistent, gràcies a la universalització de les pensions contributives.

El gràfic 6.3 mostra la composició de la població activa segons el trimestre d'observació, des del primer de 1992 fins al segon de 2014. La força de treball catalana s'ha incrementat de manera notable en aquest període, passa de dos milions i mig a un màxim de tres milions vuit-cents cinquanta-cinc mil a finals de 2008, just abans de l'esclat de la darrera crisi econòmica. La nascuda a Catalunya sempre ha estat la més voluminosa i cada cop ha estat més gran, ha augmentat d'un milió sis-cents mil fins a més de dos milions tres-cents mil des de l'any 2005 en endavant; la nascuda a la resta d'Espanya s'ha

Gràfic 6.3. Població activa segons el lloc de naixement, 1992-2014.

Font: elaboració a partir de l'Enquesta de població activa (EPA).

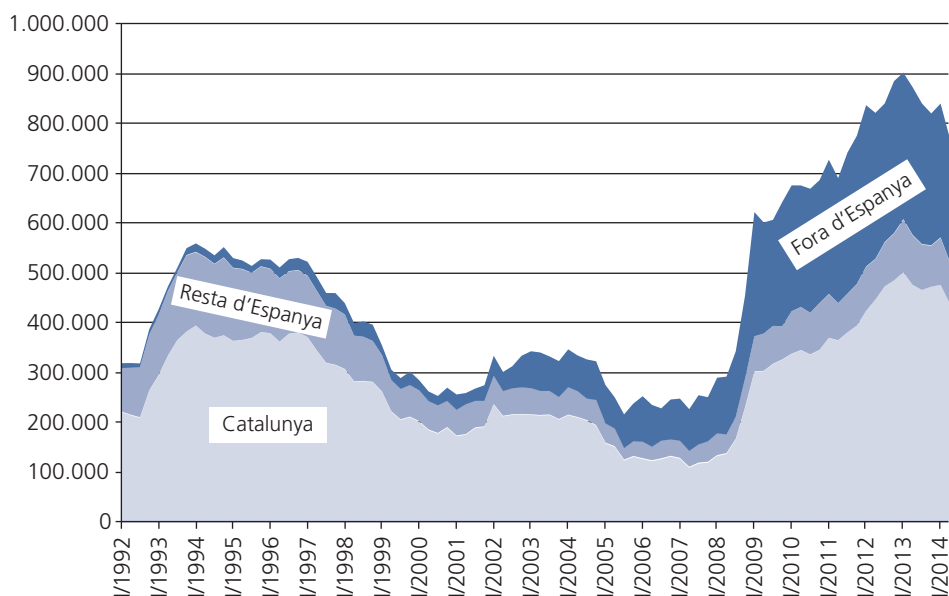
encongit durant el mateix període de vuit-cents mil a mig milió, i la nascuda a fora d'Espanya ha crescut espectacularment de poc més de cinquanta mil treballadors potencials a vuit-cents setanta mil tot just abans de l'esclat de la crisi, i s'ha reduït en cent mil, d'acord amb les darreres dades disponibles. La seva joventut ens fa descartar la mortalitat i la jubilació en la desaparició de la població activa nascuda fora d'Espanya, i ens fa pensar que la raó rau en l'estroncament de la immigració i en la mobilitat de part d'aquest contingent o al seu país d'origen o a d'altres amb millor context laboral. Per primera vegada en molts segles, Catalunya és un país d'emigració, ja que ha perdut una part del seu atractiu com a país d'estada i d'acollida.

Així, des de la meitat dels anys noranta, les taxes d'activitat als 16-64 anys a Catalunya no han deixat d'incrementar-se; passant d'un 65% d'aleshores (2 de cada 3 persones eren laboralment actives) al voltant del 80% actual (4 de cada 5 individus eren laboralment actius). Aquestes taxes d'activitat sempre han estat més altes entre els nadius a Catalunya o fora d'Espanya que entre els nascuts fora de Catalunya dins de l'Estat espanyol: els dos primers col·lectius han passat del 67% d'activitat a la segona meitat de la dècada dels noranta al 80% actual, mentre que el segon ha passat del 60% d'aleshores al 70% actualment. Per què aquesta distància? La resposta rau en unes diferències culturals que tenen a veure amb els models de gènere, amb les pautes d'inserció al mercat de treball un cop acabats els estudis i amb la qual cosa es veuen les pautes d'abandonament del món laboral amb la jubilació.

Però la situació més dramàtica és la de voler treballar però no poder fer-ho, abocats a l'atur (gràfic 6.4). Cada recessió econòmica deixa el seu rastre de desocupació i la que experimentem en aquesta segona dècada del segle XXI està deixant una bossa d'atur ben curulla. L'atur sempre ha estat substancial a Catalunya, però, al llarg dels vint-i-tres anys observats, la desocupació ha oscil·lat des d'un mínim de poc més de dos-cents mil l'any 2005 a un màxim de nou-cents mil a principis de 2013. D'aquests últims, mig milió eren nascuts a Catalunya, cent-mil a la resta d'Espanya i els tres-cents mil restants fora d'Espanya: el volum relatiu d'aquests últims sobre el total d'aturats (1 de cada 3) ens indica que la xacra de l'atur afecta de forma especialment insidiosa la població que ha nascut fora d'Espanya. Tanmateix, per a tots els grups segons el lloc d'origen l'any 2009 ha suposat un increment dramàtic dels estocs d'aturats, que sembla que ha arribat al seu màxim l'any 2013, tot i que en el cas dels nascuts a Catalunya cal parlar més d'estabilització que de descens significatiu. D'altra part, val a dir que de la situació d'atur es pot sortir trobant feina, passant a inactiu (ja sigui mitjançant la jubilació o deixant de buscar feina per desànim) o emigrant, davant la manca d'oportunitats laborals al país.

Hem viscut moments de fort dramatisme a Catalunya no fa pas tant de temps: des de 1994 a 1996 l'atur va afectar fortament la població activa a Catalunya. A partir d'aquest darrer punt temporal, la desocupació no va deixar d'encongir-se fins a arribar a finals de segle XX a presentar uns mínims confortables: tres-cents mil aturats, un 70% nascuts a Catalunya, un 20% a la resta de l'Estat i un 10% fora d'Espanya. El col·lectiu d'aturats encara es va reduir més, i durant el període 2005-2008 l'atur ha estat mínim, gairebé imperceptible, clarament assumible: dues-cents cinquanta mil persones buscaven feina

Gràfic 6.4. Població aturada segons el lloc de naixement, 1992-2014.

Font: elaboració a partir de l'Enquesta de població activa (EPA).

sense trobar-la, la meitat eren nascudes a Catalunya, un 15% a la resta de l'Estat espanyol i un 35% fora d'Espanya (en els bons temps, un de cada tres aturats era nascut a l'estranger!). Certament, l'atur sempre ha estat molt més agressiu entre la immigració internacional. Res no feia preveure les perturbacions que ens venien a sobre, però allò més preocupant davant d'aquest context són els grups que assenyalen la immigració com la causa del problema, un discurs que sembla conegut: però ara els «altres catalans» no són murcians, extremeños o andalusos, sinó magribins, llatinoamericans o xinesos.

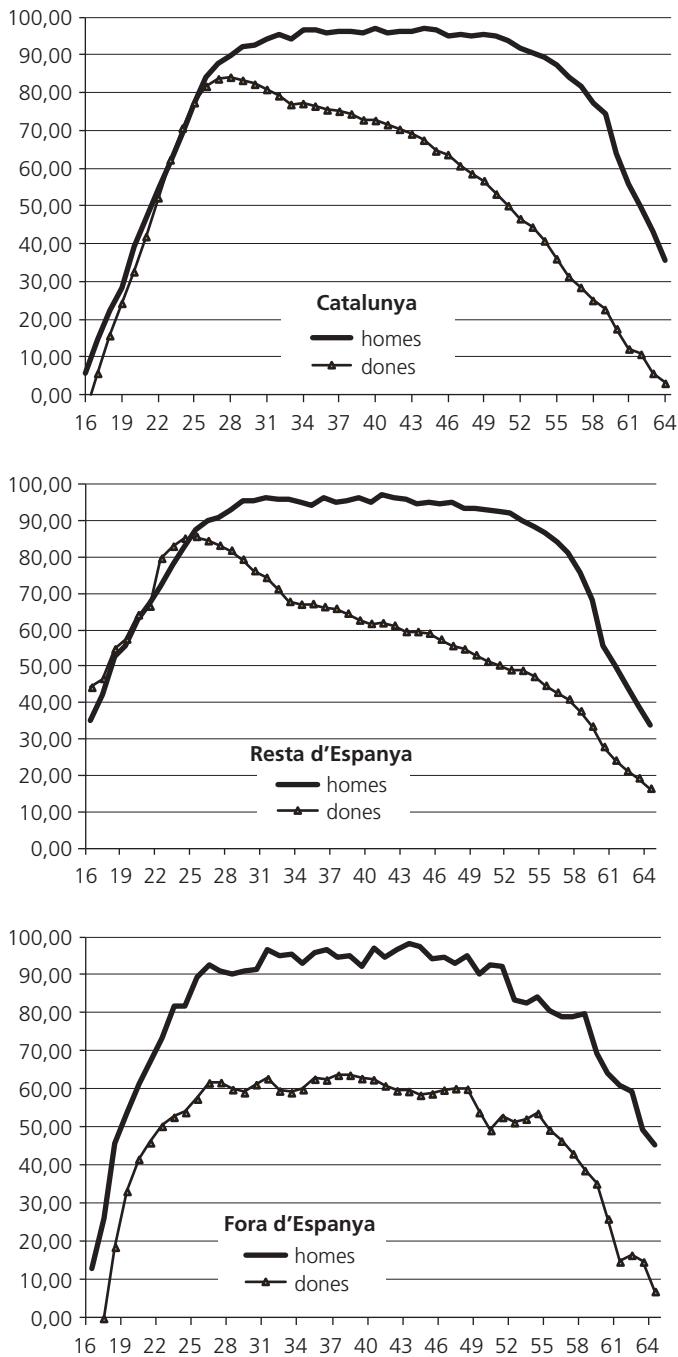
Anem ara a posar edat i sexe a l'activitat i l'atur (gràfics 6.5 i 6.6). Cal recordar que l'edat dels protagonistes d'aquesta narració és distinta segons el lloc d'origen, ja que les diferents onades migratòries han tingut lloc en diferents períodes temporals. Així, la població nascuda fora de Catalunya però dins d'Espanya és molt minoritària a les edats més joves, i augmenta la seva presència fins a ser majoritària entre les cohorts més antigues; la població nascuda fora d'Espanya conforma un 10% entre els menors de 20 anys, un 20% entre els joves de 25 a 40 anys i a partir d'aquesta edat cada cop té una menor presència relativa i, complementàriament, els nascuts a Catalunya són un 90% als 16 anys però la seva presència relativa disminueix a mesura que observem generacions més grans, i abasta un 45% entre els més grans de 50 anys. Tenint sempre aquestes diferències entre cohorts en compte, volem dibuixar les pautes per edat i sexe segons el lloc de naixement de l'activitat i l'atur a Catalunya (com a mitjana del període 1992-2014).

Sobre la pauta per edat d'activitat segons el sexe destacarem les diferències de la població autòctona sobre la immigrada, l'objectiu principal de la qual –com ja hem comentat repetidament– és trobar una feina amb què aconseguir viure, per arrelar-se a Catalunya i abastar a partir d'aquí altres fites en el curs vital, com pot ser formar una família.

En aquest sentit, el gràfic 6.5 presenta més un patró que una pauta per edat, ja que no reflecteix com la mateixa població va complint anys i situant-se amb relació al mercat de treball, sinó que exposa la mitjana de totes les generacions conjuntament. De fet, l'explicació generacional funciona per a la joventut i en el cas dels homes, però és un xic enganyosa en el cas de les dones adultes. En efecte, la interpretació biogràfica és correcta entre els més joves: com més edat, més gent ha deixat d'estudiar i s'ha inserit al mercat de treball, i així veiem que s'incrementen les taxes d'activitat des d'un mínim als 16 anys fins a arribar a un màxim, a una edat lleugerament diferents entre sexes i llocs de naixement. Entre la població nascuda a Catalunya, aquest màxim s'abasta als 26 anys, que coincideix amb l'edat en què entra al mercat de treball qui es dedica intensivament a la formació i perllonga més els estudis, amb la qual cosa gaudeix al màxim de l'educació universitària. Entre els homes encara s'incrementa més l'activitat entre els 26 i els 32 anys, i passen del 90 al 95%. Per a les dones, tanmateix, s'arriba a un zenit entre els 26 i els 29 anys, que té com a mitjana un 85%, cosa que mostra un sostre de vidre que avui en dia encara no s'ha aconseguit trencar. L'adultesa masculina estarà emmarcada per una activitat laboral del 95% i començarà a percebre's l'abandonament del treball en creuar la cinquantena d'anys, amb caigudes d'activitat substancials un cop complerts els 55 anys, i més agudes encara complerts els 60 anys. El patró d'activitat femenina entre les nascudes a Catalunya és molt diferent, ja que les dones d'edat més amunt dels 30 anys, com més grans són, menys activitat laboral presenten. Tanmateix, sabem que això no s'ha d'interpretar sense més en clau biogràfica (Miret i Vidal, 2009), atès que coneixem que com més antiga és una generació, la inserció laboral de les dones que la integren és menor (tot i que en aquest gràfic no s'aprecia, en ser una perspectiva transversal, no longitudinal). Però ens interessa un altre punt: ha estat aquest patró d'activitat per edat i sexe distint entre la població autòctona i la immigrada?

En comparar les taxes d'activitat per edat i sexe segons el lloc de naixement percebem darrere els diferents patrons realitats laborals distintes. Entre la població masculina nascuda a Catalunya i a la resta d'Espanya comprovem que aquella s'insereix al mercat de treball més tard, però també es retira més tard, amb la qual cosa podem inferir que els nadius perllonguen en major mesura la seva formació, i creiem que és aquest fet el que els fa romandre més extensament dins el món laboral, ja que aconsegueixen millors posicions. Veiem així que molt pocs homes nascuts a Catalunya s'insereixen al mercat de treball a l'edat de finalització de l'escolarització obligatòria, els 16 anys (en concret, un 6%); en contrast, un de cada tres homes nascuts a Espanya estava treballant o buscant feina a aquesta edat. Veiem també que un de cada cinc homes nascuts a Catalunya estava al mercat laboral als 20 anys, mentre que els nascuts a la resta d'Espanya ja eren dos de cada tres. Complementàriament, entre la població més gran, als 60 anys, encara estaven al mercat un 64% dels nascuts a Catalunya, mentre que els nascuts a Espanya aquesta proporció era del 51%.

Gràfic 6.5. Taxes d'activitat segons l'edat, el sexe i el lloc d'origen, 1992-2014.

Font: elaboració a partir de l'Enquesta de població activa (EPA).

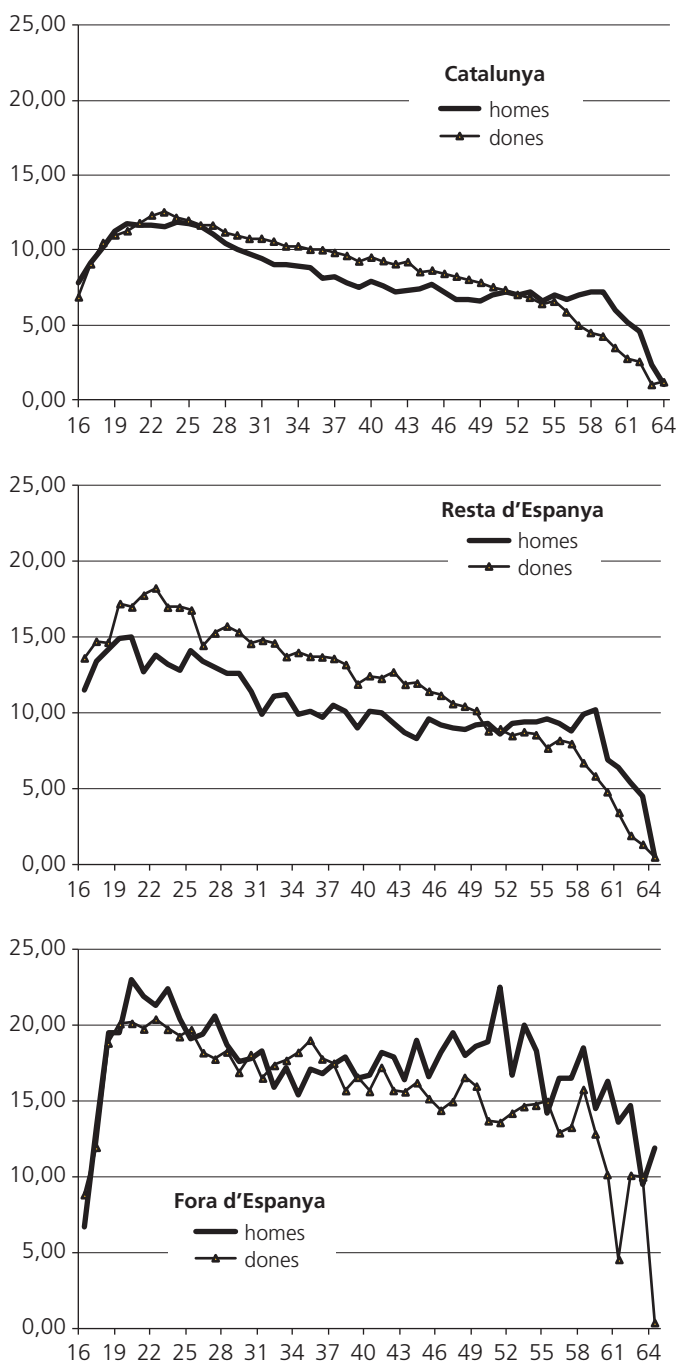
Els homes nascuts fora d'Espanya presenten l'edat d'inserció més primerenca, fins i tot els nascuts a la resta de l'Estat fora de Catalunya, i la sortida és similar a la dels nascuts a Catalunya, és a dir, són els que presenten la major extensió de vida laboral. En aquest cas, s'explica la prompta entrada molt probablement pel mateix fet de la migració: han vingut a treballar, fins i tot en més proporció que els nascuts a l'Estat espanyol però fora de Catalunya. D'altra part, la seva sortida del mercat de treball relativament tardana és deguda probablement al fet que no han cotitzat tants anys a Espanya com ho ha fet la població vinguda de la resta d'Espanya per poder cobrar una pensió de jubilació.

Però els patrons d'activitat que són realment abstrusos d'interpretar són els femenins, ja que es fa complicat destriar què és degut a la variable gènere i què a la variable migració, a més de distingir els efectes d'edat dels de generació. Observem ara que la distribució de l'activitat femenina de les nascudes fora d'Espanya és completament diferent a la dels altres col·lectius, tant en allò que fa referència a la intensitat com a les consideracions de calendari. Veiem que el màxim d'activitat femenina per a les nascudes a Espanya creix fins als 28 anys si el lloc de naixement és Catalunya i fins als 25 anys si és la resta de l'Estat, i arriba al voltant del 85% (deu punts percentuals menys que els seus contemporanis coetanis masculins). La interpretació biogràfica d'aquestes dades transversals sense més anàlisi afirma que a partir d'aquesta edat les dones abandonen el mercat de treball per dedicar-se a la cura familiar, però hi ha una altra explicació des del punt de vista longitudinal que s'adapta força bé a aquestes dades: com més jove és una generació més proporció hi ha de les que s'insereixen algun cop al mercat de treball, un procés que encara no han superat les generacions més joves. Segurament es tracta d'una combinació d'efectes, però amb un fort component generacional (Miret i Vidal, 2009).

Tanmateix, aquí interessa la comparativa entre patrons d'activitat segons el lloc d'origen, i el mostrat per les nascudes fora d'Espanya és completament diferent dels altres dos, atès que no s'observa menys activitat a mesura que és més alta l'edat, tal com passa amb les dones nascudes a l'Estat espanyol. En general, veiem que l'activitat de les nascudes fora d'Espanya és inferior entre les menors de 40 anys i significativament més elevada entre les més grans d'aquesta edat. Això amaga una forta heterogeneïtat entre aquest grup, ja que un 40% de la població femenina adulta (entre 25 i 50 anys) es mantenia aliena al mercat de treball i un 60% tenia una participació activa en el món laboral, que era, a més, molt extensa en la seva biografia. Molt probablement això té a veure amb el lloc d'on venien, i així sabem que l'activitat de les llatinoamericanes és molt més alta que la de les magribines, per posar un exemple (Vidal i Miret, 2014).

Si ens centrem en la població activa en funció de si troba o no feina, obtenim els patrons d'atur segons el sexe i el lloc d'origen (gràfic 6.6). Entre els nascuts a Catalunya, la desocupació afecta durant la joventut (abans dels 26 anys) igual homes i dones, però de manera més aguda la població adulta masculina que a la femenina (amb dos punts percentuals de distància), i més els homes que les dones més grans de 55 anys (a les edats prèvies a la jubilació). D'una altra part, la discriminació laboral de la població immigrant es constata en les taxes d'atur, atès que aquest és molt superior entre la immigració internacional que entre els altres dos col·lectius. Per a ambdós sexes i a totes les edats, l'atur

Gràfic 6.6. Taxes d'atur segons l'edat, el sexe i el lloc d'origen, 1992-2014.

Font: elaboració a partir de l'Enquesta de població activa (EPA).

és més alt entre la població nascuda fora d'Espanya, li segueix l'atur de la nascuda fora de Catalunya però dins d'Espanya i, finalment, l'atur més baix es troba entre la nascuda a Catalunya.

En definitiva, l'atur juvenil és més elevat que l'adult, el de les dones superior al dels homes i el de la immigració més que en la població autòctona (amb més incidència entre la més recent). Tanmateix, per destriar els altres factors que intervenen en l'atur, caldria una anàlisi amb més variables explicatives, com, per exemple, el nivell d'instrucció o el tipus de nucli familiar on es conviu. També caldria una descripció de la combinació entre edat, sexe i origen.

A primer cop d'ull, veiem que l'atur mossega amb especial virulència els homes vinguts de fora d'Espanya i les dones vingudes de fora de Catalunya. O que entre la població adulta, en contrast, la que acusa més l'atur és la nascuda fora d'Espanya (d'ambdós sexes), mentre que entre la població nascuda fora d'Espanya i a l'Estat espanyol la variable més discriminant és el gènere, ja que les dones mostren un atur molt superior als homes, en especial les nascudes fora de Catalunya.

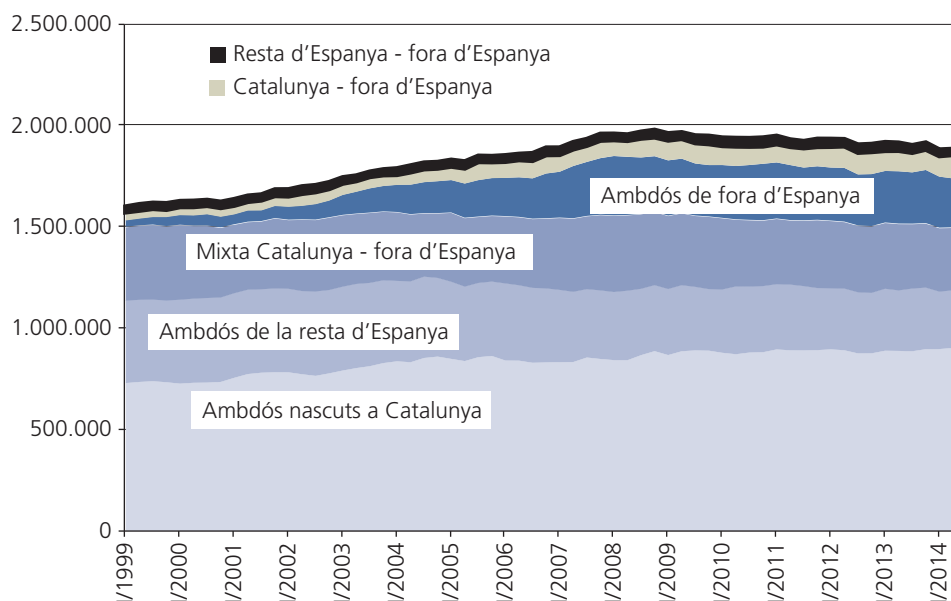
6.4. Formant llars: patrons familiars

Volem dibuixar el tipus de llar en què viu la població segons el seu lloc de naixement. Per teixir aquesta classificació ens basem en les relacions de parella i de filiació que s'estableixen a l'interior de la llar. La tipologia és diferent en funció de la posició de l'individu (en el nucli familiar) i de la classe de llar on habita. Així, per exemple, hom pot conviure en un nucli biparental des de la posició de fill o filla, des de la posició de pare o mare o com a persona aliena al nucli principal.

En el tema que estem analitzant ens interessa per començar el component migratori dels membres de la parella. Per això, classificarem les parelles en cinc tipus (gràfic 6.7). El primer és aquell en què ambdós membres són nascuts a Catalunya, un volum que es va incrementar de set-centes trenta mil parelles a principis de segle XXI fins a quasi nou-centes mil en iniciar-se la segona dècada de la centúria. Sempre ha estat el grup més nombros. A continuació, trobem les parelles en què tots dos membres eren nascuts a la resta d'Espanya (que va passar de quatre-centes mil a dues-centes noranta mil parelles) i, amb una presència força igualada a l'anterior, les formades per una persona nascuda a Catalunya i una altra a la resta d'Espanya (passa de tres-centes seixanta mil a poc més de tres-centes mil): aquesta similitud denota que la barreja d'òrgens entre autòctons i l'arribada immigratòria d'altres parts de l'Estat espanyol ha estat molt significativa (si voleu aprofundir en el grau d'homogàmia i endogàmia a Catalunya podeu consultar: Miret, 2008).

Clarament, la creixuda més important ha estat de parelles on tots dos havien nascut fora d'Espanya, tot i que en aquest cas, tal com ja hem detectat a la població total, l'increment va marcar un màxim el 2008 (amb dues-centes noranta-cinc mil parelles amb ambdós membres nascuts a l'estranger), però ha patit, a partir d'aleshores, una forta erosió, fins a caure a dues-centes quaranta mil parelles a mitjan 2014: els nuclis conjugals

Gràfic 6.7. Parelles a Catalunya segons el lloc d'origen dels membres, 1992-2014.

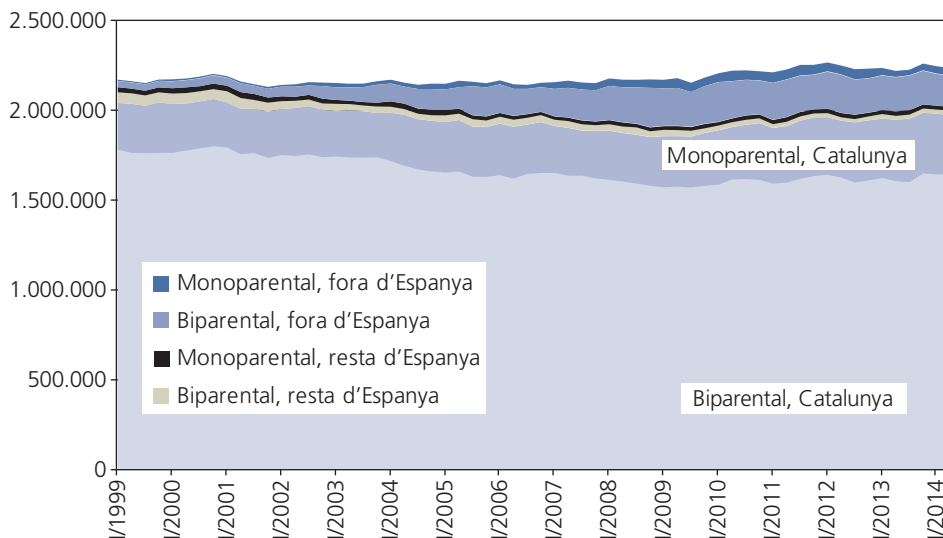
Font: elaboració a partir de l'Enquesta de població activa (EPA).

formats per població nascuda fora d'Espanya estan abandonant Catalunya substancialment. En sentit contrari, les parelles mixtes on un és nat a Catalunya i l'altre fora d'Espanya han crescut des de quaranta mil a més de cent mil en els darrers anys. Finalment, la realitat més minoritària són les parelles mixtes en què ambdós membres són nascuts fora de Catalunya, però un a Espanya i l'altre fora de l'Estat, que han oscil·lat a cada moment vora les noranta mil.

Un altre cop estem davant d'una fotografia, atès que una parella pot acabar de formar-se o ja fer un cert temps que conviuen junts. A més, qui no conviu en parella pot ser que mai l'hagi format, o que visqui ara sense parella perquè s'hagi dissolt per separació o mort d'un cònjuge. El mateix passa quan observem el nombre de fills i filles que viuen a casa dels pares, i així, per exemple, les llars sense fills pot ser perquè mai els hagin tingut o perquè ja s'hagin emancipat tots. Cal tenir-ho en compte en presentar la segona posició familiar de la qual ens fem ressò, la de fill o filla, que la definim com la posició de qui conviu amb el pare, la mare o ambdós pares, però sense parella ni fills propis a casa. D'aquesta manera analitzem la composició migratòria dels fills en funció del tipus de nucli principal de la llar on resideixen, és a dir, mesurant si conviuen a una llar amb un nucli biparental o monoparental.

El nombre de fills segons la definició que acabem de donar s'ha mantingut força estable, al voltant dels dos milions dos-cents mil. El volum més important, de bon tros, són els nascuts a Catalunya (sense controlar el lloc d'origen dels seus pares), tot i que ha dismi-

Gràfic 6.8. Posició de fill o filla segons el nucli parental i el lloc d'origen, 1992-2014.

Font: elaboració a partir de l'Enquesta de població activa (EPA).

nuït la seva presència relativa, atès que de suposar un 94% ha passat a ser un 88% de la població de fills residencialment dependents. Entre aquest grup de nascuts a Catalunya a principis de la finestra d'observació, hi havia set fills en llars amb nucli biparental per cada fill en nucli monoparental, una relació que ha anat decaient fins a arribar a principis de la segona dècada del segle *xxi* a un valor de cinc en nuclis biparentals per cada un en nucli monoparental, és a dir, s'ha incrementat significativament la monoparentalitat entre els fills nascuts a Catalunya.

En el període observat, 1999-2014, els fills nascuts fora de Catalunya però dins de l'Estat espanyol són molt minoritaris, i encara més avui en dia: eren noranta mil a l'inici del període i són cinquanta mil en els darrers anys. La relació de monoparentalitat entre aquest grup s'ha reduït a la meitat: de dos convivint a un nucli biparental per cada un en nucli monoparental, en igualtat entre uns i altres.

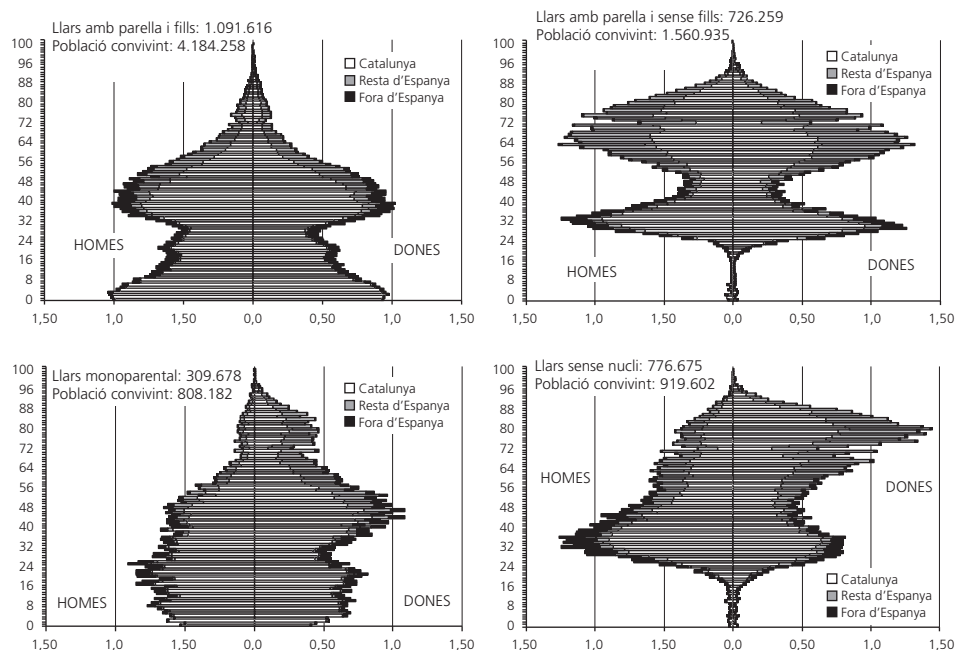
Com hem anat reflectint, la immigració de fora d'Espanya és la gran protagonista dels darrers temps, i veiem ara que també és el cas en la posició del fill convivint, si més no, amb un dels pares i nascut més enllà de les fronteres espanyoles. Aquest indicador assenyala la magnitud de la migració familiar, dels fills que vénen, si més no, amb un dels pares: veiem així com l'expansió econòmica va ser acompanyada d'un progressiu increment de fills nascuts fora de l'Estat, passant de cinquanta mil a principis de segle a dos cents cinquanta mil a finals de l'expansió econòmica, l'any 2008. També aquí les dades des de 2012 ençà assenyalen la sortida de Catalunya d'aquests fills (amb les seves famílies), ja que el nombre de fills a principis de 2014 és de poc més de dos-cents mil. Entre

aquest col·lectiu, la relació de monoparentalitat no ha canviat significativament, vorejant sempre el valor de quatre fills en un nucli biparental per cada un en nucli monoparental.

Per centrar-nos en les posicions familiars actuals, acabarem tal com hem començat, amb unes imatges nítides extretes del cens de població de 2011, aquest cop presentant la població en funció de si viuen en una llar on hi ha algun nucli biparental, o algun de monoparental, alguna parella sense fills, o, finalment, si es tracta d'una llar on no hi ha cap nucli (persones soles en grups d'amics on no es dóna cap relació de parella o filiació). Certament, es poden donar en una llar distintes combinacions de nuclis, com per exemple aquella parella amb fills que resideixen amb el pare o mare d'un dels conjuges, amb la qual cosa conforma així també un nucli monoparental. Per mor de la simplicitat, definirem la llar segons el nucli principal i prioritzarem la que presenti una parella amb fills o, si no n'hi ha, una parella sense fills o, si no s'observa cap parella a la llar, l'existència d'un nucli monoparental per, finalment, agrupar totes les llars sense cap nucli, ni de parella ni parental (gràfic 6.9).

Dels quasi set milions i mig de persones residents a Catalunya aleshores, un 56% vivien en llars, si més no, amb un nucli format de parella i fills; un 21%, en llars amb una parella; un 11%, en situació monoparental, i un 12%, en llars sense cap nucli. Així mateix, de les dos milions nou-cents mil llars, un 36% tenien una parella amb fills; un 25%, una parella sense fills; un 11%, un nucli monoparental, i un 27% no tenien cap nucli familiar.

Gràfic 6.9. Piràmides de convivència segons tipus de llar, Catalunya, 2011 (%).

Font: elaboració a partir del cens de 2011.

El tipus de llar està completament vinculat a l'etapa familiar en què s'està ubicat, i per això mateix la migració més antiga té una estructura de la llar distinta de la migració més moderna i de la dels autòctons (aquests dos darrers col·lectius són molt més joves). En efecte, la majoria de la població nascuda fora de l'Estat o a Catalunya conviu en llars on el nucli principal el conforma una parella amb els seus fills (en concret, un 60%), un de cada cinc ho fa en llars amb una parella sense fills a casa, i el restant es distribueix meitat i meitat entre nuclis monoparentals i llars sense nucli. En contrast, entre qui ha nascut a Espanya les parelles amb fills tenen menys presència (40%), destaquen per la seva importància les parelles sense fills (35%), probablement perquè tots els fills són ja emancipats, i les llars sense nucli (17%), compostes en gran part per persones grans que viuen soles.

Així, la piràmide que representa les parelles amb fills (a dalt, a l'esquerra, al gràfic 6.9) la veiem equilibrada per sexe, tant entre els pares i mares que conformen la població adulta com entre els fills i filles que conformen la població infantil i jove. Inferim la bona salut de les parelles en aquestes llars, ja que el volum de fills és força impressionant, i es comprova, a més, que la immensa majoria de la població filial és nascuda a Catalunya, tot i que cal destacar una minoria significativa nascuda fora de l'Estat espanyol (al voltant del 5%). També la immensa majoria de pares i mares són gent nascuda al país, tot i que amb un component molt important nascut fora d'Espanya (al voltant d'un 10% de la població adulta) i fora de Catalunya dins d'Espanya, més com més gran és la població observada: un 5% entre els trenta anys i escaig, un 10% entre els de quaranta i escaig, i així va pujant en progressió geomètrica fins a abastar un 40% entre qui té prop de la seixantena.

Seguint aquesta ordenació, l'altre grup de llars en volum són les de la població que conviu en parella (o amb una parella). Aquí intuïm dos col·lectius: les parelles que (enca-ra?) no han tingut fills (i que tenen al voltant dels 35 anys i són principalment nascudes a Catalunya: cal tenir en compte que la infecunditat d'aquestes generacions arribarà molt probablement al 20%. Vegeu Miret, 2006 i 2008) i les parelles que podem assumir que tenen tots els fills emancipats, que tenen al voltant de 70 anys i que es reparteixen a parts similars entre els nascuts a Catalunya i els nascuts a Espanya però fora de Catalunya.

Les llars amb nucli monoparental tenen una asimetria més gran per sexe com més alta és l'edat del protagonista: aquesta és molt senyalada entre els més grans de 70 anys, ho és menys entre la població adulta i inexistent entre la infantil i juvenil. En aquesta piràmide de convivència es fa difícil distingir, a primer cop d'ull, qui es troba en posició de pare o mare i qui de fill o filla, i probablement aquesta posició dóna explicació de la menor asimetria com més jove és la població: entre els menors de 30 anys tothom està en posició de filiació i entre els més grans de 70 tothom està en la de paternitat (o, més específicament, de maternitat); en contrast, entre els adults hi ha una barreja entre mares (també alguns pares) i fills (també filles). En relació amb el lloc de naixement podem dir que la monoparentalitat i la biparentalitat es presenten igual en tots els col·lectius.

La darrera piràmide representa les llars on no es dóna cap relació de parella o filiació. En aquesta estructura destaca la forta importància de les dones al voltant de 85 anys (vivint soles?) i dels homes al voltant de 35 anys (vivint sols o en grups d'amics?). Una es-

tractura que es reflecteix en els altres sexes, tot i que de manera no tan aguda, és a dir, també és perceptible a Catalunya el volum d'homes grans que viuen sols o dones joves que viuen soles o en grup. Com podem comprovar, entre la població més gran l'origen espanyol de fora de Catalunya està més present, mentre que entre els més joves és molt minoritari i, complementàriament, molt més substancial entre la població nascuda fora d'Espanya. En el cas de les llars sense nucli, cal ressaltar que l'estructura de la població autòctona i immigrada a Catalunya és pràcticament idèntica.

6.5. Migracions laborals i família: continuïtats i discontinuïtats

■ 6.5.1. Conclusions

En observar l'estructura demogràfica de la població a Catalunya resulta sorprenent que la quantitat relativa de població immigrant, que no ha nascut al país, és similar a qualsevulla que sigui l'edat observada entre els 30 i els 70 anys, i manté una proporció constant entre els que tenen menys de 30 anys i els més grans de 70 anys. La diferència rau en la composició segons el lloc d'origen, ja que els immigrants més grans són nascuts majoritàriament a Espanya, mentre que els més joves ho són fora de l'Estat. Hi ha diferents onades però idèntic resultat demogràfic: població jove amb gran empena per treballar i formar una família. En conseqüència, no és dona cap procés complementari de la població, ja que, amb independència de si els naixements al país són molts o pocs, la població immigrada es manté força estable. Ara mateix, un de cada tres catalans no ha nascut a Catalunya.

Tanmateix, és preocupant el degoteig constant de sortides entre la nova població immigrada des de 2011 ençà. El pronòstic és que aquest procés continuarà si el context de crisi continua, ja que un cop comença el flux de sortida és molt difícil d'aturar. Potser aquesta és una característica pròpia (i desagradable) de la nova immigració, atès que la bonança del mercat de treball i la protecció de l'estat del benestar l'ha acompanyada per un temps clarament insuficient per aconseguir el seu arrelament: només un lustre i mig, no ha arribat ni a una dècada.

El darrer despertar demogràfic de la Catalunya contemporània es va donar gràcies, en principi, a l'augment de la natalitat des de l'any 1997, un trienni abans del fort increment de la immigració d'origen estranger: la millora del mercat de treball (per la disminució progressiva i continuada de l'atur) va provocar un efecte immediat en la formació de famílies i un efecte crida una mica més tardà per augmentar la força de treball (i que es va afegir amb ganes a l'increment natalici). Tot plegat ha conduït a fer que siguem cinc milions de catalans nadius i dos i mig de catalans vinguts de fora del país.

Durant tot el període analitzat, la població que treballa o busca feina s'ha incrementat sense descans fins a l'esclat de la darrera crisi, a partir de la qual s'ha donat una reducció protagonitzada per la població nascuda a Espanya. La que va venir d'Espanya ha gaudit de la jubilació d'un molt jove i inexpert estat del benestar i, majoritàriament, s'ha quedat al seu país, Catalunya, amb tota la seva família. I al contrari, la vinguda de més

enllà de les fronteres espanyoles s'ha trobat molt més escanyada i amb uns volums encara relativament escassos s'ha vist forçada a marxar, tot i que, malauradament, hi ha molts casos que estan pensant a fer-ho aviat: una força de treball que no disposa de xarxa familiar i que no rep altra ajuda que la d'un mercat de treball dinàmic, del qual ja no gaudim a Catalunya.

Això ho constatem amb l'evolució de l'atur, que dibuixa una sèrie d'episodis espasmòdics, on tot s'ensorra, i una lenta millora en moments de bonança on les bones perspectives sempre sembla que han vingut per quedar-se, fins al desastre següent. La darre-ra crisi va tenir lloc entre finals del 2008 i principis del 2009, amb una gravetat que ha anat empitjorant fins al 2013: tothom ha rebut, però la nova immigració l'ha sofert de manera més acarnissada.

El patró d'activitat per edat és diferent segons el lloc de naixement. Els homes nascuts fora de Catalunya dins de l'Estat s'insereixen abans al mercat de treball, però també l'abandonen per jubilació abans. Els nascuts fora d'Espanya entren abans i l'abandonen més tard: el fet de la immigració comporta normalment la presència en el mercat de treball. En relació amb l'activitat femenina, el patró realment diferent és el de les nascudes fora d'Espanya, que segueixen un model dual en què una dona o bé es manté al mercat de treball sigui quina sigui l'edat observada, o bé no hi accedeix, ja sigui pel model cultural o per la impossibilitat legal de fer-ho (quan no es disposa del permís de treball). En relació amb les nascudes a Catalunya i a Espanya, la pauta denota un efecte de generació: com més joves són, més alta és la seva presència al mercat de treball, un procés que continua i que ha arribat per quedar-se.

L'atur afecta més la joventut, les dones adultes nascudes a l'Estat espanyol però fora de Catalunya i la població nascuda fora d'Espanya, aquesta última independentment del seu sexe i edat. Els sospitosos habituals en situacions de crisis tornen ara a declarar-se culpables.

Tot aquest context laboral es viu sempre en família. En la immensa majoria de les llars catalanes hi ha una relació de parella i de filiació, si més no alguna de les dues. Un indicador de la integració de la immigració és el nombre de parelles mixtes. En aquest sentit, cal destacar que el volum d'unions entre dues persones nascudes fora de Catalunya dins de l'Estat és similar al d'una persona nascuda a Catalunya i l'altra a la resta de l'Estat. En el mateix sentit, destaca l'increment de les parelles on un és nat a Catalunya i l'altre fora d'Espanya, tot i que aquestes unions encara estan lluny d'aquelles en què ambdós membres són nascuts fora d'Espanya. Tanmateix, cal dir que la formació de parelles mixtes amb un membre nascut més enllà de l'Estat va a bon ritme.

La base de la piràmide demogràfica està composta per un volum considerable de fills i filles nascuts a Catalunya, ja que les onades migratòries dels seixanta van formar família al país, i es van arrelant no sols laboralment, sinó també familiarment. En contrast, la nova immigració ha tingut un component familiar més important, atès que ha vingut més sovint que altres onades amb fills nascuts als països d'origen. Malauradament, aquesta migració familiar també està retornant al seu lloc d'origen o cap a països que ofereixin millors perspectives laborals.

De fet, l'estructura de les llars a Catalunya denota la fase familiar de la població immigrada: el cas de la migració internacional és similar al dels autòctons, mentre que el d'espanyols té més presència de parelles amb els fills ja emancipats i de llars unipersonals (dones grans que viuen soles).

■ 6.5.2. A tall de proposicions per a la política pública

Les polítiques haurien de recordar que el volum de la immigració és un tret força constant a Catalunya, amb independència del grup d'edat i el sexe que estiguem considerant: no hem tingut mai un flux immigratori extraordinari, sinó que sempre hem gaudit de l'entrada habitual al país. Tot i així, els problemes que enuncïava Francesc Candel a *Els altres catalans* continuen vigents: habitatge, precarietat laboral, classisme, etc. La immigració es produeix per efecte crida gràcies a la millora econòmica, amb independència de la generositat dels sistemes públics d'educació i sanitat d'aquell moment. De fet, segons la meua opinió, les polítiques públiques que cal aplicar són similars tant per a la població autòctona com per a la immigrant, ja que les dimensions bàsiques del seu benestar són iguals: salut, feina i casa. Certament, qualsevol política que ajudi a trobar feina afavorirà més el col·lectiu més aturat, que ara per ara són, per aquest ordre, la immigració internacional, la joventut i les dones.

Més enllà d'aquestes dimensions bàsiques en les polítiques públiques voldríem anomenar, aprofitant l'avinentesa, altres aspectes fonamentals, com l'educació durant la joventut i la formació continuada durant l'adulthood (bàsiques per a la integració de la població immigrant), i tot allò que té a veure amb la comptabilització de la vida familiar i laboral, unes esferes que sembla que al nostre país estiguin barallades (sense que sigui, però, una excepció en l'àmbit internacional, ans al contrari).

En aquest sentit, cal tenir en compte que la nova immigració té un component familiar més important que en les onades anteriors, és a dir, que vénen molt més pares i mares amb fills dependents. Aquest fet suposa un esforç suplementari del sistema educatiu, en especial quan els nens arriben a edat escolar. A més, caldrien altres polítiques que ajudin les famílies en situació de crisi, tot i que si aquestes polítiques no existeixen per als autòctons, poc podem esperar que responguin a les demandes específicament de la població immigrada, tot i que sovint aquesta última té una xarxa familiar més enllà de la llar molt més deficient que la població autòctona.

Finalment, voldríem destacar que la presència de persones grans que viuen soles també és un clam de primer ordre per a l'acció de les polítiques públiques, atès que suposen una demanda d'ajut que sovint no pot ser coberta completament pels seus llaços familiars propers, si és que en tenen i són actius.

Referències bibliogràfiques

- CANDEL, F. (2010). *Els altres catalans* (edició no censurada). Barcelona: Edicions 62.
- MIRET GAMUNDI, P. (2006). «Formació familiar a Catalunya: la nupcialitat i la fecunditat durant els darrers vint-i-cinc anys del segle xx i els primers del xxi». A: *Papers de Demografia*, núm. 279. <http://www.ced.uab.es/publicacions/PapersPDF/Text279.pdf>.
- MIRET GAMUNDI, P. (2008). «Convivència en parella i formació d'unions a Catalunya: homogàmia i endogàmia conjugal». A: *Condicions de vida i desigualtats a Catalunya, 2001-2005*. Fundació Jaume Bofill, volum II, p. 71-132. <http://www.obdesigualtats.cat/intra/ob/documents/071132convivenciavolum2pol65.pdf>.
- MIRET GAMUNDI, P. (2008). «¿Han cambiado los comportamientos respecto al tamaño de la familia en España? Análisis de la fecundidad por orden de nacimiento de 1975 a 2005». A: *Sistema*, 202, p. 95-116.
- MIRET GAMUNDI, P.; VIDAL COSO, E. (2009). «Evolución històrica de la vida laboral en España de 1976 a 2006». A: López Trigal, L.; Abellán, A.; Godenau, D. (coord.). *Envejecimiento, despoblación y territorio*. Universidad de León, p. 206-227. <http://www.ced.uab.es/publicacions/PapersPDF/Text338.pdf>.
- VIDAL COSO, E.; MIRET GAMUNDI, P. (2014). «The labour trajectories of immigrant women in Spain: Are there signs of upward social mobility? A: *Demographic Research*, volum 31 (13), p. 337-380. <http://www.demographic-research.org/volumes/vol31/13/31-13.pdf>.

7. Les altres catalanes: formar família abans o després de la migració?^{56, 57}

Elena Vidal-Coso

Elena.Vidal@unige.ch

Institut d'Estudis Demogràfics i de Trajectòries de Vida
Facultat de Ciències de la Societat de la Universitat de Ginebra

Xiana Bueno

xianabuenogarcia@fas.harvard.edu

Departament de Sociologia de la Universitat de Harvard

Resum

Atès que la formació familiar i l'experiència migratòria són dos esdeveniments que acostumen a donar-se en moments molt propers a les trajectòries vitals de les dones migrants, el nostre interès és analitzar-ne tant els calendaris com la relació temporal entre aquests esdeveniments. D'una banda, descrivim les pautes d'edat d'arribada a Catalunya, de formació de la primera unió estable i de naixement del primer fill. D'altra banda, fem l'anàlisi de supervivència a l'inici de la vida familiar d'aquelles dones nascudes fora de Catalunya que van migrar sense haver estat mai unides i sense haver tingut fills. Comparem les dones arribades a Catalunya des de la resta d'Espanya durant la segona meitat del segle xx amb les migrants arribades de l'estranger a l'inici del segle xxi. L'objectiu és esbrinar si hi ha elements comuns o divergents entre les seves pautes de primera unió i primera maternitat.

Paraules clau: migració interna, migració internacional, calendari, primera unió, primer fill, anàlisi de supervivència.

56. Aquest treball forma part del Projecte finançat pel Pla nacional d'R+D+I 2011 *¿De la complementariedad a la exclusión? Análisis sociodemográfico del impacto de la crisis económica en la población inmigrada* (ref. CSO2011/24501).

57. Les autores són membres de l'equip d'investigació GEDEM (Grup d'Estudis Demogràfics i de les Migracions) al Centre d'Estudis Demogràfics de Barcelona.

Las otras catalanas: ¿formar familia antes o después de la migración?

Resumen

Dado que la formación de una familia y la experiencia migratoria son dos procesos que acostumbran a acontecer de manera próxima en el tiempo en las trayectorias vitales de las mujeres migrantes, nuestro interés es analizar tanto los calendarios respectivos como la relación temporal entre los mismos. Por una parte, describimos las pautas de edad de llegada a Cataluña, de formación de la primera unión estable y de nacimiento del primer hijo. Por otra, analizamos la supervivencia al inicio de la vida familiar de aquellas mujeres nacidas fuera de Cataluña que migraron sin haber estado nunca unidas y sin haber tenido hijos. Comparamos las mujeres llegadas a Cataluña desde el resto de España durante la segunda mitad del siglo xx con las migrantes llegadas desde el extranjero a inicios del siglo xxi. El objetivo es identificar si hay elementos comunes o divergentes entre sus pautas de primo unión y de primo maternidad.

Palabras clave: migración interna, migración internacional, calendario, primera unión, primer hijo, análisis de supervivencia.

The other Catalan women: forming a family before or after migration?

Abstract

Since forming a family and migration experience are two processes that tend to occur with little difference in time in life stories of migrant women, our interest is to analyse both calendars as well as the temporal relationship between them. First, we describe the patterns of age when arriving to Catalonia, when forming the first stable union and when giving first birth. In addition, we performed a survival analysis at the beginning of family life for women born outside Catalonia who migrated without ever having been in a stable union or being childless. We compared the women who migrated to Catalonia from the rest of Spain during the second half of the 20th Century with the foreign-born migrant arrived at the beginning of 21st Century. Our goal is to identify which elements are common and which are divergent among their patterns of first-union and first-child.

Keywords: internal migration, international migration, calendar, first union, first child, survival analysis.

Les autres catalanes: la formation de la famille avant ou après la migration?

Résumé

Vu que la formation d'une famille et l'expérience de la migration sont deux événements qui ont tendance à se produire presque au même temps dans les trajectoires de vie des femmes migrantes, notre intérêt est d'analyser aussi bien les respectifs calendriers et le rapport temporaire entre ces deux expériences. D'un côté, nous décrivons les patrons d'âge au moment de l'arrivée en Catalogne, au moment de formation de la première union stable et au moment de la première naissance. D'un autre côté, nous avons analysé la survie au début de la vie familiale des femmes nées hors de Catalogne, qui ont migré et qui n'avaient jamais été en union ni avaient pas eu d'enfants avant la migration. Nous avons aussi comparé les femmes qui sont venues en Catalogne provenant du reste de l'Espagne pendant la seconde moitié du ^{xx}^{ème} siècle avec celles arrivées de l'étranger au début du ^{xxi}^{ème} siècle. Notre objectif est de déterminer s'il y a des éléments communs ou divergents entre leurs modèles de primo-union et de primo-maternité.

Mots-clé : migration interne, migration internationale, calendrier, premier mariage, premier enfant, analyse de survie.

7.1. Presentació: les migracions d'abans i d'ara

Un dels trets idiosincràtics de la societat catalana ha estat el caràcter receptor de població nascuda a fora, la qual cosa porta a considerar la immigració com un component estructural del sistema català de reproducció (Cabré, 1999). Efectivament, no es pot entendre la configuració de la població catalana d'avui dia sense tenir en compte que s'ha anat nodrint al llarg dels segles, i en especial des dels inicis del segle ^{xx}, de successius i nombrosos fluxos de població arribada d'altres contrades. Tres han estat les principals onades migratòries cap a Catalunya, i totes han estat estretament relacionades amb els cicles econòmics. Les dues primeres es produeixen, aproximadament, des de l'inici del segle ^{xx} fins a l'inici de la democràcia i tenen com a protagonista aquella població nascuda a la resta del territori espanyol. La primera d'aquestes onades s'inicia amb el començament del segle ^{xx}, s'allarga fins a l'esclat de la Guerra Civil (Arango, 2007) i representa l'arribada de població des dels territoris espanyols més propers com són Aragó, el País Valencià, Múrcia o Almeria. La segona comença als anys cinquanta, assoleix la seva màxima intensitat durant els anys seixanta, i s'interromp amb la crisi econòmica de mitjan anys setanta (Pujadas, 2007). La població immigrada durant aquesta segona fase ho fa especialment des d'Andalusia i Extremadura. Finalment, la tercera i, fins al moment, darrera onada, ha estat protagonitzada per intensos fluxos d'entrada de població des de l'estranger. S'inicia amb la recuperació econòmica dels darrers anys del segle passat i agafa especial em-

branzida amb l'arribada del nou mil·lenni, fins que, de nou, es veu truncada de sobte per l'esclat de la profunda crisi econòmica a partir de l'any 2008. Per tant, al llarg del segle xx i durant els primers vuit anys del segle xxi, assistim a un augment de la població immigrada al nostre país, així com a un canvi en relació amb els orígens de la població que arriba a Catalunya.

«Els immigrants d'ara no són com els d'abans», comença dient Candel a un dels capítols d'*Els altres catalans* (1964), però de seguida afegeix: «Aquesta asseveració no és del tot certa». Igual que Candel, quan diu que hi ha «paral·lelismes entre els migrants de totes les èpoques», nosaltres també creiem que hi ha certes similituds en com els migrants d'abans i els d'ara afronten el seu cicle de vida al voltant d'un fet que els marca i uneix, que és el migratori, ja que, no ho oblidem, les motivacions per a la migració, com la història en general, es repeteixen. En aquest sentit, l'imaginari col·lectiu ha considerat les dones arribades a Catalunya des d'altres comunitats autònomes com a migrants d'arrossegament, que arriben al territori català de manera simultània o posterior a membres masculins de les seves famílies, principalment els marits, però també els pares. I això s'ha produït malgrat que treballs com els de Domingo, Treviño i Bueno (2011) identifiquin els motius de treball per sobre dels familiars entre les immigrants de la resta d'Espanya a Catalunya. En aquest sentit, alguns autors han destacat la "invisibilitat" d'aquesta migració laboral femenina (Solé, 2000). En el cas de la immigració internacional femenina, en canvi, la majoria de la recerca ressalta el caràcter laboral de les migracions de les dones arribades recentment de l'estranger (Aubarell, 2000), sobretot entre les llatinoamericanes, tot i que també identifica el model tradicional de reagrupació familiar entre la migració femenina de determinats col·lectius, com ara el cas del marroquí (Cammarero, 2010).

No obstant això, no és el nostre objectiu explicar els motius de la immigració femenina a Catalunya. Tot i el reconeixement de l'existència d'altres dimensions més enllà de la familiar que ajuden a entendre aquest moviment femení envers el nostre país, la nostra intenció en aquest capítol és la de destacar els comportaments de formació familiar entre les dones immigrades. En efecte, atès el component migratori de la reproducció de la societat catalana, l'atenció científica, i també la mediàtica, s'ha centrat a analitzar el comportament diferencial de formació familiar, sobretot de la fecunditat, dels immigrants en relació amb el de la població autòctona (Devolder *et al.*, 2010). Així mateix, l'interès també ha estat a destriar si l'experiència migratòria suposava un apropament als patrons demogràfics de la societat d'acollida o, ans al contrari, les pautes reproductives d'origen persistien a pesar del contacte amb la societat catalana.

En el cas de les dones immigrades, no podem analitzar el seu comportament de formació familiar sense tenir en compte que aquest sol estar pertorbat per l'experiència migratòria, dos esdeveniments clau que acostumen a produir-se en moments molt propers en les trajectòries vitals de les persones migrants adultes. Per tant, el primer pas necessari és analitzar la relació entre el moment de l'arribada a Catalunya i el de la formació familiar de les dones nascudes a fora. Efectivament, el fet que la gran majoria de les dones que han nascut fora de Catalunya, ja sigui a la resta d'Espanya o a l'estranger, hagin arribat

quan eren joves en edat de formar la família, fa necessari l'anàlisi de quina ha estat la seqüència temporal entre el moment d'arribada i la formació de la família d'aquestes persones, ja que creiem que es donen inevitables interaccions entre migració i formació familiar.

A partir de les dades retrospectives dels historials migratori, d'unions i reproductiu de l'Enquesta sociodemogràfica de 1991 de l'Institut Nacional d'Estadística (INE) i de l'Enquesta demogràfica de 2007 de l'Institut d'Estadística de Catalunya (IDESCAT), ens interessen els calendaris de dos esdeveniments demogràfics clau en la vida de les dones immigrants a Catalunya: el de la primera relació de parella estable i el de la transició a la primera maternitat, en funció dels seus orígens i de l'onada migratòria (interna o internacional), i en comparació amb els de les dones nascudes a Catalunya. Posteriorment, prenem com a punt de referència el moment de la migració, és a dir, diferenciem aquelles dones que van formar la seva primera unió o van ser mares per primer cop abans de la seva migració a Catalunya, les que ho van fer el mateix any, i les que ho van fer amb posterioritat. Un cop identificades, el nostre interès científic se centra en aquelles dones que encara no havien format cap unió, així com en les que no havien iniciat el seu comportament reproductiu al seu lloc d'origen. Observem el temps transcorregut entre la seva arribada i els dos esdeveniments estudiats. Com que ens interessen els seus comportaments un cop a Catalunya, ens assegurem que mesurem l'efecte de *l'experiència real* i no de *l'expectativa* de la migració en els calendaris de formació familiar, tot i que reconeixem que la perspectiva d'una migració futura (més o menys propera) pot alterar el temps de formació familiar de les persones. Utilitzem diverses tècniques estadístiques de l'anàlisi de la història d'esdeveniments. Aquestes tècniques permeten relacionar de manera dinàmica un esdeveniment de la vida d'una persona amb un altre esdeveniment anterior de la mateixa persona. Analtzem d'una banda el temps transcorregut entre la migració i l'establiment de la primera unió i, de l'altra, el temps que passa entre la migració i el naixement del primer fill o filla.

7.2. L'inici de la formació familiar en la vida del migrant

A Espanya en general i a Catalunya en particular, són molts els treballs que s'han dedicat a estudiar les pautes de formació familiar dels migrants des de disciplines múltiples. Bona part de l'interès científic previ s'ha preocupat més per saber la composició de les unions –amb qui s'uneixen els migrants– o per la intensitat de la fecunditat –quants fills tenen– i, en canvi, no han estat tants els treballs que se centren específicament, des de la demografia, a analitzar el calendari d'inici de la vida familiar dels migrants en relació amb el moment migratori.

Sovint la literatura científica s'ha aproximat a l'estudi dels calendaris familiars per analitzar el retard associat als comportaments vinculats a la segona transició demogràfica (Billari i Kohler, 2002; Beaujot, 2006). Quan el focus es posa només en els primers esdeveniments –la primera unió i la primera maternitat–, l'anàlisi s'ha preocupat d'esbrinar,

en aquests primers esdeveniments, l'efecte de l'expansió educativa de la dona i de la seva incorporació al mercat laboral. També són nombrosos els estudis sobre el nombre final de fills de les dones o la probabilitat d'experimentar un divorci (Blossfeld, 1995; Hoem, 1986; Liefbroer i Corijn, 1999; Mantiing, 1994). No són tants els treballs que, des de la demografia, vinculen la pauta d'edat amb el fet migratori i el seu efecte (Carlson, 1985; Hill, 2004; Landale, 1994; Lindstrom i Giorguli, 2007; Milewsky, 2007).

Els estudis sobre fecunditat d'immigrants també són nombrosos i ens recorden que sovint el cicle de vida reproductiu està integrat al cicle migratori. Aquesta extensa literatura (Anderson, 2001; Kulu, 2003; Lindstrom i Giorguli, 2007; Milewsky, 2007; Roig i Castro, 2007) ha establert múltiples hipòtesis interpretatives per explicar la interrelació entre migració i fecunditat (hipòtesis d'adaptació, selecció, interrupció, interrelació d'esdeveniments, socialització o legalitat). Carlson (1985) planteja com el fet migratori ha de tenir indiscutiblement un efecte en l'edat d'inici de la formació familiar ja que el migrant s'enfronta a un nou context social on ha de reconstruir la seva vida. Al seu estudi evidencia l'existència d'un retard en la formació de la parella i el primer fill, tot i que insisteix en el fet que aquest efecte és temporal, és una interrupció, ja que la flexibilitat i l'adaptabilitat pròpies del migrant fan que o bé s'amotlli a les pautes de la societat de destinació, o bé reprengui les pròpies del seu lloc d'origen un cop troba certa estabilitat. En contrapartida, altres autors no han identificat aquest efecte d'interrupció o retard de calendari; al contrari, han descrit una ràpida transició a la formació familiar basant-se en la hipòtesi d'interrelació d'esdeveniments, per la qual la migració, la unió i el primer fill són consecutius (Milewsky, 2007). Finalment, dintre del context nord-americà s'ha vinculat la creació de la família amb el desig d'obtenir un estatus legal estable en el país a través dels fills (Lindstrom i Giorguli, 2007).

Tampoc no és el primer cop que la recerca s'interessa per comparar onades migratòries a Catalunya. Ja ho va fer Francesc Candel, qui ens inspira aquest treball, en el seu moment l'any 1964 (Candel, 1999), contrastant les que es consideren la primera i la segona de les grans onades migratòries al país. I més recentment, també altres ho han considerat oportú i han comparat, com fem nosaltres, la segona i la tercera onada (Solé, 2000; Domingo *et al.*, 2011).

7.3. Fonts i metodologia

■ 7.3.1. Les enquestes

Per abordar aquesta anàlisi comparativa, comptem amb dues enquestes de caire sociodemogràfic que contenen informació extensa sobre els historials d'unió i reproductiu dels enquestats.

La migració interna és abordada des de l'Enquesta sociodemogràfica de 1991 de l'Institut Nacional d'Estadística (d'ara endavant ESD91). Aquesta enquesta conté abundant informació retrospectiva de més de 157.000 individus per a tot Espanya i 20.605

individus específicament per a Catalunya, dels quals 7.074 són nascuts fora de Catalunya. Disposem amb aquestes dades de l'any d'inici de la primera unió, del de la transició a la maternitat i del de la migració, però no sabem en quins dies ni quins mesos es van produir. Per tant, es fa difícil saber l'ordre exacte dels esdeveniments d'interès quan aquests esdeveniments es produeixen el mateix any.

D'altra banda, la immigració internacional s'ha analitzat a través de l'Enquesta demogràfica de 2007 de l'Institut Català d'Estadística (d'ara endavant ED07). L'ED07 és l'enquesta longitudinal més recent disponible per a Catalunya. La mostra total és de 27.911 individus, dels quals 3.707 són nascuts a l'estranger. L'enquesta és precisa pel que fa a les dates en què tenen lloc els esdeveniments biogràfics: unions i fills. No obstant això, en el cas de la migració només disposem de l'any d'arribada i no del mes. Amb la finalitat d'obtenir resultats al més acurats possible, s'han calculat anys d'arribada a meitat de període per determinar si els esdeveniments familiars han tingut lloc abans de la migració principal o després. A més, pel que fa a les migrants internacionals, hem treballat amb l'any d'arribada a Espanya (i no a Catalunya) perquè hem considerat la migració internacional l'element clau que ens interessa captar (i no la migració interna successiva que les va fer arribar a Catalunya). En tot cas, el 96% de les dones seleccionades van arribar directament a Catalunya.

■ 7.3.2. Selecció de la mostra

Per tal d'aprofundir en les possibles diferències per origen, més enllà de la mera comparació entre la migració interna i la internacional, hem agrupat les dones segons les categories següents:

Migració interna	Nord: Galícia, Astúries, Cantàbria, País Basc, Navarra, La Rioja, Aragó La Meseta: Castella i Lleó, Castella-la Manxa, Comunitat de Madrid, Extremadura Sud: Andalusia, Illes Canàries i ciutats autònomes Mediterrani: País Valencià, Múrcia, Illes Balears
Migració internacional*	Europa de l'Est: inclou els països europeus a excepció dels de la UE-25, Noruega i Suïssa Àfrica Llatinoamèrica *Els països de la UE-25, Noruega, Suïssa, Nord-amèrica, Àsia i Oceania han sigut exclosos de l'anàlisi perquè compten amb un nombre molt limitat de casos.

Entre les migrants internes originàries del nord, la meitat (el 49%) són aragoneses i un 31%, gallegues. Entre les originàries de La Meseta, destaquen un 37% d'extremenyes i un 31% de Castella i Lleó. Quan parlem del sud, parlem pràcticament d'andaluses, que són el 98% dels casos. La meitat de les dones del Mediterrani van néixer al País Valencià, i gairebé l'altra meitat, a Múrcia. En el cas de les immigrants internacionals, entre les eu-

ropees de l'Est un 60% són romaneses i un 20%, russes. Entre les africanes, l'origen predominant és el marroquí, amb un 73%, seguit per un 10% de senegaleses. I pel que fa a les llatinoamericanes, tot i que es tracta d'un col·lectiu força heterogeni en relació amb els països d'origen, les nascudes a tres dels països andins –Equador, Colòmbia i Perú– representen el 47% del grup.

Dos altres criteris clau van ser aplicats a la selecció de la mostra: l'any d'arribada i l'edat d'arribada. Per a l'onada de migració interna, aquest període s'ha establert entre el 1950 i el 1979. En el cas de la migració internacional, encara massa recent, s'han inclòs dones arribades des del 1987 fins al moment de l'enquesta, el 2007. En tots dos casos s'han seleccionat dones que van migrar quan tenien entre 16 i 49 anys d'edat, amb l'interès d'observar només aquelles dones per a les quals la migració ha pogut tenir una incidència en els seus comportaments de formació familiar.

Per a totes dues migracions, quan parlem de primera unió ens estem referint a una primera unió reportada per les entrevistades com la seva primera unió estable, sigui matrimonial o no.

■ 7.3.3. L'anàlisi de supervivència

Per estimar les transicions a la formació familiar –la primera unió estable i el primer fill– d'aquelles dones que van arribar sense haver-se unit mai o sense fills a Catalunya, s'ha aplicat l'anàlisi de supervivència fent servir, d'una banda, les corbes de risc a partir del càlcul de taules de mortalitat, i de l'altra, els models de riscos proporcionals també coneguts com a *models de regressió logística de Cox*. Amb l'ajuda d'aquestes tècniques, analitzem el temps transcorregut en anys des del moment de la migració –havent migrat sense haver estat mai en unió o sense tenir cap fill–, fins al moment d'experimentar aquests dos esdeveniments. El criteri de selecció ha estat el de no incloure aquelles dones per a les quals l'esdeveniment té lloc el mateix any de la migració, ja que considerem que la migració i l'esdeveniment familiar no són independents l'un de l'altre, sinó que poden tenir una relació causal que se'ns escapa. D'altra banda, s'ha de tenir en compte que una de les limitacions principals d'aquest treball és que moltes de les dones arribades des de l'estranger seran observades durant un període de temps molt curt, vista la concentració d'entrades just durant els anys anteriors d'observació, al 2007. Això significa que al moment de la recollida de dades moltes d'elles encara no hauran estat a temps de formar família a Catalunya, per la curta durada de la seva estada al nostre país.

Atès que per a les immigrants provinents de la resta d'Espanya hem seleccionat aquelles que arriben a partir de l'any 1950 i que l'any d'observació és el 1991, tenim una duració possible màxima de 41 anys en anys entre el primer esdeveniment (la migració) i cadascun dels dos restants (la unió o la maternitat), que correspondria a aquelles dones que van venir a Catalunya el 1950 i van establir la seva primera unió o van tenir el seu primer fill el 1991. Pel que fa a les dones arribades de l'estranger durant l'onada migratòria més recent, la finestra d'observació és de 20 anys màxim, que seria el cas d'aquelles que vénen el 1987, observades el 2007.

Cal assenyalar que, en interessar-nos per esdeveniments passats en la vida de les persones, la naturalesa retrospectiva de la informació fa que l'anàlisi estigui fortament afectada per la selecció de les persones observades. D'una banda, la mortalitat afecta més aquelles dones de generacions més antigues. Així, les dones que en el moment d'observació tenen més edat estan subrepresentades, ja que només veiem aquelles que van aconseguir sobreviure fins a l'observació. Aquest efecte de la mortalitat de les dones d'edat més avançada afecta sobretot l'estudi de les nascudes en altres comunitats autònomes d'Espanya. Addicionalment, en tractar-se de població migrant, el segon problema és com seleccionar-la en funció de l'èxit o el fracàs del seu projecte migratori. És a dir, no observem aquelles dones que, tot i haver complert amb tots els requisits per ser escollides en el nostre estudi (any i edat d'arribada), van deixar de residir a Catalunya pel motiu que fos abans que l'enquesta en qüestió tingués lloc. Per tant, entenem que hi ha una selecció positiva en la nostra mostra, amb una sobrerrepresentació de les immigrants reeixides.

Finalment, en l'anàlisi de supervivència a determinats esdeveniments cal tenir en compte que només s'analitzen aquells individus que en el moment d'inici estan en risc. D'aquestes dones, algunes formaran parella i algunes seran mares abans del moment d'observació, però d'altres encara no ho hauran fet, i no podem saber si és que no ho faran mai o ho faran més endavant. Aquests casos són «truncats» en el moment d'observació (o «truncats per la dreta») i les tècniques estadístiques usades les tenen en compte.

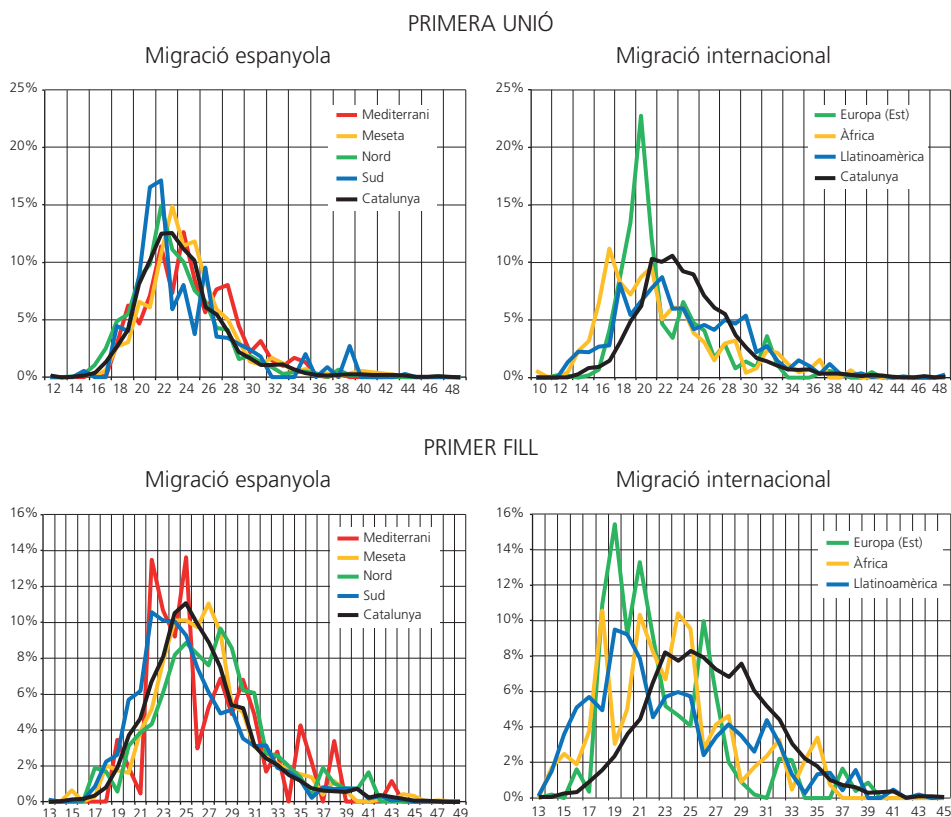
7.4. Calendaris de la primera unió i la primera maternitat per unes i altres catalanes

En aquest primer apartat de resultats, abans d'aprofundir en el paper de la migració en l'inici de la vida familiar, abordem des d'una perspectiva panoràmica els calendaris de la primera unió estable i del primer fill, comparant les pautes per edat de les dones immigrants amb les de les catalanes. Entre les immigrants internes i les catalanes observem pautes molt properes, on podem destacar que les immigrants de La Meseta, i especialment les procedents del Mediterrani, presenten un calendari lleugerament més retardat que el de les autòctones per a la primera unió. En canvi, les immigrants procedents del nord, i sobretot del sud, s'uneixen a edats lleugerament més joves. Pel que fa al primer fill, les andaluses (sud) i les mediterrànies van ser més primerenques en relació amb les procedents de la meitat nord peninsular. En qualsevol cas, les immigrants arribades de l'estranger són les que presenten calendaris de la formació familiar significativament més avançats que els de les dones nascudes a Espanya. En aquest cas, destaquen les europees de l'Est, amb una clara edat modal de 20 anys en la primera unió, mentre que les africanes s'uneixen més joves. Les llatinoamericanes són les que tenen fills més joves, fins i tot amb una incidència destacada entre les mares adolescents. A l'apartat següent explorarem quin paper li pertoca a la migració en la definició d'aquests calendaris. Val a dir que entre els dos moments observats també s'aprecia un retard en la formació familiar de les catalanes, sobretot en l'edat en què van tenir el primer fill. Per tant, no s'observen dife-

rències significatives entre els calendaris de les dones que van venir de la resta d'Espanya i els de les autòctones de les mateixes cohorts de naixement, la qual cosa evidencia que entre les dones nascudes fins a la dècada dels seixanta a Espanya no hi havia cap diferència significativa pel que fa als calendaris de formació familiar en funció de la comunitat autònoma de naixement. I al contrari, l'endarreriment en la formació familiar de les generacions més joves d'autòctones es fa encara més manifest si comparem els seus calendaris amb els de les immigrants contemporànies.

D'altra banda, les edats mitjanes representades a la figura 7.2 ens aporten nous matisos i confirmen els ja esmentats. A la migració espanyola veiem que només les immigrants del sud presenten edats més joves que la mitjana catalana, la qual és molt propera

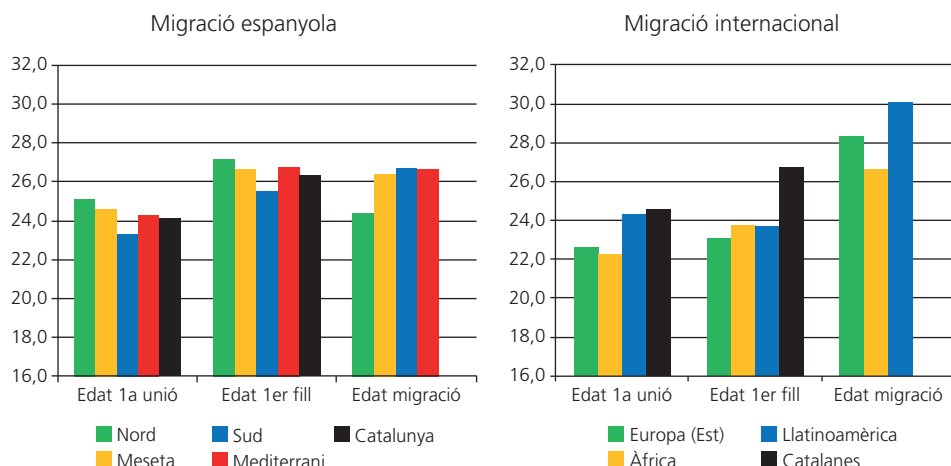
Figura 7.1. Perfils d'edat a la primera unió i al primer fill de les dones immigrants i les autòctones. Dones immigrants arribades a Catalunya entre els 16 i els 49 anys, des de la resta d'Espanya entre el 1950 i el 1979, i des de l'estranger entre el 1987 i el 2007.

Font: Enquesta sociodemogràfica de 1991 (INE) i Enquesta demogràfica de 2007 (IDESCAT).

Nota: només han sigut seleccionades les dones autòctones nascudes en les mateixes generacions de naixement potencials de les dones immigrants segons el període d'arribada a Catalunya.

Figura 7.2. Edats mitjanes a la primera unió i al primer fill de les dones immigrants i les autòctones, i edat mitjana a la migració de les dones immigrants. Dones immigrants arribades a Catalunya entre els 16 i els 49 anys, des de la resta d'Espanya entre el 1950 i el 1979, i des de l'estranger entre el 1987 i el 2007.

Font: Enquesta sociodemogràfica de 1991 (INE) i Enquesta demogràfica de 2007 (IDESCAT).

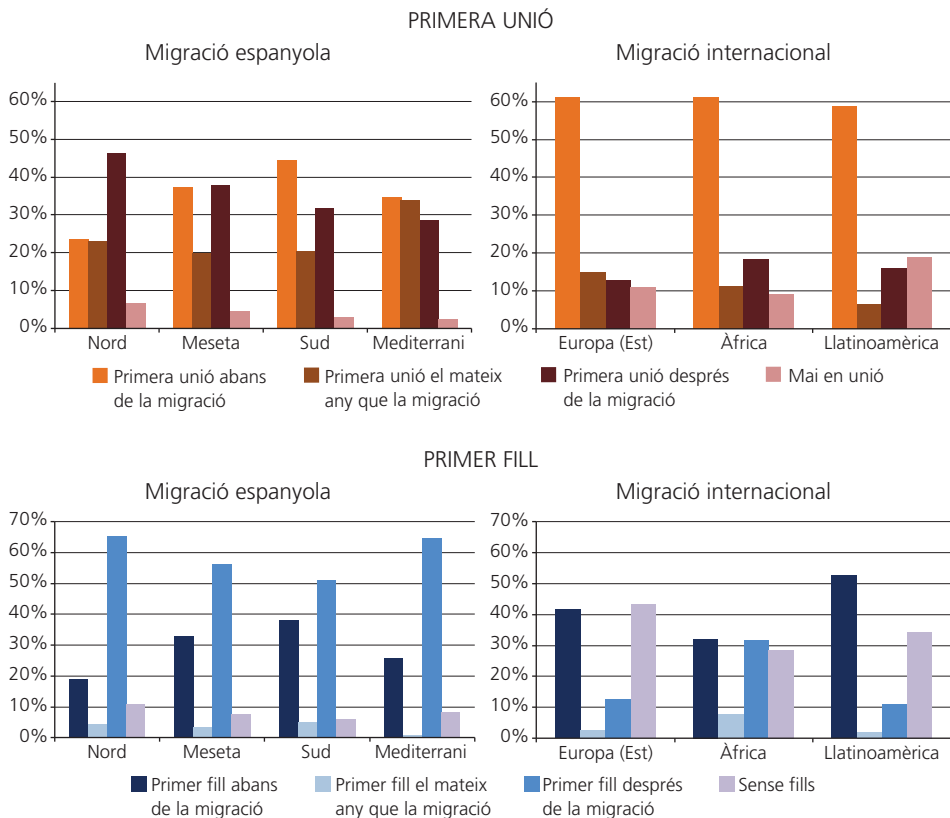
Nota: només han sigut seleccionades les dones autòctones nascudes a les mateixes generacions de naixement potencials de les dones immigrants segons el període d'arribada a Catalunya.

a la mitjana mediterrània. En aquest sentit, sí que intuïm en les immigrants del nord un possible efecte de la migració, atès que presenten els calendaris més tardans i l'edat mitjana a la migració fins a dos anys més jove que la de la resta d'immigrants internes. Comprovem com una edat d'arribada mitjana més tardana en el cas de les immigrants nascudes a l'estranger suggereix que gran part d'aquestes dones van iniciar la formació de la família als seus països. Les edats mitjanes elevades a la migració de les europees (28,4) i sobretot de les llatinoamericanes (30) –recordem que són mitjanes calculades només per a les dones arribades entre els 16 i els 49 anys– també reflecteixen un inici de la formació familiar que té lloc abans de la migració. Així mateix cal destacar el cas llatinoamericà com l'únic en què l'edat en tenir el primer fill és inferior a l'edat en la unió, un indicador clar de nivells més alts de maternitat en solitari entre aquest col·lectiu.

7.5. Projectes migratoris i familiars: interacció entre migració, primera unió i primer fill

En aquest apartat posarem els calendaris en relació amb el moment de la migració. A través de la figura 7.3 podem observar que mentre 6 de cada 10 immigrants internacionals havien experimentat la primera unió estable abans de migrar a Catalunya, les immigrants internes presenten una casuística familiar molt més diversa. A diferència de les

Figura 7.3. Moment de la primera unió i el primer fill respecte a la migració. Dones immigrants arribades a Catalunya entre els 16 i els 49 anys, des de la resta d'Espanya entre el 1950 i el 1979, i des de l'estranger entre el 1987 i el 2007.

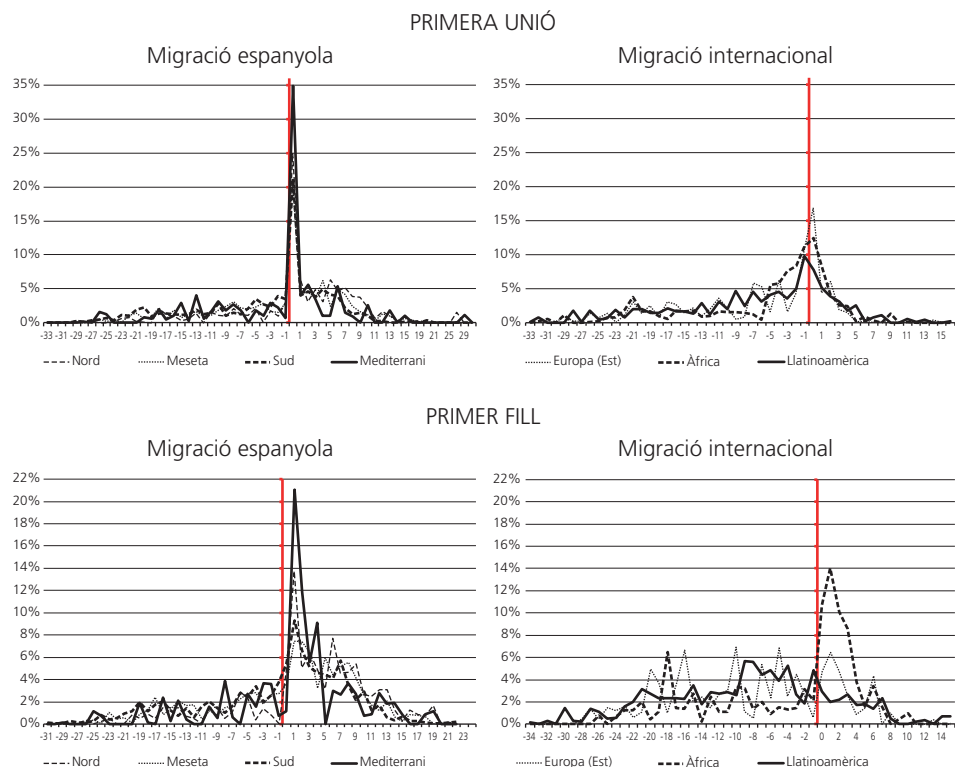
Font: Enquesta sociodemogràfica de 1991 (INE) i Enquesta demogràfica de 2007 (IDESCAT).

immigrants internacionals, la proporció de les unides abans de migrar és més baixa, i es mou entre un 44% per a les andaluses i un 24% per a les immigrants del nord. D'altra banda, per a elles, les espanyoles, les proporcions de les unides el mateix any de la migració dupliquen o fins i tot tripliquen (en el cas del Mediterrani) les proporcions obtingudes per a les estrangeres. Aquest fet ens porta a interpretar que, per a la migració interna (més que per a la internacional), el fet migratori i la primera unió, relacionats estretament entre si, van ser sovint parts d'un mateix projecte comú. Altres estudis, com el de Hill (2004), han revelat una probabilitat elevada entre les dones immigrants d'unir-se per primer cop el mateix any de la migració (6 mesos abans o després), la qual cosa suggereix la relació indissoluble entre els projectes migratori i familiar. Tot i així, per a les quatre regions d'origen a Espanya, un terç o més de les dones no s'havien unit mai en arribar i ho van fer posteriorment a Catalunya. Són mínims els nivells de les mai unides (amb un

màxim del 7% per a les immigrants del nord). Dues pautes contraposades són les de les immigrants del nord i les del Mediterrani: les primeres destaquen perquè són les que més es van unir per primer cop a Catalunya (46%) i les segones, perquè presenten proporcions similars de les unides abans, durant i després (a prop d'un terç). La figura 7.4 aprofundeix amb més detall en aquesta relació temporal entre la migració i l'esdeveniment familiar, ja que ens permet conèixer quant a prop de la migració van tenir lloc aquelles unions o fills. A través d'aquesta mateixa figura observem que, més enllà de les unides en el moment de migrar, hi ha una incidència més alta de primeres unions durant els 6 primers anys de residència, a excepció de les mediterrànies, que es concentren en els 3 primers anys posteriors al d'arribada. Aquest fet ens fa pensar en l'existència d'un mercat matrimonial transregional, facilitat per la proximitat geogràfica.

Entre les arribades de l'estranger, destaquen les africanes entre les unides després (tot i que no arriben al 20%). De fet, a la figura 7.4, veiem com les primeres unions de les

Figura 7.4. Calendari, any a any, de la primera unió i el primer fill abans o després de migrar. Dones immigrants arribades a Catalunya entre els 16 i els 49 anys, i des de la resta d'Espanya entre el 1950 i el 1979, i des de l'estranger entre el 1987 i el 2007.

Font: Enquesta sociodemogràfica de 1991 (INE) i Enquesta demogràfica de 2007 (IDESCAT).

africanes es concentren principalment entre els 6 anys previs a la migració i els 2 anys posteriors. Aquest resultat és coherent amb estudis anteriors, concretament el d'Esteve i Bueno (2012) que, de manera similar, van analitzar la transició a la unió dels migrants marroquins a Espanya, i van destacar una probabilitat més elevada d'unir-se durant els primers anys com a producte d'un mercat matrimonial transnacional, tal com ocorre també a altres països europeus (Lesthaeghe i Surkyn, 1995). El nivell de les mai unides és més elevat per a les immigrants internacionals (entre un 10 i un 20%), cosa que s'explicaria per la brevetat del període de residència a Catalunya de bona part d'aquestes dones, que van arribar al país durant els anys anteriors a l'any de l'enquesta, el 2007.

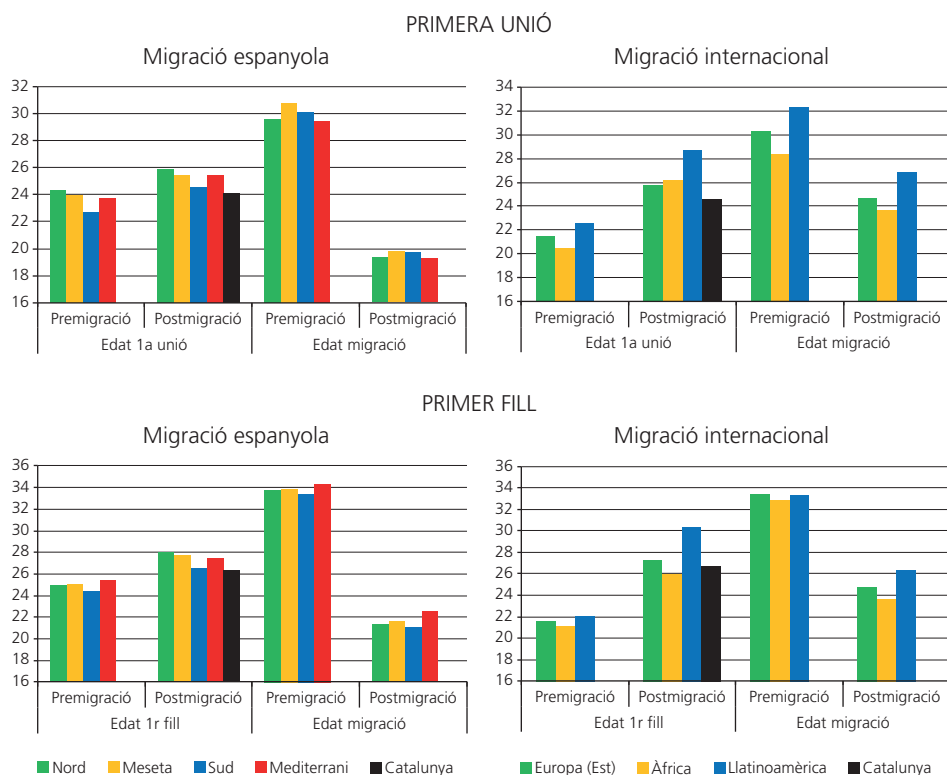
Si atenem les mateixes figures per al primer fill, podem identificar també diferències importants entre onades migratòries. Podem dir que més de la meitat de totes les immigrants internes (i un 65% de les immigrants del nord i del Mediterrani) van ser mares per primer cop a Catalunya (gran part durant el primer i segon any a Catalunya, segons la figura 7.4), mentre que aquest fet, pel que fa a la migració estrangera, resulta destacable només entre les africanes amb poc més d'un 30% (amb una concentració dels naixements entre el primer i el segon any de residència a Catalunya). Les europees de l'Est amb un 42% (també amb repunt els anys immediatament posteriors a l'arribada) i especialment les llatinoamericanes (53%) van ser mares als seus països d'origen (moltes d'elles entre els 10 i els 4 anys anteriors, o també just l'any abans de migrar), tot i que, igual que passava amb les unions, bona part de les immigrants internacionals (entre un 30 i un 40%) encara no tenien cap fill en el moment de l'enquesta. Aquests fets s'expliquen principalment pel seu caràcter de migració laboral. Altres estudis han mostrat també com els seus nivells de fecunditat són inferiors als d'altres orígens en els anys posteriors a la migració (Devolder i Bueno, 2010). Observem també que tenir un fill en el mateix any de la migració no va ser ni per a unes ni per a altres una opció habitual, a excepció d'un relatiu elevat 8% de les immigrants procedents de l'Àfrica, la qual cosa es vincula al seu paper de cònjuges reagrades que ja ha sigut esmentat anteriorment.

Per resumir, podem dir que en el cas de les immigrants internes hi ha molta diversitat en els tempos de formació de la primera unió en relació amb la migració, però clarament la descendència la van iniciar majoritàriament un cop van ser a Catalunya. En el cas de les dones provinents de l'estranger, la formació familiar s'ha dut a terme en gran part al país d'origen, amb l'excepció de les africanes, bona part de les quals s'esperen a ser a Catalunya per iniciar la seva etapa reproductiva.

Un darrer exercici ha estat comparar les edats mitjanes segons si la primera unió i el primer fill han sigut premigratoris o postmigratoris. Les dones que van iniciar la seva vida familiar durant el mateix any de la migració, les considerem juntament amb les que la van iniciar abans, perquè entenem que la major part dels casos representen projectes migratoris estretament vinculats a la família. S'inclou l'edat mitjana de les catalanes com a referència només en els casos d'inici postmigratori. Dit això, la figura 7.5 ens mostra com família i migració no estan relacionades de la mateixa manera en una i altra onada migratòria. Per a les espanyoles s'aprecia clarament com les que van tenir les primeres experiències a les seves regions d'origen van migrar molt més grans de mitjana (entre els

30 i els 34 anys). Tot i així, per estudis previs sabem que aquestes immigrants unides abans de migrar ho feien sent més joves que les dones sedentàries a les seves regions d'origen, per la qual cosa s'interpreta que la migració pugui precipitar la unió en alguns casos (Domingo *et al.*, 2011). D'altra banda, veiem que l'edat mitjana de migració de les que van formar unió o van esdevenir mares a Catalunya ronda els 20 anys, amb uns calendaris clarament més retardats respecte a les que ho van fer a les seves regions d'origen i també respecte a les catalanes. Aquest endarreriment l'interpretem com un efecte de l'experiència migratòria en el calendari. Hi ha poques diferències entre regions, però podem destacar que les immigrants del nord van ser lleugerament més primerenques a experimentar els esdeveniments, i les immigrants de La Meseta peninsular (en el cas de les unions) i de la regió mediterrània (en el cas del primer fill) van ser les que van migrar més grans.

Figura 7.5. Edats mitjanes a la primera unió, el primer fill i la migració segons l'edat d'inici de la formació familiar respecte a l'edat de la migració. Dones immigrants arribades a Catalunya entre els 16 i els 49 anys, des de la resta d'Espanya entre el 1950 i el 1979, i des de l'estranger entre el 1987 i el 2007.

Font: Enquesta sociodemogràfica de 1991 (INE) i Enquesta demogràfica de 2007 (IDESCAT).

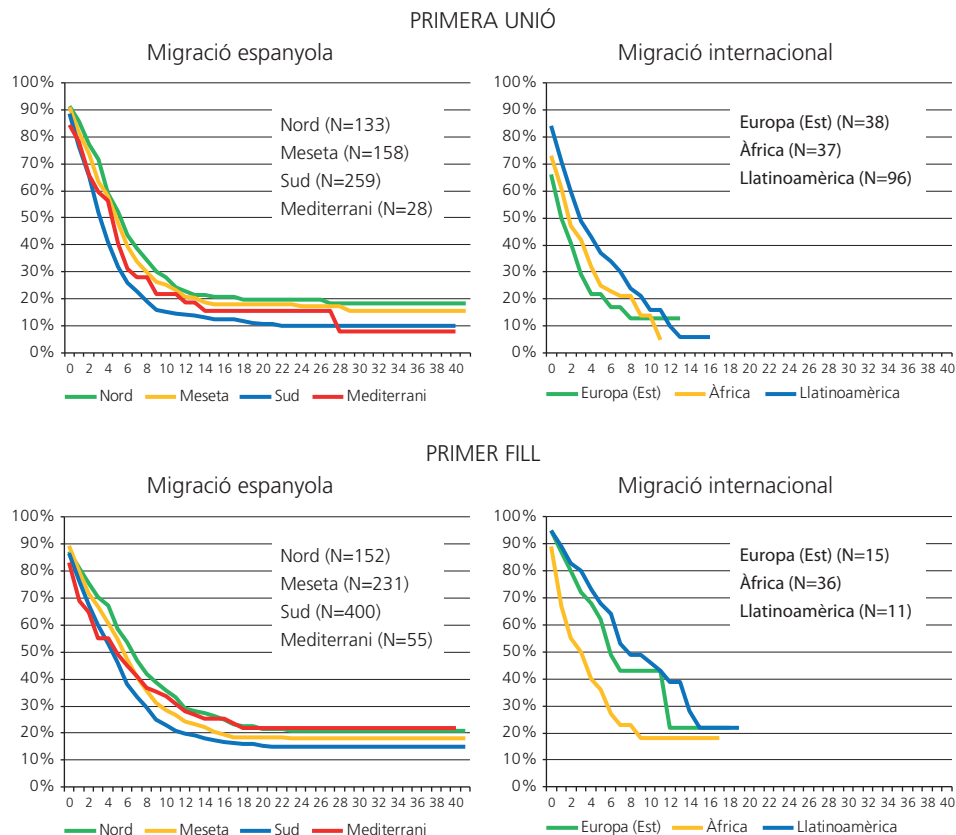
Si ens fixem ara en les immigrants estrangeres, observem edats mitjanes més altes a la migració que no pas en les immigrants internes quan han arribat sense haver-se unit mai i sense fills (24 anys –27 per a les llatinoamericanes– davant dels 20 de les espanyoles). Una altra diferència important és que el retard en el calendari causat presumiblement pel fet d’haver migrat és de més magnitud en les immigrants internacionals, especialment entre les llatinoamericanes.

7.6. Anàlisi de supervivència: la transició a la primera unió i el primer fill en el lloc de destinació

Finalment, explorem les transicions a la formació familiar un cop a Catalunya. A la figura 7.6 hem representat les corbes de supervivència a la primera parella o a la tinença del primer fill després de migrar, mesurada en anys. El moment 0 és el primer any després de l’any d’arribada a Catalunya i les dones censurades són les que no han experimentat l’esdeveniment, o bé perquè surten de l’observació a partir del moment de l’enquesta, o bé perquè no ho faran mai. Les corbes ens mostren transicions a la primera unió més ràpides entre les immigrants estrangeres que entre les internes. Entre el primer i el quart any de residència, la meitat de les immigrants estrangeres ja s’havien unit, mentre que les procedents de la resta d’Espanya ho van fer entre els primers 3 i 5 anys. Per tant podem dir que les poques estrangeres que no havien format unió en venir, ho fan en els anys immediatament posteriors a l’arribada. Entre les espanyoles, en general, les immigrants del sud apareixen com les que passen més ràpid a la primera unió, mentre que les del nord hi passen menys ràpid. Per posar un exemple, després de 10 anys de residència només un 15% de les immigrants del sud que van arribar sense unir continuaven en la mateixa situació, mentre que per a les del nord aquesta proporció era pràcticament el doble (28%). Un treball previ que va fer servir la mateixa font ja ens avançava que les immigrants del sud eren les que menys al·ludien motivacions laborals per migrar en comparació amb les castellanes, les valencianes o les gallegues (Domingo *et al.* 2011), la qual cosa podria explicar una transició més ràpida a la vida familiar. Entre les estrangeres, com ja hem anticipat, bona part de les europees de l’Est (el 34% de les arribades sense parella) es van unir durant el primer any després d’arribar a Catalunya, així com un 27% de les africanes. Totes dues transiten a la unió abans que les llatinoamericanes. En aquest sentit, la proporció de dones que al moment de ser observades seguien sense haver experimentat la primera unió és, tot i així, més elevada per a les immigrants internes. Per a elles la proporció se situa entre un 10 i un 20%, mentre que per a les arribades de l’estranger oscil·la entre un 5 i un 14%. Si, a més, tenim en compte que les immigrants internacionals han sigut observades durant un període de temps molt més curt, resulta evident com la seva transició a la primera parella estable és més ràpida.

Pel que fa al primer fill, en canvi, els calendaris es dilaten. També ho va dir Candel: «Això del descens de la natalitat entre els immigrants quan arriben sembla que ha estat sempre així» (Candel, 1999:101). Les immigrants internes no presenten diferències im-

Figura 7.6. Corbes de risc en la transició a la primera unió i el primer fill. Dones immigrants arribades a Catalunya entre els 16 i els 49 anys, des de la resta d'Espanya entre el 1950 i el 1979, i des de l'estranger entre el 1987 i el 2007.

Font: Enquesta sociodemogràfica de 1991 (INE) i Enquesta demogràfica de 2007 (IDESCAT).

portants pel seu origen més enllà que, de nou, les procedents del sud van tenir el primer fill abans que la resta. Aquest fet coincideix amb estudis previs que, referint-se igualment a les migracions internes dels anys seixanta a Espanya, van mostrar calendaris més primerencs i nivells de fecunditat més elevats per a les immigrants andaluses en comparació, en concret, amb les castellanes (Devolder *et al.*, 2010). Les immigrants africanes mostren, en tot cas, la transició més ràpida. Així, després de 9 anys només el 18% romanien sense fills, en comparació amb un 43 i 49% de les europees i les llatinoamericanes, respectivament, i entre un 25 i un 39% de les immigrants espanyoles.

A través de l'anàlisi multivariable volem esbrinar si aquests patrons en funció de l'origen que hem observat a través de les corbes de supervivència es mantenen o s'anul·len un cop es tenen en consideració altres factors causals entre els diversos col·lectius. Per tant, construirem un model conjunt que inclogui les principals variables explicatives dels

calendaris de la primera unió i de la primera maternitat. A través d'aquests obtindrem l'efecte net de l'origen de la dona, un cop neutralitzades les diferències sociodemogràfiques en els calendaris de formació familiar una vegada arribades a Catalunya.

El model explicatiu resultant inclou les variables següents:

- *L'origen* de la dona (la regió agrupada de naixement per a les immigrants internes i l'agrupació continental per a les immigrants internacionals).
- *L'edat en el moment d'arribada* (i l'edat al quadrat).
- *El nivell educatiu* en el moment de l'enquesta (educació primària o menys, secundària o terciària).
- *El motiu de la migració* (el treball, la família o altres).
- *El període d'arribada* (els anys cinquanta, seixanta o setanta per a les immigrants internes i abans i després de l'any 2000 per a les immigrants internacionals).
- *L'estat d'unió en el moment de migrar* (ja sigui consensual o matrimonial), només per al cas del model de la primera maternitat (en unió o en no-unió).

Com ja s'ha mencionat, la tècnica que fem servir és la regressió logística de Cox. Els coeficients calculats mostren la probabilitat de transitar a la primera unió estable o a tenir el primer fill amb una determinada característica respecte a la categoria que hem considerat de referència, que agafa el coeficient 1. Així, com menor sigui aquest coeficient relatiu, menor serà la probabilitat d'experimentar el nostre esdeveniment d'interès i, conseqüentment, major serà la supervivència a la primera unió o a la maternitat.

Els coeficients relatius als diversos grups de dones arribades d'altres regions d'Espanya de la taula 7.1, mostren una tendència similar a l'observada en les corbes de supervivència. És a dir, els coeficients confirmen que, en relació amb les dones nascudes al sud d'Espanya (que són la referència amb coeficient 1), les dones nascudes a les regions del nord són les que presenten un risc més baix i per tant una major supervivència, seguides, per ordre, de les dones nascudes a La Meseta peninsular i de les nascudes a les regions mediterrànies, que serien les més semblants al grup de referència. El que realment és interessant és que aquestes pautes segons l'origen no poden atribuir-se a cap diferència que pugui existir entre aquests grups de dones amb relació a l'edat mitjana de migració o al nivell educatiu, al moment d'arribada o a la motivació del moviment migratori, ja que el segon model ens mostra com, un cop neutralitzats els possibles efectes de les característiques sociodemogràfiques i migratòries entre elles, les diferències persisteixen.

Pel que fa als efectes de la resta de variables explicatives considerades, veiem que el risc d'abandonar l'estat de no-unió augmenta a mesura que augmenta l'edat d'arribada, i que, contràriament, com més alt és el nivell educatiu, més alta és la supervivència a la primera formació conjugal postmigració, tot i que la diferència significativa es dona entre les dones amb pocs estudis, que han assolit com a molt l'educació obligatòria, i les que han assolit els estudis secundaris. De fet, els pocs casos de dones amb nivell universitari pot ser l'explicació de la manca de significació estadística d'aquesta categoria. Finalment, cal destacar la manca de significació estadística dels motius de migració o del període d'arribada en la supervivència a la solteria. La nostra interpretació és que la població en risc només

Taula 7.1. Riscos relatius de transició a la primera unió estable des del moment de la migració. Dones immigrants arribades a Catalunya entre els 16 i el 49 anys, des de la resta d'Espanya entre el 1950 i el 1979, i des de l'estranger entre el 1987 i el 2007.

Migració espanyola

Variables	N	Model 1		Model 2	
		Exp (β).	S.E.	Exp (β).	S.E.
Zona de naixement resta Espanya (ref: Sud)	290				
Nord	140	,68 ***	,11	,64 ***	,12
Meseta	191	,75 ***	,10	,76 ***	,10
Mediterrani	32	,86 ***	,20	,88 ns.	,20
Edat				1,31 ***	,07
Edat²				,99 ***	,00
Nivell educatiu (ref: Fins a obligatoris)	573				
Mitjans	44			,64 **	,19
Universitaris	36			,78 ns.	,22
Motiu de la migració (ref: Motius de treball)	411				
Familiars	195			1,01 ns.	,10
Altres/No consta	47			1,30 ns.	,17
Moment de l'arribada (ref: Anys 50)	202				
Anys 60	266			,97 ns.	,10
Anys 70	185			1,08 ns.	,12
-2 log de la versemblança		6.535		6.458	
Khi quadrat		15 ***		92 ***	
Casos totals	653				
Han entrat en 1a unió	558				
Censurats	95				

Significació estadística= "ns" no significatiu; " * " p < 0.10; " ** " p < 0.05; " *** " p < 0.01.

Migració internacional

Variables	N	Model 1		Model 2	
		Exp (β).	S.E.	Exp (β).	S.E.
Continent de naixement a l'estranger (ref: Europa de l'Est)	96				
Africa	85	,82 ns.	,18	,80 ns.	,19
Llatinoamèrica	227	,58 ***	,15	,63 ***	,16
Edat				1,37 ***	,08
Edat²				,99 ***	,00
Nivell educatiu (ref: Fins a obligatoris)	196				
Mitjans	140			1,62 ***	,15
Universitaris	72			1,16 ns.	,19
Motiu de la migració (ref: Motius de treball)	213				
Familiars	100			1,01 ns.	,17
Altres/No consta	95			1,30 ns.	,17
Moment de l'arribada (ref: 1987-1999)	85				
2000-2007	323			1,32 *	,16
-2 log de la versemblança		2.675		2.646	
Khi quadrat		13 ***		42 ***	
Casos totals	408				
Han entrat en 1a unió	258				
Censurats	150				

Significació estadística= "ns" no significatiu; " * " p < 0.10; " ** " p < 0.05; " *** " p < 0.01.

Font: Enquesta sociodemogràfica de 1991 (INE) i Enquesta demogràfica de 2007 (IDESCAT).

inclou les dones arribades sense unir i que, en el seu cas, les que venien per motius familiars ho devien fer en relació amb la família d'origen i que, per tant, aquesta circumstància no va influir d'una manera específica en la formació d'una parella al lloc de destinació. I la manca de significació del període d'arribada ens fa pensar que les tres dècades considerades de fet formen part d'un període homogeni quant a l'onada migratòria.

Pel que fa a les dones estrangeres, els coeficients obtinguts en els nostres models també ens confirmen els patrons de supervivència a la primera unió que hem observat en les corbes. Si hi ha un col·lectiu que destaca per la supervivència més alta a la primera unió és el de dones nascudes a Llatinoamèrica. Les africanes, tot i que presenten un coeficient menor que el de les dones de l'Europa de l'Est, que és el nostre grup de referència, no semblen diferenciar-se significativament d'aquestes. I un cop més podem afirmar que les diferències per l'origen en la formació d'unió a destinació es mantenen un cop neutralitzats els possibles efectes de les diferències sociodemogràfiques i migratòries entre els diversos col·lectius.

En relació amb la influència de la resta de factors considerats, veiem que, de la mateixa manera que passa entre les immigrants internes, el risc d'abandonar la solteria augmenta a mesura que s'incrementa l'edat d'arribada. No obstant això, per a les dones vingudes de l'estranger, les dones amb estudis secundaris tenen un risc relatiu superior (1.62), o el que és el mateix, una supervivència més baixa a formar la seva primera unió que les dones amb estudis primaris, mentre que les universitàries no presenten diferències estadísticament significatives amb el nostre grup de referència, les menys educades. Per tant, no veiem una relació clara entre el grau educatiu assolit i la mostra variable dependent. Tampoc no sembla tenir cap tipus de força explicativa el motiu de migració, tal com passava entre les nascudes a Espanya. Finalment, el fet d'immigrar durant el període 2000-2007 significa una celeritat més alta en formar unió un cop al país que fer-ho abans, entre el 1987 i el 1999. Creiem que podria ser efecte d'un major equilibri de sexes entre els diversos col·lectius de població estrangera a Catalunya, en uns anys que van estar marcats per les regularitzacions extraordinàries i per la reagrupació familiar.

Per acabar, els models multivariables relatius a la transició a la maternitat reforcen al·tre cop les corbes de supervivència, encara que amb matisos. Efectivament, un cop controlem els diversos orígens, per la resta de variables considerades veiem que la supervivència més alta de les dones nascudes al nord peninsular deixa de ser estadísticament significativa en relació amb la de la resta de dones espanyoles. Conseqüentment, podem afirmar que la prolongació de l'etapa prematernal de les dones provinents de la zona nord era fruit d'haver migrat essent menor edat, de tenir major nivell educatiu, de migrar empeses per motius no familiars, de fer-ho recentment abans del 1970, o d'estar sense parella en el moment de migrar, totes aquestes característiques que augmenten el temps transcorregut entre la migració i la primera maternitat, i en especial, com era d'esperar, de no estar en unió en el moment d'inici de l'observació.

Pel que fa a les dones nascudes a l'estranger i vingudes entre el 1987 i el 2007, veiem que la supervivència més baixa a la primera maternitat postmigració (amb un risc del 2.16, que dobla el de la resta de grups) és la de les africanes, que es manté un cop que

Taula 7.2. Riscos relatius de transició a la maternitat des del moment de la migració. Dones immigrants arribades a Catalunya entre els 16 i els 49 anys, des de la resta d'Espanya entre el 1950 i el 1979, i des de l'estranger entre el 1987 i el 2007.

Migració espanyola

Variables	N	Model 1		Model 2	
		Exp (B).	S.E.	Exp (B).	S.E.
Zona de naixement resta Espanya (ref: Sud)	473				
Nord	196	,76 ***	0,10	0,86 ns.	,10
Meseta	284	,86 *	0,08	0,96 ns.	,08
Mediterrani	71	,85 ns.	0,14	1,02 ns.	,15
Edat				1,33 ***	,06
Edat²				0,99 ***	,00
Nivell educatiu (ref: Fins a obligatoris)	907				
Mitjans	64			0,67 **	,16
Universitaris	53			0,65 **	,18
Motiu de la migració (ref: Motius de treball)	567				
Familiars	395			1,23 ***	,07
Altres/No consta	62			1,06 ns.	,15
Moment de l'arribada (ref: Anys 50)	314				
Anys 60	420			1,09 ns.	,08
Anys 70	290			1,23 **	,10
Parella en migrar (ref: No)	641				
Sí	383			2,30 ***	,09
-2 log de la versemblança	10.648			10.406	
Khi quadrat	9	**		251 ***	
Casos totals	1024				
Han tingut el 1r fill	838				
Censurats	186				

Significació estadística= "ns" no significatiu; " * " p < 0.10; " ** " p < 0.05; " *** " p < 0.01.

Migració internacional

Variables	N	Model 1		Model 2	
		Exp (B).	S.E.	Exp (B).	S.E.
Continent de naixement a l'estranger (ref: Europa de l'Est)	132				
Africa	160	2,16 ***	,20	2,16 ***	,22
Llatinoamèrica	251	,82 ns.	,21	,95 ns.	,21
Edat				1,44 ***	,12
Edat²				,99 ***	,00
Nivell educatiu (ref: Fins a obligatoris)	261				
Mitjans	175			1,17 ns.	,18
Universitaris	107			,85 ns.	,23
Motiu de la migració (ref: Motius de treball)	259				
Familiars	168			1,54 **	,18
Altres/No consta	116			1,16 ns.	,20
Moment de l'arribada (ref: 1987-1999)	109				
2000-2007	434			1,06 ns.	,18
Parella en migrar (ref: No)	291				
Sí	252			2,82 ***	,16
-2 log de la versemblança		2.151		2.076	
Khi quadrat		39 ***		114 ***	
Casos totals	543				
Han entrat en 1a unió	343				
Censurats	200				

Significació estadística= "ns" no significatiu; " * " p < 0.10; " ** " p < 0.05; " *** " p < 0.01.

Font: Enquesta sociodemogràfica de 1991 (INE) i Enquesta demogràfica de 2007 (IDESCAT).

l'anàlisi estadística descarta altres factors explicatius, mentre que no s'aprecien diferències entre les llatinoamericanes i les europees de l'Est. Els coeficients obtinguts en el model complet mostren que el comportament de primera maternitat de les immigrants d'avui no s'allunya gaire del de les seves predecessores. Així, arribar amb més edat, venir per motius familiars, però especialment el fet de tenir parella en el moment del moviment, són trets que augmenten la probabilitat de finalitzar l'etapa prematernal en el lloc de destinació. En canvi, el període d'arribada i el nivell educatiu no són factors explicatius significatius.

7.7. Conclusions: unir-se abans o després de la migració?

Arribats a aquest punt, podem afirmar que la migració suposa un retard en les edats d'inici a la formació familiar –la primera unió i la primera maternitat– en comparació de les dones dels mateixos orígens que havien experimentat aquests primers esdeveniments al seus llocs d'origen. Evidentment, per contrastar si la migració té o no un efecte sobre el calendari d'unió o reproductiu, el més adequat seria comparar les pautes de les immigrants i les de les sedentàries al lloc d'origen, qüestió que, per a la migració internacional, suposaria una tasca de gran envergadura. No obstant això, si pensem que aquelles dones que van iniciar-se en la vida familiar abans de migrar no sabien en aquell moment el que els oferiria el futur, és a dir, que el projecte familiar era previ a l'existència d'un projecte migratori, podem considerar en aquest treball que les seves pautes s'aproximen molt a les pautes de les sedentàries.

En la comparació de les pautes d'unió de les dones immigrants amb les de les dones catalanes, podem afirmar que, si, per regla general, se sap que les dones immigrants presenten calendaris més primerencs que les no immigrants (Landale, 1994), la nostra anàlisi suggereix que és així sempre que la unió hagi sigut prèvia a la migració. En canvi, al menys en el cas català, quan la primera unió és posterior a l'arribada, els calendaris són fins i tot més tardans que els de les dones autòctones, tant per a la migració del passat com per a la del present. Per tant, l'anàlisi apunta un efecte d'endarreriment en els calendaris d'unió de l'experiència migratòria.

El nostre objectiu era buscar paral·lelismes o diferències entre les immigrants d'abans i ara. Podem sintetitzar que les dones nascudes a Espanya acostumaven a formar la seva família un cop a Catalunya, mentre que les vingudes més recentment de l'estranger ho han fet majoritàriament abans de venir. No obstant això, també hem vist que aquesta afirmació és simplista en excés i que entre aquests dos patrons hi ha peculiaritats segons l'origen. Així, per exemple, cal destacar en primer lloc unes edats molt joves de formació familiar entre les espanyoles vingudes del sud, que representen més de la meitat de la nostra mostra de migrants internes, concretament el 53%, així com unes proporcions elevades entre aquestes dones d'esdeveniments familiars, sobretot de la primera unió, abans de la migració. I, en canvi, entre les marroquines observem una tendència més alta a iniciar la descendència després de l'arribada. Finalment, cal destacar com entre les dones

que venien d'altres regions mediterrànies i les que ho han fet de l'Àfrica, encara que també les de l'Europa no comunitària, s'observa una concentració d'unions i de primers naixements o bé al moment de l'arribada o just després. La nostra interpretació és que aquesta confluència entre migració i creació familiar es veu facilitada per la proximitat geogràfica.

Molts aspectes de l'inici de la vida familiar s'han quedat sense explorar. En aquest treball hem tractat les transicions a la primera unió i la primera maternitat de forma independent, però no entre elles. Seria interessant doncs aprofundir, des de l'anàlisi seqüencial del cicle de vida, com van ser els temps de transició entre unió i fill (o viceversa) i si les experiències d'unes immigrants i altres van ser similars.

Referències bibliogràfiques

- ANDERSON, G. (2001). «Childbearing patterns of foreign-born women in Sweden». *MPIDR Working Paper 2001-2011*. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.
- ARANGO, J. (2007). «Les primeres migracions del segle xx a Catalunya». A: *Nadala 2007. Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya contemporània*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, p. 19-33.
- AUBARELL, G. (2000). «Una propuesta de recorrido bibliográfico por las migraciones femeninas en España». *Revista de Sociología*, núm. 60, p. 391-413.
- BEAUJOT, R. (2006). «Delayed life transitions: Trends and implications». *Canada's Changing Families: Implications for Individuals and Society*, p. 105-132.
- BILLARI, F. C.; KOHLER, H. P. (2002). «The impact of union formation dynamics on first births in West Germany and Italy: are there signs of convergence». *Dynamics of fertility and partnership in Europe: Insights and lessons from comparative research*, núm. 2, p. 43-58.
- BLOSSFELD, H. P. (1995). «The new role of women: family formation in modern societies».
- CABRÉ, A. (1999). *El sistema català de reproducció*. Barcelona: Proa.
- CAMARERO, L. (2010). «Transnacionalidad familiar: estructuras familiares y trayectorias de reagrupación de los inmigrantes en España». *Empiria Revista de Metodología de Ciencias Sociales*, núm. 19, p. 39-71.
- CANDEL, F. (1999). *Els altres catalans*. Edicions Proa, SA.
- CARLSON, E. D. (1985). «The impact of international migration upon the timing of marriage and childbearing». *Demography*, núm. 22(1), p. 61-72.
- DEVOLDER, D.; BUENO, X. (2011). «Interacciones entre fecundidad y migración. Un estudio de las personas nacidas en el extranjero y residentes en Cataluña en 2007». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 57(3), p. 441-466.

- DEVOLDER, D.; BUENO, X.; GUMÀ, J.; TREVIÑO, R.; ZUERAS, P. (2010). «Anàlisi de la fecunditat a partir de l'Enquesta demogràfica de Catalunya 2007». *Quaderns d'Estadística*, núm. 4, desembre de 2010. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Institut d'Estadística de Catalunya, p. 193.
- DEVOLDER, D.; DOMINGO, A.; GALIZA, F. (2010). «Interrelaciones entre migración interna y fecundidad en España en la segunda mitad del siglo XX». *Papers de Demografia*, núm. 367.
- DOMINGO, A.; TREVIÑO, R.; BUENO, X. (2012). «Género y estrategias familiares en la migración interna e internacional en Cataluña». *Revista de Demografia Històrica*, XXIX, II, segona època, p. 59-86.
- ESTEVE, A.; BUENO, X. (2012). «Marrying after migration: Assortative mating among Moroccans in Spain». *Genus*, vol. 68(1), p. 41-62.
- HILL, L. E. (2004). «Connections between US female migration and family formation and dissolution». *Migraciones Internacionales*, núm. 2(3), p. 60-82.
- HOEM, J. M. (1986). «The impact of education on modern family-union initiation». *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie*, núm. 2(2), p. 113-133.
- KULU, H. (2003). «Migration and Fertility: Competing Hypotheses Re-examined». *Demographic Research*, núm. 35, p. 40.
- LANDALE, N. S. (1994). «Migration and the Latino family: The union formation behavior of Puerto Rican women». *Demography*, núm. 31(1), p. 133-157.
- LESTHAEGHE, R.; SURKYN, J. (1995). «Heterogeneity in social change: Turkish and Moroccan Women in Belgium». *European Journal of Population*, núm. 11(1), p. 1-29.
- LIEFBROER, A. C.; CORIJN, M. (1999). «Who, what, where, and when? Specifying the impact of educational attainment and labour force participation on family formation». *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie*, núm. 15(1), p. 45-75.
- LINDSTROM, D. P.; GIORGULI, S. (2007). «The interrelationship between fertility, family maintenance, and Mexico-U.S. migration». *Demographic Research*, 17 (28), p. 821-858.
- MANTING, D. (1994). *Dynamics in marriage and cohabitation: an inter-temporal life course analysis of first union formation and dissolution*. Amsterdam: Thesis Publisher, University of Amsterdam.
- MILEWSKY, N. (2007). «First child of immigrant workers and their descendants in West Germany: Interrelation of events, disruption, or adaptation?». *Demographic Research*, núm. 17 (29), p. 859-896.

- PUJADAS, I. (2007). «Les migracions dels anys seixanta a Catalunya». A: *Nadala 2007. Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya contemporània*, p. 35-47.
- ROIG, M.; CASTRO, T. (2007). «Childbearing Patterns of Foreign Women in a New Immigration Country: The Case of Spain». *Population-E*, núm. 62 (3), p. 351-380.
- SOLÉ, C. (2000). «Inmigración interior e inmigración exterior». *Papers*, núm. 60, p. 211-224.

8. Matrimonis mixtos i fills de la barreja a Catalunya: dels xarnegos als «cafè amb llet»?

Dan Rodríguez García

dan.rodriguez@uab.cat

Universitat Autònoma de Barcelona

Grup de recerca INMIX

Verónica de Miguel Luken

vdmiguel@uma.es

Universitat de Màlaga

Resum

Com ja va assenyalar Jaume Vicens Vives, Catalunya és «fruit de diversos llevats i, per tant, una bona «llesca» del país pertany a una biologia i a una cultura de mestissatge». A més, la barreja o mixticitat a casa nostra, producte de les unions entre nadius i forasters (francesos, murcians, andalusos, etc.), ha anat sempre de la mà de la integració, inclosos els altres catalans o xarnegos de Francesc Candel, que han esdevingut ja catalans de ple dret. Encara se sap ben poc, però, sobre l'abast i significat social de la barreja entre la població nadiua i els immigrants estrangers més recents, arribats durant el boom migratori internacional de la darrera dècada, i sobre la qual s'obren importants interrogants. En aquest capítol, primer mostrarem la incidència i característiques sociodemogràfiques d'aquest fenomen en diferents moments del passat i del present. Segon, estudiarem les actituds socials envers la mixticitat actual, presentant informació de primera mà que alerta sobre tendències de discriminació social on el criteri fenotípic podria condicionar el sentiment de pertinença i els processos de socialització i d'integració social d'«els nous altres catalans».

Paraules clau: immigració, matrimonis mixtes, mixticitat, segones generacions, identitat, discriminació, cohesió social.

Matrimonios mixtos e hijos de la mezcla en Cataluña: ¿de los charnegos a los «café con leche»?

Resumen

Como ya señaló Jaume Vicens Vives, Cataluña es «fruto de varias levaduras y, por tanto, una buena «rebanada» del país pertenece a una biología y a una cultura de mestizaje». Además, la mezcla o mixticidad en nuestro país, producto de las uniones entre nativos e inmigrantes (franceses, murcianos, andaluces, etc.), ha ido siempre de la mano de la integración, también para los otros catalanes o charnegos de Francesc Candel, que se han convertido ya en catalanes de pleno derecho. Todavía se sabe muy poco, sin embargo, sobre el alcance y significado social de la mezcla entre la población nativa y los inmigrantes extranjeros más recientes, llegados durante el boom migratorio internacional de la última década. En este capítulo, primero mostraremos la incidencia y características sociodemográficas de este fenómeno en diferentes momentos del pasado y del presente. Segundo, estudiaremos las actitudes sociales hacia la mixticidad actual, presentando información de primera mano que alerta sobre tendencias de discriminación social en las que el criterio fenotípico podría condicionar el sentimiento de pertenencia y los procesos de socialización y de integración social de «los nuevos otros catalanes».

Palabras clave: inmigración, matrimonios mixtos, mixticidad, segundas generaciones, identidad, discriminación, cohesión social.

Mixed marriages and their mixed-race children in Catalonia: From «charnegos» to «café con leche»?

Abstract

As noted by the historian Jaume Vicens Vives, Catalonia is «a product of various yeasts and, therefore, a good «slice» of the country belongs to the biology and the culture of hybridity.» Furthermore, mixedness in Catalonia, the product of unions between natives and migrants (whether French, Andalusian, etc.), has always gone hand in hand with immigrants integration, including Francesc Candel's other Catalans or «charnegos» (the migrants who arrived in the 1960s and who have long since become full citizens). However, little is known about both the extent and the social significance of mixed unions between the native population and recent foreign immigrants, who arrived during the international migration boom of the last decade. In this chapter, we will show, first, the incidence and socio-demographic characteristics of this phenomenon at different times during the past and present in Catalonia. Second, we will study social attitudes toward the current mixing, presenting first-hand information from mixed couples and their descendants that alerts us to trends in social discrimination, where racial appearance could

limit the sense of belonging and the processes of socialization and social integration of «the new other Catalans».

Keywords: immigration, intermarriage, mixedness, second generation, identity, discrimination, social cohesion.

Les couples mixtes et les leurs enfants nés du mélange en Catalogne : des «charnegos» aux «café con leche»?

Résumé

Comme Jaume Vicens Vives avait remarqué, la Catalogne est « fruit de différentes levures et donc, une bonne “ tranche ” du pays appartient à une biologie et à une culture du métissage ». En outre, le mélange ou mixité dans notre pays, le produit d'unions entre les autochtones et les immigrants (les français, les andalouses, etc.) est toujours allé de pair avec l'intégration, y compris celle des « autres catalans » ou « charnegos » de Francesc Candel, arrivés en la Catalogne dans les années soixante et qui sont déjà devenus des catalans à part entière. Cependant, on ne sait pas encore grande chose à propos du le sens et de l'importance sociale de la mixité entre la population autochtone et les immigrants étrangers récents, arrivés en période du *boom* international de la migration pendant la dernière décennie. Ce chapitre montre, d'abord, les caractéristiques sociodémographiques et l'incidence de ce phénomène à différents moments du passé et au présent. Deuxièmement, nous essayons de décrire les attitudes sociales vers la mixité actuelle, et nous présentons information de première main qui avertit de l'existence de tendances de discrimination sociale où les critères phénotypiques pourraient conditionner le sentiment d'appartenance et les processus de socialisation et d'intégration sociale « de nouveaux autres catalans ».

Mots-clé : immigration, mariages mixtes, mixité, deuxième génération, identité, discrimination, cohésion sociale.

8.1. Introducció: entorn de la mixticitat

Com ja va assenyalar Jaume Vicens Vives (1954: 23), Catalunya és «fruit de diversos llevats i, per tant, una bona «llesca» del país pertany a una biologia i a una cultura de mestissatge». Efectivament, a Catalunya la immigració ha estat una constant històrica, i part consubstancial del seu sistema de reproducció (Cabré, 1999; Domingo, 2010, 2014). L'important flux migratori internacional de la darrera dècada hi ha contribuït decisivament, ja que ha fet augmentar la població en més d'un milió de persones (fins als 7,5 actuals) en només deu anys (IDESCAT, 2011; INE, 2011). Així hem passat dels «altres catalans» de Francesc Candel, fruit de les migracions interiors del segle xx, als «nous altres

catalans», fruit de la darrera onada internacional, com la Najat El Hachmi, que ha fet justament el pròleg a la darrera edició del llibre (Candel, 2014 [1964]: 7-11; El Hachmi, 2004; Candel i Cuenca, 2001).

La internacionalització de la immigració ha anat en paral·lel a l'augment exponencial dels matrimonis mixtos entre immigrants estrangers i nadius, que han passat de representar a Catalunya aproximadament el 5% del total de les unions l'any 2000 al 24% l'any 2011 (dades de flux, IDESCAT, 2011; INE, 2011), i fins a un terç del total a municipis com Barcelona (Ajuntament de Barcelona, 2012; Rodríguez García, 2004; Cortina, Esteve i Domingo, 2006; Rodríguez García *et al.*, 2014).

A la vegada, han augmentat molt significativament els naixements de fills de parelles mixtes, fins al 14% del total a municipis com Barcelona el 2011. De fet, en només cinc anys, entre el 2007 i el 2011, el volum de llars mixtes (amb residents estrangers i autòctons) va augmentar gairebé el 25%, i a Barcelona, el percentatge de llars mixtes va superar ja el de llars constituïdes només per estrangers (el 9,3% davant el 8,3% del total de llars, respectivament) (IDESCAT, 2011; INE, 2011). I des dels mitjans de comunicació i l'Administració aquestes dades s'interpreten com un indicador d'integració, i es parla de la capital, Barcelona, com a «ciutat mixta» i també de la «consolidació del model intercultural».⁵⁸

Aquest no és, però, un fenomen local, sinó ben bé d'abast mundial. Les unions mixtes i els seus descendents han augmentat ràpidament a tot el món en les últimes dècades a causa de la intensificació i diversificació de la mobilitat internacional i els processos de globalització (Bryceson i Vuorela, 2002; Scott i Cartledge, 2009; Trask, 2010; Hull *et al.* 2010; Rodríguez-García, 2006, 2014).

Malgrat tot això, encara se sap ben poc sobre l'abast, els significats socials i les conseqüències d'aquest fenomen, particularment en contextos que han experimentat canvis importants en la seva estructura i composició demogràfica i sociocultural gràcies a la immigració internacional, com és el cas de Catalunya. I atès que la integració o cohesió social és un dels majors desafiaments que enfronten les societats modernes en l'actualitat, una pregunta vital és justament quina resposta social i quin paper està jugant en aquests moments la mixticitat en la integració sociocultural dels immigrants i dels seus descendents a Catalunya i en la cohesió social en el seu conjunt.

Preferim els termes *barreja* o *mixticitat* (aquest darrer adaptat del francès *mixité* o l'anglès *mixedness*) als termes *mestissatge* o *hibridisme*, que tenen connotacions més negatives vinculades al passat colonial, i els emprarem per referir-nos no només al resultat o fenomen demogràfic de formació de parelles i famílies mixtes (binacionals o biculturals) i els seus descendents, sinó sobre tot als processos socioculturals i polítics que l'envolten. Cal considerar els processos de mixticitat, doncs, no tant com la simple combinació de trets diferencials nacionals, socials o culturals, sinó sobretot com una realitat producte de contextos històrics, socials, econòmics i polítics determinats, que pertorba i interpel·la les normes i categories socials existents.

58. Vegeu: «Tema del dia: El Padró de la capital catalana», *El Periódico*, 5-6 d'abril de 2012, p. 2-4.

En aquest capítol mostrarem, en primer lloc, la incidència i les característiques socio-demogràfiques d'aquest fenomen en diferents moments del passat i del present. En segon lloc, estudiarem les actituds socials envers la mixticitat actual, presentant informació de primera mà que alerta sobre tendències de discriminació social on el criteri fenotípic podria condicionar el sentiment de pertinença, els processos de socialització i d'integració social dels «nous altres catalans».

8.2. Dades estadístiques: les unions mixtes d'abans i d'ara

■ 8.2.1. Notes metodològiques sobre les fonts de dades

En aquest apartat oferirem algunes dades –sense aprofundir en detall– referents, d'una banda, a les unions mixtes producte de les migracions interiors de la segona part del segle xx cap a Catalunya (fonamentalment d'andalusos i castellans), i, d'altra banda, a les unions mixtes producte de la darrera onada immigratòria, essencialment internacional.

Per a l'explotació de dades sobre parelles mixtes, hem utilitzat els censos de 1991, 2001 i 2011 (dades d'estoc). La informació que l'INE ofereix en els diferents fitxers de microdades d'aquests censos no està homogeneïtzada, amb la qual cosa es complica molt la temptativa de fer una comparació en el temps. Aquesta manca d'harmonització dels fitxers ens ha conduït a utilitzar els fitxers de microdades proveïts per l'IPUMS (Ruggles *et al.*, 2010) per als anys 1991 i 2001 (l'any 2011 encara no està disponible) i ha condicionat l'anàlisi desenvolupat.

Els dos fitxers corresponents al 1991 i el 2001 permeten conèixer el lloc de naixement de la parella, però no el dels pares de l'ego, amb la qual cosa es restringeixen les possibilitats d'afinar en la selecció de les persones que són, de fet, d'origen estranger. En canvi, el cens de 2011 –el disseny del qual va estar afectat per la nova realitat al territori espanyol arran dels intensos fluxos migratoris de l'exterior des de finals dels anys noranta fins al començament de la crisi aproximadament– sí que incorpora informació sobre l'origen dels pares que, per raons comparatives, hem inclòs només per donar una visió de la incidència de la descendència de parelles mixtes per a aquest any. En canvi, malauradament, es deixa de proporcionar la dada sobre la província de naixement del cònjuge, probablement per la pèrdua d'interès social de la immigració interior i la mixticitat inter-regional.

A més, cada fitxer presenta les dades sobre procedència geogràfica concreta del cònjuge de forma diferent, també probablement com a resposta als intensos canvis experimentats en els vint anys considerats i a qüestions de representativitat mostral. És per això i pel fet que escollim només els països amb freqüències més elevades, que les desagregacions segons els orígens no són iguals en els tres moments de temps considerats.

Per tal d'interpretar les dades correctament, no hem d'oblidar que els censos recullen informació dels cònjuges cohabitants, amb la qual cosa no incorporem, a les dades avaluades, aquells cònjuges que, per exemple, resideixen al país d'origen de la persona immi-

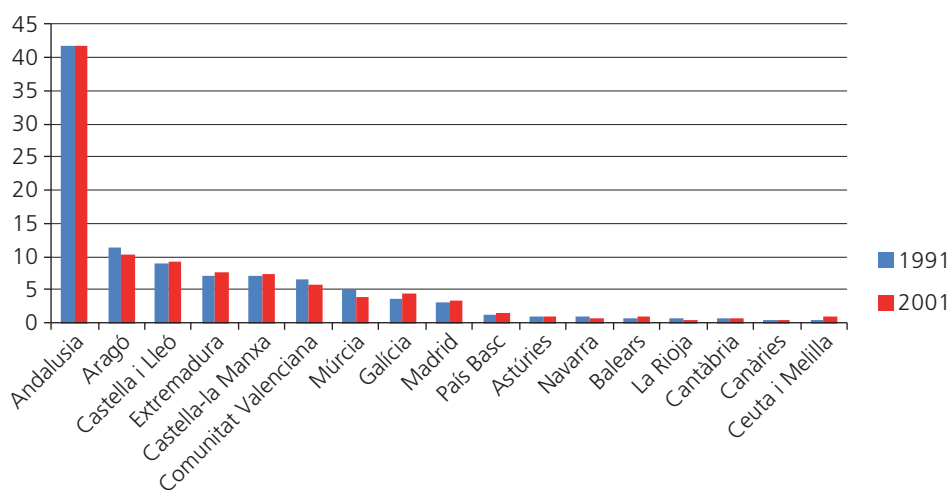
grada. En canvi, la informació del país de naixement del pare i de la mare es recull amb independència de si conviuen o no amb el fill o filla.

El criteri emprat per distingir la població immigrada és, en general, el lloc de naixement, variable que normalment es codifica amb un grau més alt de detall en els censos analitzats. L'única excepció la trobem en el cens del 1991. En aquest cas, tenim el país de nacionalitat del cònjuge, que hem fet servir un cop aplicat el filtre Nascut fora d'Espanya.

■ 8.2.2. Unions mixtes en perspectiva temporal

En primer lloc, analitzem la distribució de les parelles mixtes segons els orígens geogràfics i després observem el pes que les parelles mixtes tenen dins de cada grup de procedència en el cas de la immigració de la resta d'Espanya (1991, 2001). En el total de parelles mixtes entre cònjuge català o catalana i espanyol o espanyola (figura 8.1), la preponderància dels andalusos en aquests tipus d'unions es deu en gran mesura a la seva representativitat destacada en el conjunt de la immigració de la resta de l'Estat cap a Catalunya⁵⁹. Entre el 1991 i el 2001 pràcticament no varia la situació.

Figura 8.1. Origen del cònjuge no català en les parelles mixtes catalano-espanyoles. Percentatge sobre el total de parelles mixtes. Catalunya, 1991 i 2001.

Font: elaboració pròpia a partir dels fitxers de microdades dels censos de 1991 i 2001.

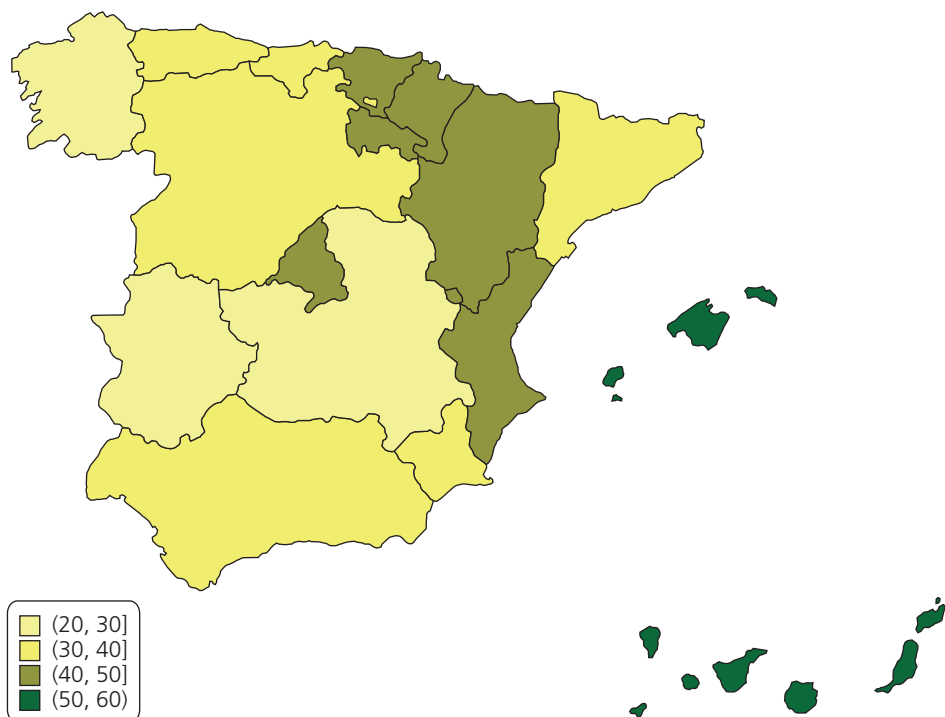
La major o menor tendència cap a l'endogàmia per origen geogràfic s'aprecia millor en els mapes 8.1 i 8.2, que indiquen fins a quin punt és generalitzada (o no) la presència d'un català o catalana a la parella. Andalusia perd la supremacia anterior (un 30% d'uni-

59. No hem introduït la variable Edat però, lògicament, hi ha també implícit un efecte de l'estructura per edats, que agrupa un gran nombre d'andalusos d'origen a edats intermèdies.

ons mixtes amb un català o catalana sobre el total de parelles amb algun dels membres nascuts a aquesta comunitat autònoma el 1991 i un 35% el 2001). Les illes assolixen els valor més elevats l'any 1991 (Balears arriba al 58% de parelles amb catalans) i al 2001 s'hi afegeixen Madrid, el País Basc i la Comunitat Valenciana (Balears és la que torna a tenir el percentatge més alt, amb un 64%, seguit del 54% de la Comunitat Valenciana). Aquests resultats suggereixen com a raons plausibles la proximitat geogràfica però també l'afinitat cultural (és el cas de les relacions entre persones dels Països Catalans) o, fins i tot, els motius de l'emigració (l'emigració a Catalunya procedent del País Basc o Madrid, amb valors elevats d'exogàmia, no té el caràcter econòmic de les emigracions des d'altres comunitats autònomes). L'estructura d'oportunitats d'interacció amb la població autòctona canvien segons les formes d'incorporacions (la feina en seria una) a la societat receptora. A més, és possible que la motivació de part d'aquests moviments migratoris des de regions econòmicament més dinàmiques sigui la mateixa formació de parella.

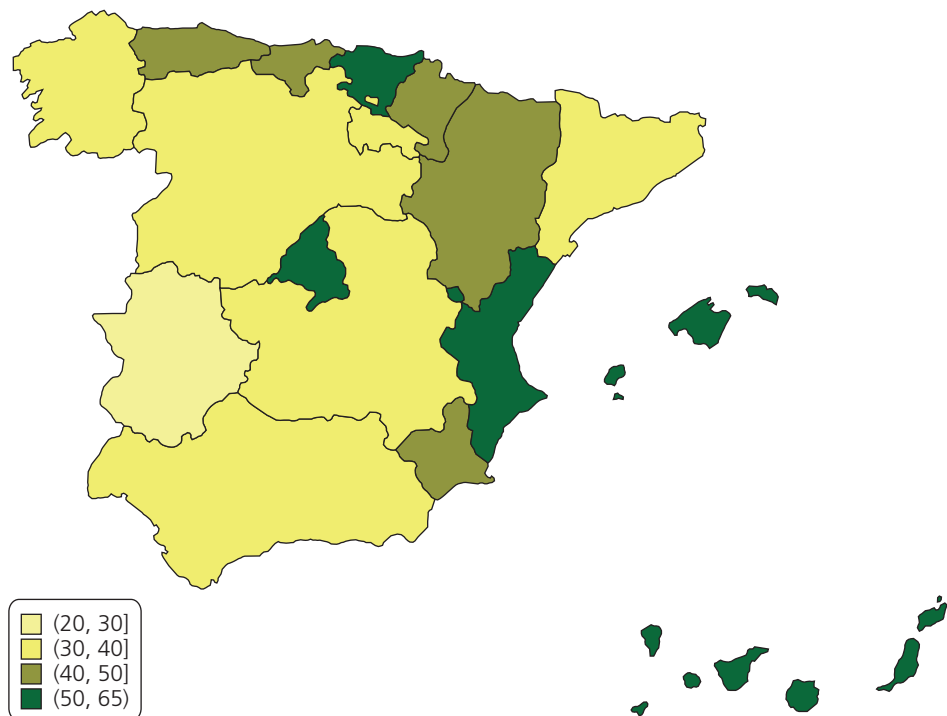
En el conjunt de parelles mixtes de qualsevol procedència (sobre el total de parelles mixtes), França apareix com a principal país d'un dels cònjuges (l'altre és nascut a Espa-

Mapa 8.1. Percentatge de parelles mixtes catalanoespanyoles sobre el total de parelles amb un dels cònjuges nascut a la comunitat autònoma. Parelles residents a Catalunya, 1991.

Font: elaboració pròpia a partir del fitxer de microdades del cens de 1991.

Mapa 8.2. Percentatge de parelles mixtes catalanoespanyoles sobre el total de parelles amb un dels cònjuges nascut a la comunitat autònoma. Parelles residents a Catalunya, 2001.

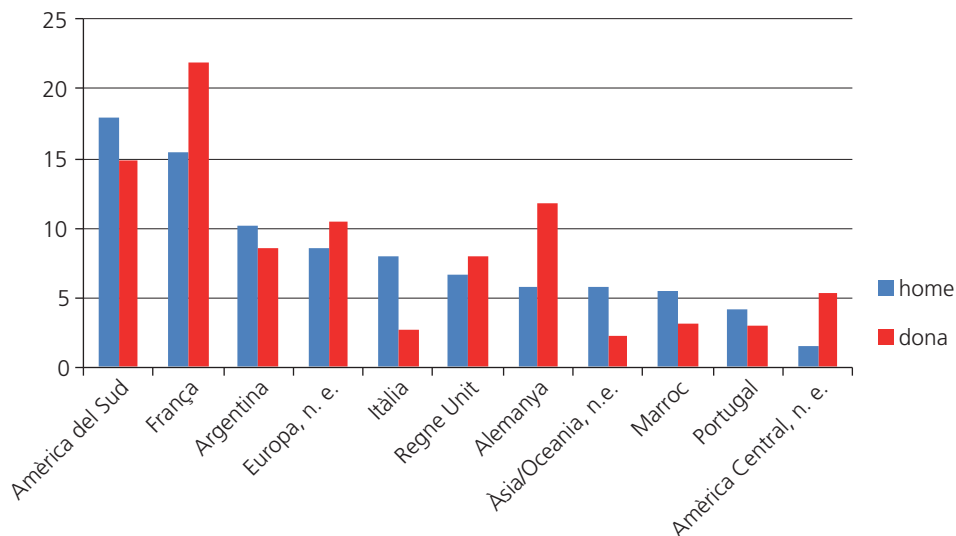

Font: elaboració pròpia a partir del fitxer de microdades del cens de 2001.

nya) tant l'any 1991 com l'any 2001 (figures 8.2 i 8.3) (al 2011 només es coneix el subcontinent de naixement, però la preponderància del rol de França quedarà també palesa en les dades sobre fills i filles d'unions mixtes més endavant). Com a explicació, a banda del factor de proximitat geogràfica, que tradicionalment implica contactes inter-fronters amb el país veí, que propicien, entre altres coses, la formació de parelles entre francesos i catalans, hi ha la qüestió de l'emigració espanyola cap a França. Aquest país va ser, durant la segona meitat del segle xx, una de les destinacions principals de l'emigració espanyola cap a Europa, i els fills i les filles dels retornats d'aquella emigració també s'estan comptabilitzant en les nostres xifres. De fet, aquest raonament val igualment per explicar parcialment el pes considerable d'Argentina i, fins i tot, d'Alemanya.

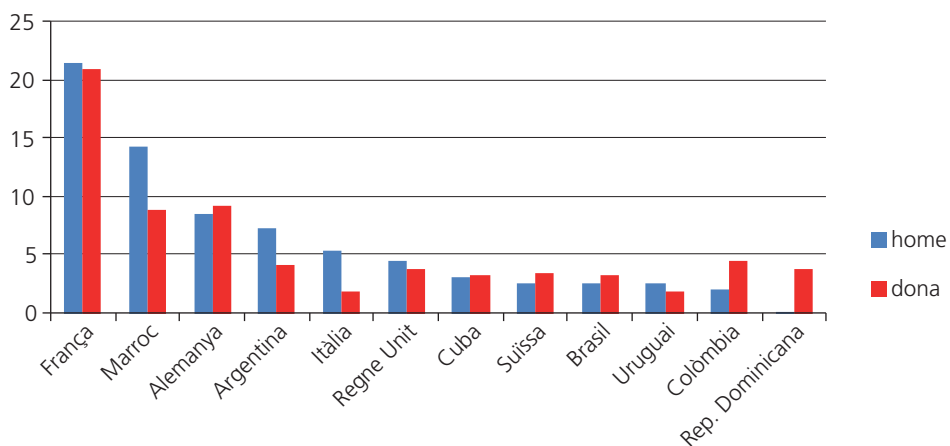
La història dels fluxos immigratoris cap a Catalunya en els últims vint anys compresos en aquest estudi es reflecteix en la variació per orígens que s'observa en les figures 8.2, 8.3 i 8.4. L'any 1991 només incorpora dos països no europeus, Argentina i el Marroc (aquest últim, un dels pioners de l'anomenada immigració laboral o econòmica), però a finals dels anys noranta la immigració s'intensifica i amplia el ventall d'orígens.

Figura 8.2. Països d'origen més representats entre les parelles mixtes entre persones nascudes a Espanya i a l'estranger. Percentatge sobre el total de parelles mixtes, per sexe. Catalunya, 1991.

Font: elaboració pròpia a partir del fitxer de microdades del cens de 1991.

Figura 8.3. Regions d'origen més representades entre les parelles mixtes. Percentatge sobre el total de parelles mixtes, per sexe. Catalunya, 2001.

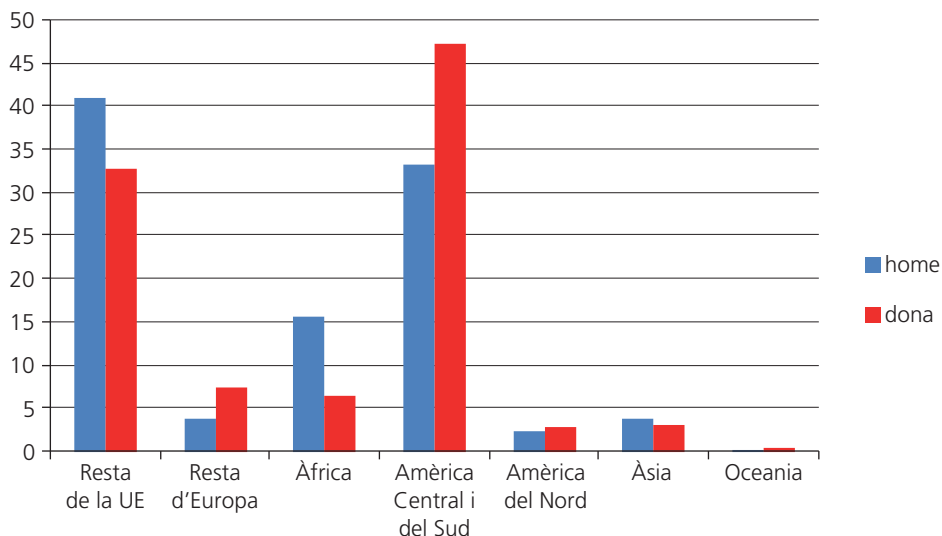
Font: elaboració pròpia a partir del fitxer de microdades del cens de 2001.

El Marroc i Alemanya guanyen posicions i sorgeixen països que, fins al moment, no havien estat destacats en la distribució segons parelles mixtes: Cuba, Suïssa, Brasil, Uruguai, Colòmbia i la República Dominicana comencen a tenir pes específic en el conjunt d'unions amb els nadius (figura 8.3). El repartiment per gènere és desigual, sobretot a l'any 1991, en què predominen les dones europees unides a espanyols (a excepció del cas d'Itàlia que, a més, es manté en el temps amb la diferència favorable a la combinació home italià - dona espanyola). En canvi, els homes nascuts al Marroc es casen, en relació amb la resta d'homes en unions mixtes, més sovint amb espanyoles que no pas al contrari.

La importància relativa de les dones franceses i alemanyes s'atenua considerablement l'any 2001, probablement a causa de la major feminització (que serà encara més evident deu anys després) de la immigració des d'altres indrets i de la diversificació de procedències femenines, per la qual cosa es comencen a establir relacions amb dones d'orígens més variats.

Deu anys després (2011), les dones d'Amèrica del Sud i Central casades amb un home nascut a Espanya ja arriben al 47% del total de dones en unions mixtes, seguides de les europees comunitàries, amb el 33% (figura 8.4). Aquests canvis són conseqüència de l'arribada de població d'aquests orígens, però també dels desequilibris de gènere intranacionals i de les preferències existents en el mercat matrimonial arrelades en part en els estereotips imperants, que més endavant comentarem. De fet, el fort desequilibri entre els valors dels africans (amb més homes que dones relativament entre les parelles mixtes)

Figura 8.4. Subcontinents d'origen més representats entre les parelles mixtes. Percentatge sobre el total de parelles mixtes, per sexe. Catalunya, 2011.

Font: elaboració pròpia a partir del fitxer de microdades del cens de 2011.

i els dels llatinoamericans no s'explica per les diferències en els valors absoluts de la seva presència a Catalunya.

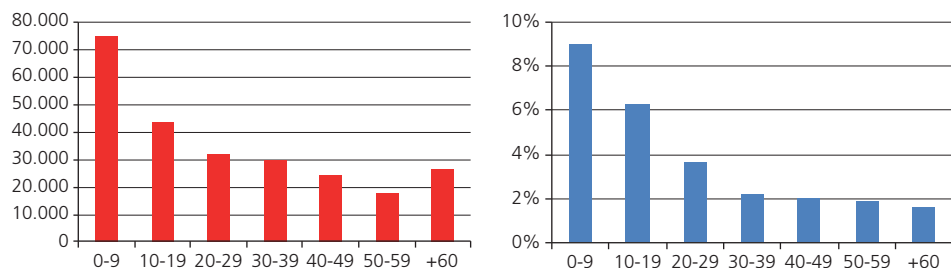
En general, el pes de les parelles mixtes sobre el total de parelles cohabitants amb almenys un membre immigrant estranger, passa del 33% del 1991, quan la representació de població d'origen estranger encara era força discreta a Catalunya, al 62% del 2001, quan ja es començaven a observar els resultats de la intensificació d'uns fluxos d'immigració des de l'exterior que, en bona proporció, no havien completat encara els processos de reagrupament familiar (motiu pel qual aquesta xifra no recull l'elevada proporció d'immigrants amb el seu cònjuge al país d'origen). La majoria d'aquests processos de reagrupament familiar ja han tingut lloc el 2011, cosa que explica la nova reducció del percentatge d'unions mixtes sobre el total d'unions d'immigrants estrangers a un 39%.

■ 8.2.3. Els fills i les filles de les unions mixtes

El cens de 2011 estima que hi ha 247.083 persones a Catalunya, un 3% de la població, que tenen un dels pares nascut a l'estranger i l'altre nascut a Espanya (no es pot distingir, a partir de la base de microdades disponible, si és nascut a Catalunya). La xifra és encara baixa si es compara amb el 80% de la població amb ambdós pares nascuts a Espanya i el 17% amb ambdós progenitors nascuts a l'estranger.

La distribució per edats és desigual, com calia esperar segons la cronologia dels fluxos d'entrada des de l'exterior cap a Catalunya, i concentra les quantitats més elevades en les categories més joves (figura 8.5). Va ser sobretot durant la dècada compresa entre la segona meitat dels noranta i els començaments de la crisi econòmica que van produir-se uns volums d'immigració sense precedents. Les unions mixtes formades com a resultat dels canvis experimentats en la població catalana en qüestió de procedències nacionals són, per tant, joves. Tant és així que un 30% del total d'aquests fills i filles de parelles mixtes no ha arribat als 10 anys. Conseqüentment, el percentatge que els més joves representen sobre el total de persones en la seva categoria d'edat és també més elevat (tot i que, en el grup més nombrós, de 0 a 9 anys, es queda en el 9%). La disminució de la

Figura 8.5. Descendents de parelles mixtes d'espanyols i immigrants i percentatge que representen sobre el total del grup d'edat. Catalunya, 2011.

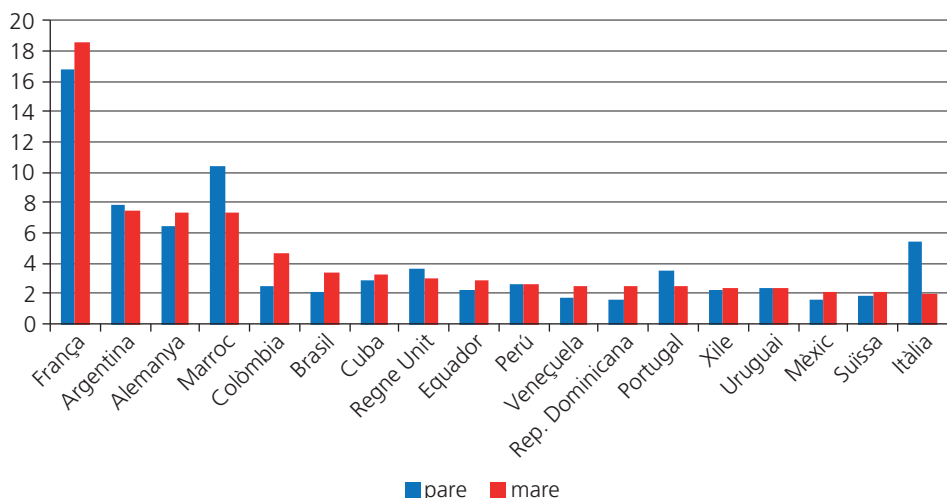
Font: elaboració pròpia a partir del fitxer de microdades del cens de 2011.

presència de descendència de parelles mixtes és regular a mesura que augmenta l'edat (l'excepció en els nombres absoluts de l'última categoria d'edat, 60 i més, es deu al fet que agrupa un conjunt ample d'edats).

Els països de naixement específics del pare o de la mare nascut fora d'Espanya (figura 8.6) són coherents amb els resultats de l'apartat anterior sobre els orígens de les parelles mixtes. Sobre el total de mares d'origen estranger amb fill d'home nascut a Espanya, destaquen les franceses (els francesos entre els homes), seguides a distància, i en proporcions similars (una mica per sobre del 7%), de les argentines, les alemanyes i les marroquines. Entre els homes, aquests països constitueixen també les procedències principals dels pares en unions mixtes, tot i que ara els marroquins ocupen la segona posició. És interessant notar, com ja hem anat observant amb les parelles mixtes, el desequilibri de gènere que trobem amb Itàlia, país comunitari en el qual el contrast (tot i que a nivells inferiors) és evident des de l'any 1991 i indica una incidència superior de la combinació home italià i dona espanyola (sempre en referència al país de naixement). En canvi, es produeix la situació inversa en les colombianes, més sovint mares emparellades amb homes nascuts a Espanya que els seus connacionals masculins amb dones nadiues.

Curiosament, la descompensació per sexe observada amb anterioritat entre els dominicans deixa d'apreciar-se en aquestes xifres, la qual cosa sembla apuntar al fet que les dones dominicanes amb parella espanyola no estan tenint els mateixos fills que els homes dominicans amb parella espanyola. És molt possible que l'edat sigui la resposta, en el sentit que, o bé aquestes dones es casen amb homes bastant més grans, o elles mateixes són més grans, en unions mixtes, que els seus homòlegs masculins.

Figura 8.6. Principals països de naixement de pare o mare de descendents d'unions mixtes.

Font: elaboració pròpia a partir del fitxer de microdades del cens de 2011.

8.3. Narratives entorn de la mixticitat d'abans i d'ara: dels xarnegos als «café amb llet»?

Podem dir que el mestissatge històric a Catalunya del que parlava Vicens Vives –aquesta «barreja» poblacional i sociocultural producte de les unions entre nadius i immigrants, ja fossin francesos occitans dels segles *xvi* i *xvii*, o aragonesos, valencians, castellans i andalusos del segle *xx*– ha tingut sempre com a resultat la integració. No cal minimitzar, però, els problemes polítics i socials puntuals d'aquests processos en el passat. Podem recordar que, a mitjan anys trenta, Josep Antoni Vandellòs, en un context de predomini de les teories racialistes, eugenistes i higienistes, es preguntava sobre el perill potencial que representava la immigració murciana i d'Almeria (sobretot) i un mestissatge «no ben dirigit» per a la pervivència del poble català:

És ben sabut que els mestissos entre grans races, especialment entre negre i blanc, per regla general no presenten les qualitats de cap d'aquelles i constitueixen, per tant, una barreja lamentable. Els mateixos negres de les costes d'Àfrica tenen un proverbi que diu: «Déu ha fet el negre i el blanc, però el diable inventà el mulato». Encara que les diferències entre un català i un d'Almeria no són molt pronunciades, és evident que existeixen, no tan sols sota el punt de vista físic, sinó també en allò que fa referència als caràcters psíquics, al conjunt cultural que és el dipòsit de les generacions anteriors i que regula les reaccions dels individus davant les obligacions socials. Té molta importància per al futur de Catalunya poder conèixer el resultat d'aquesta barreja [...]. Des del punt de vista econòmic, tenim un deute respecte als immigrants, perquè llur vinguda ens permet continuar el progrés industrial, i, a més, a un cost inferior al que hauríem de gaudir per pujar un nombre semblant de catalans [...]. Fóra per a nosaltres ben satisfactori que, en plena decadència i forçats a acudir a l'aportació de sang forastera, la barreja ens portés, en un terme relativament curt, una reviviscència de la nostra ètnia [...]. Ens satisfaria, però, molt més que els catalans volguessin tenir més fills; perquè la idea de la substitució del nostre poble per un altre de nou, més o menys assimilat per la nostra cultura, suposant sempre que no s'oposessin obstacles a la funció assimiladora, desvetlla moltes aprensions (Vandellòs, 1935a: 131-132, 195, 206-207, respectivament; Vandellòs, 1935b).

Més endavant, es parlarà del *xarnego*, un terme provinent del gascó *charnegò* originalment utilitzat per referir-se als fills mestissos forasters o no adaptats de francesos i catalans durant la immigració francesa dels segles passats, i que es va utilitzar després per referir-se despectivament als immigrants d'altres regions d'Espanya arribats a Catalunya entre els anys 1950 i 1970, i també als fills d'unions mixtes d'immigrants amb nadius, quan es considerava que no estaven assimilats a la cultura (sobretot a l'idioma) local. Al capítol dedicat a «El "xarnego"» d'*Els altres catalans* (2014 [1964]: 194-205), Candel recull el relat d'un senyor de Jaén que va venir a Catalunya el 1941 i que va escriure una poesia on explica que s'estima profundament Barcelona, Catalunya, i que en paga li diuen xarnego. Poc després Candel afegeix, amb certa ironia, que «si acceptem el seu

sentit de “mestís” haurem descobert que no cal fer massa escarafalls a l’entorn d’això de *xarnego*, perquè tots els catalans, per poc que s’enfilin pel seu arbre genealògic, en són».

A mitjan segle xx, els discursos van canviar de torn per acollir la idea de barreja en sentit positiu i com a element clau del nacionalisme democristià de Jordi Pujol (1976). Així, amb la transició democràtica ja consolidada, la noció de *xarnego* va caure en desús, fins a convertir-se gairebé en una bandera de normalització social i de progrés. El cert és que «els altres catalans» de Candel han esdevingut catalans de ple dret, que han arribat al Senat, com el mateix Francesc (Paco) Candel (1979), o inclús a la presidència de la Generalitat, com José Montilla. I actualment la idea de mestissatge és una part fonamental de la bandera del nou paradigma en la gestió de la immigració i la diversitat: la interculturalitat.

Els discursos entorn la mixticitat a Catalunya, doncs, han anat canviant, des de l’aversió a la barreja fins a la seva apologia. Però què passa actualment al carrer? Quines són les actituds envers la mixticitat producte de la darrera onada d’immigració estrangera?

Mostrarem a continuació extractes provinents de diversos projectes de recerca⁶⁰ que volen clarificar la relació entre mixticitat i integració o cohesió social, a partir de l’estudi d’unions o famílies mixtes i no mixtes de diversos col·lectius immigrants (de tots els continents) residents a Catalunya. S’han fet aplicant una metodologia mixta (quantitativa i qualitativa), que inclou l’explotació de fonts sociodemogràfiques oficials i l’explotació de dades pròpies obtingudes a partir de treball de camp etnogràfic, amb observació participant, entrevistes semidirigides a parelles mixtes i no-mixtes, i grups focals amb fills i filles de parelles mixtes i no-mixtes. S’han investigat, entre d’altres, aspectes com les pràctiques de la vida quotidiana, la transmissió cultural, la socialització, la participació social, la inserció i mobilitat laborals, l’adquisició de capital humà i social, l’estructura de les xarxes socials, els processos identitaris i la discriminació social⁶¹. En aquesta ocasió ens centrem en les actituds envers la mixticitat i els processos identitaris a partir de les narratives obtingudes a partir de les entrevistes en profunditat a parelles mixtes i descendents d’unions mixtes: quina és la recepció de l’entorn familiar i social cap a la mixticitat? Com s’identifiquen els fills de parelles mixtes i quin impacte té l’entorn?

El que trobem d’entrada és força rebuig envers la mixticitat per part de la població nadiua, especialment per part de la família del cònjuge nadiu emparellat amb un immigrant, particularment quan aquest pertany a un grup minoritzat (de procedència de països pobres, musulmans i amb trets fenotípics visibles). El rebuig, doncs, és en forma d’estereotips i prejudicis negatius referits a l’origen, el fenotip o la interpretació de la seva cultura o religió:

60. *Inmigración y Uniones Mixtas: Etnicidad e Integración Social* (CSO2011-23242, VI Pla nacional d’R+D+I 2008-2011 del Ministeri de Ciència i Innovació) i *E Pluribus Unum: Immigració, Mestissatge i Cohesió Social* (Aposta-UAB 2011), ambdós dirigits pel Dr. Dan Rodríguez García; i «Identitat i dinàmiques d’interculturalitat de joves en famílies binacionals a Catalunya: un aspecte clau per a la cohesió social» (Institut d’Estudis Catalans), dirigit per la Dra. Àngels Pascual de Sans. Els autors volen agrair a totes les institucions financeres el seu ajut.

61. Per a més informació i resultats d’aquesta recerca, vegeu Rodríguez García *et al.*, 2014.

Parella mixta de dona espanyola i home senegalès:⁶²

R (Resposta) parella espanyola: *[Els membres de la meua família]* S'hi van oposar radicalment, però radicalment. El primer temps va ser molt dolorós, molt i molt dur... perquè a casa meua no ho volien de cap manera, és que no el volien ni conèixer i de fet ni el coneixen. Jo els deia: «No us quedeu amb la façana, coneixeu-lo i a partir d'aquí jutgeu-lo; us pot agradar o no us pot agradar, però ja l'heu conegut». I no [...]. Des que vam començar a viure junts no tinc cap relació amb la família. Em van fer escollir i el vaig escollir a ell.

P (Pregunta): *I ara els teus pares tindran una néta...*

R cònjuge senegalès: Ho saben, però no han tingut cap reacció. I estan aquí a Lleida, a vegades ens els creuem pel carrer...

P: *I no us saludeu ni res?*

R parella espanyola: Res, res. Ells estan molt molt forts, des de fa sis anys ja... Perquè quan em van fer escollir, diguéssim, jo vaig marxar de casa sense res, ni un euro, ni la maleta, amb el que portava i ja està. Era una família normal, el que passa és que ells no ho van poder acceptar, els va sobrepassar perquè era negre, musulmà, va venir amb pastera, sense estudis...

Dona dominicana casada amb un home espanyol:

P: *Alguna vegada tu o els dos com a parella heu sentit discriminació perquè tu ets de fora?*

R: Uuui en 25 anys, filla! Sí, moltes vegades [...]. Per exemple la seva mare mai m'ha acceptat perquè sóc de fora, aquesta és molt important.

P: *Però tens una relació amb ells?*

R: No, no ens veiem mai [...]. La relació amb les nenes... no han fet de família ni d'àvia, tampoc les estimen...

P: *I al carrer, la gent?*

R: Em veuen com estrangera, em parlen en castellà i el primer que veuen és una negra-ta immigrant [...]. A mesura que veuen que tens un estatus, això fa que vagi transformant-se en el tracte [...]. Es nota molt quan *[en saber la professió]* diuen: «Ooooooh!» *[Rialles]*.

Home pakistanès casat amb una dona espanyola:

Mare i pare d'ella no volien: «No aquest estranger... gent dolenta; ell vol casar per papers i després surt, marxarà. Per què casar-te amb ell?». Ella ha dit: «Persona molt bo, jo vull casar amb ell». Jo he parlat: «Mira, el teu pare i la teua mare diuen no, tu no guanya de casar-te amb mi, no passa res, tu vols amb mi, jo vull amb tu, jo no interessa de paper...». Després jo he dit al seu pare: «Jo vull casar amb la teua filla, si us plau deixar permís». Ell parlar: «Mira que no pot fer res, depèn de la meua filla. Jo parla que no però si ella vol casar amb tu...».

Cal esmentar aquí que a la nostra recerca hem trobat un marcat rebuig envers la població d'origen magrebí i de l'Islam, un col·lectiu molt arrelat però estigmatitzat històrica-

62. Ens referim en tots els casos al lloc de naixement.

ment a Espanya des de fa segles (el «moro») i en descrèdit globalment per l'estigma de l'integritisme des dels atemptats de l'11S als Estats Units, una islamofòbia que fa difícil que els descendents d'immigrants d'aquests orígens s'identifiquin fàcilment com a tals. Significativament, el treball d'Arjona i Checa (2014), que recull les dades d'una enquesta nacional sobre actituds dels espanyols cap als immigrants, mostra no només que l'actitud general dels espanyols envers el matrimoni mixt per als seus fills és negativa, sinó també que el rebuig més gran davant la possibilitat que un fill o filla s'emparelli amb un immigrant és precisament, en primer lloc, cap els immigrants del Magrib, i en segon lloc, de l'Àfrica subsahariana.

El rebuig també el trobem, però, per part de l'entorn social del cònjuge immigrant envers el nadiu, i en els mateixos termes:

Home marroquí casat amb una dona espanyola:

A la meua mare no li va fer gaire gràcia [...]. De fet tinc una germana a Holanda que es va casar fa poc amb un holandès. Jo vaig anar al seu casament, allà a Holanda, i la meua mare i el meu pare no hi van anar, no volien saber-ne res. La meua mare s'ho pren així, es pensa que l'estem, jo què sé... Diu: «M'esteu castigant, què us he fet jo perquè us caseu amb «nazaranis»?». En àrab es diu «nazarani» [...] és com un insult... És com si diguessis aquí «moro».

Dona marroquina casada amb un home espanyol:

El van acceptar sense problema. Em van dir només: «Es farà musulmà?». I he dit: «Sí». Perquè si no es fa musulmà, els marroquins no t'accepten a casar [...]. Quan els musulmans s'han de casar amb un de fora, s'ha de fer musulmà, si no, no et deixen.

De fet, trobem també prejudicis i estereotips en les preferències de relació i actituds dels mateixos implicats (podríem dir-ne la minoria) cap a altres col·lectius, inclús el propi, i que es vehiculen igualment a través de característiques com el fenotip o la interpretació de la seva cultura. És a dir, que trobem rebuig en totes les direccions: de la majoria envers la minoria, i de la minoria envers la majoria i altres minories. Així, molts immigrants llatinoamericans rebutgen els negres i els «moros», els romanesos els llatins, els senegalesos els «pakis» i els «xinos», els xinesos els negres i els «pakis», etc.:

Dona dominicana casada amb un home espanyol:

No sé, mira, per exemple, crec que amb una persona del Marroc no m'hi estaria, són persones que a mi no m'agraden especialment i no perquè m'hagin fet res, encara que una vegada em van robar el «bolso»... però bé això no vol dir res. Això que no respecten les dones, això per a mi no... No estaria amb un pakistanès, per exemple. No sé, deuen ser els costums o que fan pudor per a mi, saps? Un pakistanès sembla que desprèn una olor estranya; aquest costum que les dones vagin tan tapades, no sé... No estaria amb un pakistanès, ni un peruà, ni un equatorià, ni un bolivià, ni un moro. Aquests són com la gent a la qual jo dic no.

Dona dominicana casada amb un home espanyol

Jo no sóc racista, però mai he estat amb una persona negra, negra, negra. Tinc ami-

gues negres, no tinc res en contra dels negres, però una parella negra en la meua vida no hi entra [...]. El seu color no m'agrada, tenen els cabells... A mi em repugnaria un negre, amb el perdó de totes les dones que els agraden els negres. Però jo mai estaria amb un negre [...]. Per a mi els xinesos són un tema a part, entren en la línia meua dels negres; crec que mai estaria amb un xinès [...]. Jo, la meua filla, veure-la embolicada amb un marroquí, amb pakistanès, un àrab, un rus o una cosa rara d'aquestes, això no. Europeu, sí.

Dona romanesa casada amb un home espanyol:

Sí no és d'Europa, un blanc [...]. Dels Estats Units cap avall, no.

Però segurament el més rellevant de tot és el rebuig social reiterat envers els fills de parelles mixtes (a més dels de parelles amb ambdós pares immigrants), nascuts a Catalunya, i els que es categoritzen com a «estrangers» fonamentalment segons el seu fenotip no blanc, i això independentment del nivell o estatus socioeconòmic de la família. Significativament, trobem una *dissonància identitària*, on la identitat escollida (o auto-identificació o sentiment de pertinença) com a «català», «d'aquí» o «mixt» no coincideix amb la identitat imposada socialment (i el tracte) com a «estranger» o «negre» o «xinès», una diferència vehiculada a través dels trets visibles com el fenotip, l'accent o la indumentària:

Noia de 18 anys, filla de pare marroquí i mare espanyola:

Jo em sento catalana perquè em sento independentista. Espanyola, no... Sí que tinc família a Múrcia, que sigui catalana no implica que no els tingui afecte. Però del Marroc, tampoc, perquè com que passo poc temps allà i com que tampoc hem treballat la cultura dins a casa... Sí que ho porto però no me n'hi considero [...]. Si parlés àrab ho podria considerar com un avantatge, però com que no el parlo... és que estic bastant... Sí, val, sóc de pare immigrant i mare catalana però tampoc he crescut pensant així. La gent, a l'escola, m'ha anat forçant a fer-me sentir de fora, a dir-me que jo sóc del Marroc; a mi em deien: «'Mora' que no sé què...» i jo em considero catalana, tinc arrels però... De primària a l'institut sí que vaig notar certes coses així una mica racistes. Allà [a l Marroc] sempre em diuen: «Tu ets marroquina». Per exemple vaig passar la duana aquest any i em van dir: «Tu d'on ets?». I jo els vaig dir: «Sóc d'Espanya però el meu pare és del Marroc», i em van dir: «Doncs llavors ets marroquina» [...]. Allà sempre m'estan punxant: «Per què no fas el Ramadà? Per què no fas el no sé què?». Quan hi vaig dir: «Sí sí, sóc musulmana», perquè callin [...]. Sempre et volen... Però a l'hora també et rebutgen, perquè molts cops per haver nascut aquí [a Espanya] ets com «la d'allí», però també alhora et diuen: «Sigues d'aquí».

Dona dominicana casada amb un home espanyol:

Elles [les seves filles] són d'aquí, han nascut i s'han criat aquí, se senten d'aquí, només d'aquí, però les veuen com estrangeres [...]. També, per exemple hi va haver una professora de tercer amb la qual feien l'obra La Caputxeta vermella, que li va dir [a la seva filla gran]: «Tu, com que ets negra, faràs de llop». Aquesta vegada hi vaig anar i em vaig queixar a la directora.

Noia de 14 anys, filla de pare senegalès i mare espanyola:

R: Jo sóc catalana però també sóc africana, però [a l'escola] sempre hi ha algú que...

P: Vols dir que es fica amb tu per alguna cosa?

R: Sí, pel meu color i això... [Comença a plorar.]

Ve al cas citar també aquí un extracte d'entrevista d'una recerca feta a principis del 2000 amb parelles mixtes d'espanyols i immigrants de Senegal i Gàmbia (Rodríguez García, 2004), per exemplificar de nou la importància del context educatiu en aquests processos, i que alhora ens alerta del fet que, havent passat ja més de deu anys, les situacions no han canviat gaire:

Dona espanyola casada amb un home gambià

Ell [el seu fill de 8 anys] ha tingut prou problemes... Ara he demanat el canvi de col·legi perquè me l'estan traumatitzant... Indirectes de la directora: «No sé en quin ambient deu viure ...». Dic: «A mi no em digui això perquè tinc una filla que té un informe excepcional, i viuen a la mateixa casa, i tenen la mateixa mare i el mateix pare. Vol dir el color, l'ambient?». Ha arribat un moment que... Sembla mentida que no sàpiguen donar l'educació suficient [...]. La meua filla diu que no vol ser negra; diu que ella és «café amb llet». I jo li dic: «Tu ets com el papa». I ella diu: «No, el papa és negre, jo sóc "café amb llet"». I també diu: «Ell podria ser més blanc!». No sé per què diu això...

Aquests darrers casos ens permeten subratllar la importància que tenen aquí els entorns educatius (que involucren escoles, famílies, entorn cívic, etc.) i el paper de la pròpia cultura i dinàmica escolar en la construcció dels processos d'exclusió, en el sentit de l'efecte Pigmalí; és a dir, com els estigmes de la condició d'immigrant, de «marroquinitat» (Carrasco *et al.*, 2011) o de «negritud» (Ballestín, 2012; Giliberti, 2013), repercuteixen en la construcció identitària dels nois i joves i en les seves trajectòries escolars i socials.

Però el procés de dissonància identitària és inclús més pervers quan els mateixos pares interioritzen amb certa resignació aquesta lògica i la transmeten als seus fills:

Dona senegalesa casada amb un home espanyol:

Per exemple, la primera vegada que algú li va dir [al seu fill] «xocolata» –i és molt més clar que jo, però els trets són «afros», no?– Doncs quan algú li va dir «xocolata», em va venir a casa plorant i li vaig dir: «Que t'han dit "xocolata"?». I em va dir que sí, i li dic: «Tu saps per què t'han dit "xocolata"?». I plorant em diu que sí: perquè és negre. «Doncs no ho oblidis mai, que per molt claret que siguis de pell, tu ets africà, ets negre. Encara que més descafeïnat o com li vulguis dir, però ets el que ets.»

Dona dominicana casada amb un home espanyol:

Jo li dic [al seu fill de 10 anys]: «Tu què ets?». I ell diu: «Mmm... mulatet». I jo li dic: «Tu ets negret, ets com la mare; la teua mare és negra i el teu pare és blanc. Tu ets dels dos costats, i no has de sentir-te malament quan et diguin "negrito"». I ell diu: «Ja, però m'ho va dir molt lleig: que tal "negrata"?». I jo li dic: «Tant és, quan et diguin "negrata", tu digues: "gràcies"». Perquè si li digués: «Quan et diguin això, pega'ls», seria un macarra del carrer! Cada vegada que sortís i li diguessin negre estaria donant hòsties a tothom!

No li diré: «Doncs sí, pega-li, perquè tu no ets cap negre [en el sentit d'immigrant], perquè tu vas néixer aquí i ets espanyol». Si em poso a dir-li això amb deu anys...

A diferència d'això, el que trobem amb els descendents de parelles mixtes amb fenotip blanc europeu és un ús més simbòlic de la identitat mixta; és a dir, una afiliació més flexible, on es pot triar exterioritzar o no el tret distintiu en funció del context:

Noi de 15 anys, de pare espanyol i mare francesa:

P: *I a l'escola com creus que et veuen els altres? Potser també hi ha altres companys que tenen pares de diferents nacionalitats...*

R: Cap problema. És que el francès és considerada una llengua de prestigi i, si hi ha un africà del nord o un sud-americà, no té aquesta consideració [...]. Tinc amics que se senten espanyols i tinc amics que se senten independentistes i jo quan es posen en conflicte dic que sóc francès. I quan sóc a França dic que sóc espanyol. Em vull sentir dels dos.

8.4. Discussió i conclusions: mixticitat, discriminació i cohesió social

Més enllà de la comparació sociodemogràfica entre les unions mixtes d'abans (producte de les migracions interiors) i les d'ara (producte de les migracions internacionals), ens ha interessat aprofundir en les narratives dels mateixos implicats entorn de la qüestió identitària i les actituds socials envers la mixticitat actual. I el que hem trobat és una conceptualització sovint negativa de la mixticitat amb una diferenciació entre l'autòcton i el foraster que es vehicula a través de marcadors visibles (fenotips). Un exemple clarificador és la reiteració en les narratives dels entrevistats en la nostra recerca de termes com ara: *pell, negre, blanc, mestís, mulato, xocolata, moro, sudaca, fan mala olor, putu negre, putu xino, putus immigrants, menyspreu, mirada, rumor, por, recel, vergonya, soledat, culpa, tristor*. Això ens alerta sobre el risc que el tradicional model català de pertinença i d'integració basat en el territori (*ius soli*) i el criteri lingüísticocultural, pugui impregnar-se perversament de l'ús de criteris biològics de la pertinença (*ius sanguinis*), on el criteri *pigmentocràtic* pugui prendre cada vegada més rellevància. La qüestió de fons, és clar, no deixa de ser social. Francesc Candel ja posà l'accent en el fet que la discriminació entorn la idea de mestissatge (els xarnegos) no era en sí mateixa racial, sinó més aviat social o moral: «com que l'immigrant pertany a un nivell socioeconòmic més baix que la resta dels residents del país, d'aquí ve aquesta en certa manera visible separació» (2014 [1964]: 203-204). Tot i que es vehiculi a través del fenotip, doncs, la diferenciació remet fonamentalment a una qüestió de classe o moral: sembla que l'immigrant o descendent d'immigrants no es pot treure del tot l'estigma, «la pols de la maleta», podríem dir... D'algun manera, doncs, la categoria del «xarnego» queda en la memòria social com una categoria latent, que emergeix de tant en tant, canviant de forma més que de fons, per recordar la diferència entre «els d'aquí» i «els d'allà», entre «nosaltres» i «els altres».

Una de les qüestions més rellevants aquí és la relativa als processos identitaris. Diversos autors han argumentat que els fills i filles de parelles mixtes o biculturals –i que podríem ampliar a gran part dels descendents d'immigrants i els adoptats internacionals– poden desenvolupar identitats biculturals, híbrides, múltiples o transnacionals en un sentit positiu o avantatjós, tant en el sentit de capital social i humà (multilingüisme, diversificació de xarxes socials, etc.) com en el sentit de trencar amb categories úniques de pertinença que poden inclús esdevenir catalitzadores de noves formes de ciutadania (Phoenix i Owen, 2000; Ali, 2003). No obstant això, els contextos estructurals adversos, com un context de discriminació social o de precarietat socioeconòmica, poden condicionar les opcions i fins i tot conduir a la formació d'*identitats reactives* o radicalitzades com a resposta. Un exemple d'això el trobem a França amb els *beurs* o descendents d'immigrants magribins a les *banlieues*. En aquest cas, fins i tot les auto-identificacions múltiples o mixtes (com per exemple, francès-algerià o català-xinès) poden ser un reflex de la incapacitat de sortir de les categories ètniques imposades des de l'exterior, on el fenotip juga un paper clau (Kibria, 1997; Ifekwunigwe, 1999; Song, 2003; Rodríguez-García, 2004, 2006, 2012; Edwards *et al.*, 2010; Panico i Nazroo, 2011; Song i Aspinall, 2012; Simon i Tiberj, 2012). En aquest sentit, pensem que no fer palès i analitzar el tema del fenotip o la visibilitat en aquests processos és un exercici de daltonisme perillós, a causa segurament d'una mal entesa crítica a la noció de raça. És un error precisament perquè ens impedeix posar de manifest la seva significació social i enfrontar-la.

Un procés relacionat amb tot això, i que hem vist en els exemples de l'apartat anterior, és el de la dissonància identitària entre la pròpia identitat o sentit de pertinença («d'aquí» o «mixt») i la identitat imposada per la societat («de fora»). Això és una cosa que assenyalen també els treballs sobre els fills de parelles mixtes en altres països (Waters, 1990; Kibria, 1997 i Rumbaut, 2005, als Estats Units; Simon i Tiberj, 2012, a França; Ifekwunigwe, 1999, Song, 2003, 2010, i Song i Aspinall, 2012, al Regne Unit). L'estudi de Song i Aspinall (2012), per exemple, mostra que els fills de parelles mixtes de negres i blancs al Regne Unit solen identificar-se com a «nadius» o «mixtos»; però la gent els considera i tracta com a «negres». Les identitats ètniques «mixtes» o «múltiples» en aquests casos, doncs, no semblen una opció reconeguda socialment, i fan difícil pensar-se fora del context prefixat (Appadurai, 2004; Capranzano, 2006; Guibernau, 2013).

Això no vol dir que la dissonància identitària en els casos on les marques visibles són de menys prestigi social sigui sempre viscuda com un drama, o que no hi hagi cap possibilitat d'elecció o contestació, ja que els subjectes tenen capacitat d'acció i transformació social. De fet, alguns nois i noies mixtos entrevistats a les nostres recerques expliquen que no els afecta gaire la discriminació (insults, etc.) que han pogut patir pel fet de ser-ho. Però és evident que si la marca d'alteritat és de baix o alt prestigi, i poder sortir fàcilment d'una categoria o no poder fer-ho, no condiona de la mateixa manera ni té les mateixes repercussions a nivell pràctic (*escollir* enfront d'*haver de viure com*), com també hem vist en els exemples de l'apartat anterior. Per exemple, entre els descendents de parelles mixtes que són visibles fenotípicament hem trobat una forta identificació com a «catalans» o «espanyols» («d'aquí») (Alarcón, 2010: 186) i alhora un fort rebuig cap el país d'origen o

la cultura del pare o mare immigrant, justament com a reacció a la dissonància identitària. Una altra possibilitat, al costat oposat, com hem vist, és la identitat reactiva o resistent a la identificació amb el país o la cultura receptors.

Podem reprendre en aquest punt la cèlebre definició de Jordi Pujol (1976: 69-70) de què significa ser català:

«Català és tot home que viu i treballa a Catalunya, i que, amb el seu treball, amb el seu esforç, ajuda a fer Catalunya. Hem d'afegir-hi només: i que, de Catalunya, en fan casa seva, és a dir, que d'una manera o altra s'hi incorpora, s'hi reconeix, s'hi entrega, no li és hostil».

La pregunta, doncs, és: què passa quan un s'hi reconeix i s'hi entrega, però la societat no li correspon, com ja li passava al senyor de Jaén entrevistat per Candel?

L'estigmatització, la dissonància identitària i en general la discriminació social cap a la mixticitat, doncs, pot condicionar el sentiment de pertinença i els processos d'integració o mobilitat social d'una part cada vegada més important de la població, i posar en risc l'anomenat *ascensor social* que sembla que ha funcionat en el passat a Catalunya per a altres onades migratòries. I cal entendre aquí l'espai de la mixticitat com una apropiació d'espai social ascendent en el sentit en què Andreu Domingo (2010: 49) defineix la integració: «l'apropiació d'espais socials ascendants per part del migrant», on nosaltres afegim «i també dels seus descendents».

Val a dir que les dinàmiques que hem descrit per a les unions mixtes i els seus descendents es produeixen en general amb els immigrants. I, de fet, com ja deia Candel (2014 [1964]), els fills dels immigrants converteixen les famílies d'immigrants ja en famílies mixtes. En tot cas, el que és significatiu en analitzar les unions mixtes i els seus descendents és justament la persistència de *l'estigma de l'immigrant*, de *l'aliè*, i fa que ens preguntem: fins quan dura aquesta condició?

Hi ha aquí un debat de fons sobre el significat i gestió de la *diversitat* o la *diferència*, en el qual no podem entrar a fons. Sí que direm, en tot cas, que no es tracta tant d'eliminar les diferències –que poden ser importants per als individus i enriquidores per a la societat– per crear la cohesió social a partir de la uniformitat, sinó que més aviat es tracta de fer que les diferències no esdevinguin un element sobre el qual es construeixin desigualtats o jerarquies de persones i accessos socials diferencials en funció del seu origen, fenotip o qualsevol altre tret (doncs la interculturalitat no té a veure només amb la diversitat segons l'origen) (Rodríguez García, 2010a).

Cal tenir present que la immigració internacional de la darrera onada (en particular la que va tenir lloc a partir de l'any 2000) és encara massa recent com per poder avaluar de forma acurada com s'està produint el seu procés d'integració, en particular pel que fa als fills d'immigrants, que en la majoria de casos són encara d'edats petites, com hem vist al segon apartat. Sembla clar, en tot cas, que molt dependrà de en quina mesura funcioni o no per als «nous altres catalans» l'anomenat «ascensor social» (Aparicio, 2007; Domingo, 2010: 49). I caldrà fer tot el possible perquè funcioni tot i el context de crisi econòmica si no volem que, com ja ha succeït en altres països amb més tradició immigratòria, com ara

els Estats Units o França, la nostra estructura social quedi imperdonablement estratificada segons l'origen i la cohesió social quedi seriosament perjudicada. Podríem dir que els casos no són comparables i que en el nostre cas, la nostra història, la nostra idiosincràsia, etc. no ens portarà per camins perversos com ara la divisió sòcio-ètnica, la resposta identitària reactiva o el racisme institucional. Però el cert és que no en som immunes; particularment en un context socioeconòmic advers, on solen coincidir l'augment dels sentiments socials antiimmigració/diversitat, el racisme i la xenofòbia, i la retallada d'inversió en matèria d'integració social⁶³ i de lluita contra la discriminació i l'exclusió, justament quan més es necessita (Rodríguez García, 2010b; Aja, Arango i Oliver, 2012: 11-22; Pascual de Sans et al. 2012: 109-111, 144; Rodríguez García et al. 2013; Aparicio i Portes, 2014: 194). En aquest sentit, cal tenir ben present que el fastuós discurs normatiu d'interculturalitat en un context econòmic desfavorable pot pertorbar les millors de les intencions polítiques.

En general, la discriminació social i tot allò que obstaculitzi l'accés dels immigrants i dels seus descendents a la plena ciutadania, en combinació amb un mercat laboral ètnicament segmentat i amb poques oportunitats d'inserció i mobilitat sociolaboral, etc. poden relegar els immigrants i els seus descendents a una subclasse de manera permanent, la qual cosa impedeix el seu sentit de pertinença a una cultura pública comuna.

I com que aquest llibre és un homenatge a la figura de Francesc Candel i la seva obra, acabem amb una desiderata utilitzant les seves pròpies paraules, primer escrites al 1963 i referides als «altres catalans» de les migracions interiors del segle xx, i després escrites al 2002 –pròleg a l'edició de butxaca d'*Els altres catalans*– i referides als de la darrera onada internacional (2014 [1964]: 392 i 402, respectivament):

«Aquests altres catalans, ben polits ja exteriorment, alletats com hem dit abans pel país, es veuran cridats a una curiosa tasca: la singularització de la novíssima Catalunya. I Catalunya, a desgrat dels uns i dels altres o potser per això mateix, s'haurà salvat un cop més [...]. Aquí, a Catalunya, vam saber encarrilar i agermanar aquella immigració que anomenem "*els altres catalans*" o "*los otros catalanes*". Molta gent creu, creiem –altres no– que amb la immigració actual, una immigració "nova" que ja fa trenta anys que s'acosta a casa nostra, podria passar el mateix. El temps ho dirà.»

63. Per tercer any consecutiu, i mitjançant el Projecte de Llei de pressupostos generals de l'Estat per a 2015 (disposició addicional 50), l'Estat espanyol ha suspès també pel 2015 el pressupost per al Fons estatal per a la integració dels immigrants, la qual cosa contravé així l'obligació legal de proporcionar un fons anual per a les polítiques d'integració dels immigrants en col·laboració amb les comunitats autònomes (fixada a l'article 2-4 de la Llei orgànica 4/2000, d'11 de gener, sobre drets i llibertats dels estrangers a Espanya i la seva integració social).

Referències bibliogràfiques

- AJA, E.; Arango, J.; Oliver, J. (dir.). (2012). *La hora de la integración. Anuario de la inmigración en España. Edición 2011*. Barcelona: CIDOB.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA. (2012). *La població estrangera a Barcelona. Informe estadístic gener 2012*. Barcelona: Departament d'Estadística, Ajuntament de Barcelona.
- ALARCÓN, A. (dir.). (2010). *Joves d'origen immigrant a Catalunya. Necessitats i demandes. Una aproximació sociològica*. Barcelona: Secretaria de Joventut, Col. Estudis, 27.
- ALI, S. (2003). *Mixed-Race, Post-Race: Gender, New Ethnicities and Cultural Practices*. Oxford: Berg.
- APARICIO, R. (2007). «Las "segundas generaciones" en España: ¿qué movilidad social?». A: J. Igartua i C. Muñiz (ed.). *Medios de Comunicación, Inmigración y Sociedad*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, p. 311-341.
- APARICIO, R.; PORTES, A. (2014). *Créixer a Espanya. La integració dels fills d'immigrants*. Barcelona: Obra Social La Caixa.
- APPADURAI, A. (2004) «The Capacity to Aspire: Culture and the Terms of Recognition». A: V. Rao i M. Walton (ed.). *Culture and Public Action*, Palo Alto, CA: Stanford University Press, p. 59-84.
- ARJONA, A.; CHECA, J. C. (2014). «The Marriage Market in Spain. Analysis of the Structure of Opportunity in Mixed Marriages», *Sociología - Slovak Sociological Review*, 46 (3), p. 300-319.
- BALLESTÍN, B. (2012) «"¡Dile al negrito y al Cola Cao que paren de molestarnos!" Sociabilidad entre iguales y dinámicas de segregación en la escuela primaria». A: F. J. García Castaño i A. Olmos Alcaraz (coord.) *Segregaciones y construcción de la diferencia en la escuela*. Madrid: Trotta, p. 119-142.
- BRYCESON, D.; VUORELA, U. (ed.). (2002). *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*. Oxford: Berg.
- CABRÉ, A. (1999). *El sistema català de reproducció: Cent anys de singularitat demogràfica*. Barcelona: Proa.
- CANDEL, F. (2014). *Els altres catalans*, Barcelona: Edicions 62 [1964].
- CANDEL, F. (1979). *Un charnego en el senado*. Barcelona: Plaza y Janés.
- CANDEL, F.; CUENCA, J. M. (2001). *Els altres catalans del Segle XXI*, Barcelona: Planeta.
- CAPRANZANO, V. (2006). *Imaginative Horizons*. Chicago: University of Chicago Press.
- CARRASCO, S., PÀMIES, J.; PONFERRADA, M. (2011) «Fronteras visibles y barreras ocultas: la ex-

- perència escolar del alumnado marroquí en Cataluña y mexicano en California», *Migraciones*, 29, (2001), p. 31-60.
- CORTINA, C., ESTEVE, A., DOMINGO, A. (2006) «Crecimiento y singularidades demográficas de los matrimonios de extranjeros en España», *Migraciones*, 20: 75-105.
- DOMINGO, A. (2010). «La immigració i els reptes de futur en la Catalunya del 2030», *Quaderns d'Acció Social i Ciutadania*, 9. Barcelona: Departament d'Acció Social i Ciutadania, Generalitat de Catalunya.
- DOMINGO, A. (2014). *Catalunya al mirall de la immigració: demografia i identitat nacional*. Barcelona: Avenç.
- EL HACHMI, N. (2004). *Jo també sóc catalana*. Barcelona: Columna.
- EDWARDS, R.; CABALLERO, C.; PUTHUSSERY, S. (2010) «Parenting children from “mixed” racial, ethnic and faith backgrounds: typifications of difference and belonging», *Ethnic and Racial Studies*, 33 (6), p. 949-967.
- GILBERTI, L. (2013). *La condición inmigrante y la negritud en la experiencia escolar de la juventud dominicana: estigmas y formas de agencia. Una etnografía transnacional entre la periferia de Barcelona y Santo Domingo*. Tesis de doctorat. Universitat de Lleida.
- GUIBERNAU, M. (2013). *Belonging: Solidarity and Division in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- HULL, K.; MEIER, A.; ORTYL, T. (2010). «The changing landscape of love and marriage», *Contexts*, 9 (2), p. 32-37.
- IDESCAT (Institut d'Estadística de Catalunya). (2011) *La nupcialitat a Catalunya l'any 2011*. Barcelona: IDESCAT.
- INE (Instituto Nacional de Estadística). (2011). *Padrón Municipal de Población*. Madrid: INE.
- IFEKWUNIGWE, J. (1999). *Scattered Belongings: Cultural Paradoxes of “Race”, Nation and Gender*, London: Routledge.
- KIBRIA, N. (1997). «The Construction of “Asian American”: Reflections on Inter-marriage and Ethnic Identity among Second-Generation Chinese and Korean Americans», *Ethnic and Racial Studies*, 20, p. 522-544.
- PANICO, L.; NAZROO, J. (2011). «The social and economic circumstances of mixed ethnicity children in the UK: Findings from the Millennium Cohort Study», *Ethnic and Racial Studies*, 34 (9), p. 1421-1444.
- PASCUAL DE SANS, A. (coord.); Miguel Luken, V. de; Rodríguez García, D.; Solana Solana, M. (2012). *La població immigrada a Catalunya: consideracions sobre les seves condicions d'assentament i integració a partir de les dades de l'ENI 2007*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- PHOENIX, A.; OWEN, C. (2000) «From miscegenation to hybridity: mixed relationships and mixed parentage in profile». A: Brah, A. y Coombes, A. (ed.). *Hybridity and its Discontents. Politics, Science, Culture*. London & New York: Routledge, p. 72-95.
- PUJOL, J. (1976). *La immigració, problema i esperança de Catalunya*. Barcelona: Nova Terra.
- RODRÍGUEZ GARCÍA, D. (2004). *Inmigración y mestizaje hoy. Formación de matrimonios mixtos y familias transnacionales de población africana en Cataluña*. Barcelona: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- RODRÍGUEZ GARCÍA, D. (2006). «Mixed Marriages and Transnational Families in the Intercultural Context», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32 (3), p. 403-433.
- RODRÍGUEZ GARCÍA, D. (2010a). «Beyond Assimilation and Multiculturalism: A Critical Review of the Debate on Managing Diversity», *Journal of International Migration and Integration*, 11 (3), 251-271.
- RODRÍGUEZ GARCÍA, D. (2010b). *Retos y tendencias en la gestión de la inmigración y la diversidad en clave transatlántica*. Documentos CIDOB Migraciones, 21. Barcelona: CIDOB.
- RODRÍGUEZ GARCÍA, D. (2012). «Considérations théorico-méthodologiques autour de la mixité», *Enfances, Familles, Générations*, 17: 41-58.
- RODRÍGUEZ GARCÍA, D. (2014). «En torno al parentesco transnacional: contextualización y consideraciones teórico-metodológicas», *AIBR-Revista de Antropología Iberoamericana*, 9 (2), 183-210.
- RODRÍGUEZ GARCÍA, D.; SOLANA SOLANA, M.; MIGUEL LUKEN, V. de; PASCUAL DE SANS, À. (2013) «La integración de la población inmigrada en Cataluña: un análisis a partir de la Encuesta Nacional de Inmigrantes de 2007, y una aproximación al impacto posterior de la crisis económica», *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, XVIII (1040) [En línia].
- RODRÍGUEZ GARCÍA, D.; SOLANA SOLANA, M.; LUBBERS, M. J.; MIGUEL LUKEN, V. DE (2014) «Immigració, unions mixtes i integració sociocultural: cap a una anàlisi complexa multi-mètode», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 60 (3), p. 627-657.
- RUGGLES, S.; ALEXANDER, J. T.; GENADEK, K.; GOEKEN, R.; SCHROEDER, M. B.; SOBEK, M. (2010). *Integrated Public Use Microdata Series: Version 5.0 [Machine-readable database]*. Minneapolis: University of Minnesota.
- RUMBAUT, R. (2005) «Sites of Belonging: Acculturation, Discrimination, and Ethnic Identity among Children of Immigrants». A: T. S. Weiner (ed.) *Discovering Successful Pathways in Children's Development: Mixed methods in the Study of Childhood and Family Life*. Chicago: University of Chicago Press, p. 111-164.
- SCOTT, S.; CARTLEDGE, K. H. (2009). «Migrant Assimilation in Europe: A Transnational Family Affair», *International Migration Review*, 43 (1), 60-89.

- SIMON, P.; TIBERJ, V. (2012). «Les registres de l'identité: Les immigrés et leurs descendants face à l'identité nationale», *Documents de travail* 176, Paris: INED.
- SONG, M. (2003). *Choosing Ethnic Identity*. Cambridge: Polity Press, 2003.
- SONG, M. (2009). «Is Intermarriage a Good Indicator of Integration?», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35 (2), p. 331- 348.
- SONG, M.; ASPINALL, P. (2012). «“Mixed-race” young people’s differential responses to misrecognition in Britain». A: R. Edwards, A. Suki, C. Caballero i M. Song (eds.) *International perspectives on racial and ethnic mixing and mixedness*. London: Routledge, p. 125-141.
- TRASK, B. S. (2010). *Globalization and Families: Accelerated Systemic Social Change*. New York: Springer.
- VANDELLÒS, J. A. (1935a). *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Altés.
- VANDELLÒS, J. A. (1935b). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca catalana d'autors independents.
- VICENS VIVES, J. (1954). *Notícia de Catalunya*. Barcelona: Destino.
- WATERS, M. (1990). *Ethnic Options. Choosing Identities in America*. Berkeley: UCP.

9. *Els altres catalans:* entusiasme i pertorbació a la Catalunya dels anys seixanta

Clara Carme Parramon

ccparramon@gmail.com

Grup de Recerca en Antropologia Fonamental i Orientada (GRAFO)

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

Fa 50 anys, Paco Candel va abordar molts dels elements que són bàsics per a l'estudi de les migracions. D'una banda, les descripcions pioneres de les condicions de vida de la immigració més recent es poden comparar amb els itineraris de millora seguits per immigrants més antics, de manera que es posen en joc els factors principals que defineixen la integració social. I, d'altra banda, en un context històric en què eren dominants els discursos que concebien la identitat cultural com a única, Candel va mostrar les diverses capacitats d'adaptació cultural dels col·lectius immigrants, vinculades als processos d'integració social a la nova societat. Un tercer factor intervingué en la diversitat d'opinions generades per *Els altres catalans*: el seu estil literari.

Paraules clau: migracions, integració social, adaptació cultural, catalanitat.

Los otros catalanes: entusiasmo y perturbación en la Cataluña de los años sesenta

Resumen

Hace 50 años, Paco Candel abordó muchos de los elementos que son básicos para el estudio de las migraciones. Por un lado, las descripciones pioneras de las condiciones de vida de la inmigración más reciente pueden compararse con los itinerarios de mejora que siguieron los inmigrantes más antiguos, de forma que se ponen en juego los principales factores que definen la integración social. Y, por otro lado, en un contexto histórico en el que eran dominantes los discursos que concebían la identidad cultural como única, Candel mostró las capacidades diversas de adaptación cultural de los colectivos inmigrantes, vinculadas a los procesos de integración social en la nueva sociedad. Un tercer factor intervino en la diversidad de opiniones generadas por *Els altres catalans* [*Los otros catalanes*]: su estilo literario.

Palabras clave: migraciones, integración social, adaptación cultural, catalanidad.

The Other Catalans: enthusiasm and disturbance in Catalonia in the sixties

Summary

50 years ago, Paco Candel tackled many of the elements that are basic to the study of migration. On the one hand, the pioneering descriptions of the living conditions within the most of recent immigration can be compared with respect to improving itineraries followed by older immigrants, so come into play the main factors that define social integration. And on the other hand, in a historical context when dominant conceptions and discourses conceived cultural identity as unique, Candel showed the diverse capabilities for cultural adaptation of immigrant groups linked to processes of social integration to new society. A third factor intervened in diversity of opinions generated by *Els altres catalans* [*The Other Catalans*]: his literary style.

Keywords: migration, social integration, cultural adaptation, catalanity.

Les autres catalans : enthousiasme et perturbations en Catalogne dans les années soixante

Résumé :

Il y a 50 ans, Paco Candel a abordé plusieurs des éléments qui sont à la base de l'étude des migrations. D'une part, les descriptions pionnières des conditions de vie de l'immigration plus récente peuvent être comparées aux itinéraires suivis et aux progrès accomplis par les migrants plus âgés, de façon que les principaux facteurs qui définissent l'intégration sociale entrent en jeu. Et d'autre part, dans un contexte historique dominé par les discours qui concevaient l'identité culturelle comme unique, Candel a montré les diverses capacités d'adaptation culturelle des groupes immigrés, liées au processus d'intégration sociale à la nouvelle société. Un troisième facteur a été impliqué dans la diversité des opinions générées par *Els altres catalans* [*Les autres catalans*]: son style littéraire.

Mots clé : migration, intégration sociale, adaptation culturelle, catalanité.

9.1. Introducció: els preliminars de la controvèrsia

Com és sabut, *Els altres catalans* aborda les grans migracions interiors que van arribar a Catalunya al llarg del segle xx. Aquells ingents desplaçaments de població es caracteritzaren d'èxode rural, especialment els que tingueren lloc sota el franquisme⁶⁴ estigueren directament vinculats a les decisions polítiques i econòmiques de l'Estat espanyol sobre política agrària i planificació industrial i no remeteren fins a l'any 1973, arran de l'anomenada *crisi del petroli* d'àmbit internacional. Catalunya fou una de les principals zones receptores d'aquells moviments migratoris que es concentraren a l'Àrea Metropolitana de Barcelona.⁶⁵

Per a qualsevol persona interessada o investigadora de les migracions arribades a Catalunya durant el segle xx, *Els altres catalans* va ser i és un llibre de lectura obligada, tant pel seu contingut com per descobrir, avui, el perquè de l'impacte que va generar-ne la publicació. Va ser un gran èxit editorial i això dóna idea de l'enorme interès que va suscitar, tot i tractar-se d'un assaig. La versió catalana va ser la protagonista d'aquell procés continuat de reedicions, i la lectura del llibre, a parer meu, fa pensar que aquest era un dels propòsits de Candel.

Les condicions de vida de la immigració, als immigrants i a les immigrades no els calia que els les expliquessin. Ja les coneixien. D'altra banda, l'envergadura de les necessitats a què gran part de la immigració –sobretot la posterior a la Guerra Civil– intentava fer front en aquells anys, anava des de la pura supervivència fins a la dura consecució d'unes condicions de vida mínimament dignes. No hi havia quasi espai, doncs, per afrontar altres problemes de la societat on havien anat a parar ni per avançar en l'hàbit de la lectura. Això no treu que entre la població immigrada es tingués notícia del llibre, es comentés o s'expliqués. El títol, per suposat, era àmpliament conegut i quan Candel donava una conferència en uns o altres barris d'immigració, l'èxit de públic estava assegurat.

En canvi, els temes que tractava Candel en el llibre interessaven o interessaven molt una part notable, si més no, de la població catalana. Des de feia anys l'assumpció de catalanitat per part de la immigració es configurava, amb més intensitat o menys, com un interrogant i era viscut com un problema greu entre els sectors nacionalistes. Es podria dir que, en els anys seixanta, *Els altres catalans* es va convertir en un llibre de capçalera per a molta gent catalanista i, per tant, antifranquista, inclosos intel·lectuals i polítics clandestins.

Les mostres públiques o les més directament adreçades a Candel no es van fer esperar: en uns casos com a expressions d'entusiasme, d'admiració, de reconeixement; en d'altres, el desacord, les discrepàncies, les crítiques, atesos alguns dels temes centrals del llibre, podien generar fins i tot pertorbació. En aquesta introducció recullo breument les referències al tema que Candel va publicar en el pròleg de la tercera edició i posteriorment el desenvoluparé amb més deteniment.

64. Vegeu Pérez Díaz, V. (1966): *Estructura social del campo y éxodo rural*.

65. L'any 1992, Anna Cabré precisava que dels 6 milions, que havia assolit la població de Catalunya, el 60,3%, és a dir, 3,6 milions eren fruit directe o indirecte de la immigració del segle xx.

Pel que fa a les crítiques, Candel ja estava curat d'espants. En el pròleg rememorava la ressenya que, l'any 1958, el crític literari del diari *Solidaridad Nacional* havia fet del seu article «Los otros catalanes», publicat a la revista literària *La Jirafa*, núm. 13-14, i que va ser l'antecedent del llibre. Candel s'explicava així en relació amb la crítica:⁶⁶ «Encomiava el número extraordinari (dedicat a Catalunya). Gairebé no en destacava noms ni treballs. N'elogiava alguns amb entusiasme i, finalment, arremetia contra el meu [...]: "Contraste menos satisfactorio es, ¿qué duda cabe?, la firma de Francisco Candel. El autor de *Hay una juventud que aguarda* y de la desgraciada novela *Donde la ciudad cambia de nombre* –cuajada de incorrecciones, de groserías y de zafias alusiones– encajaría muy bien en *El Caso*,⁶⁷ pero desentona en una cuidada revista literaria como *La Jirafa*. Candel no sabe escribir."» (p. 13). I Candel continuava recordant: «Encara deia més coses, l'amic Fafián. No s'estava de res. Em deixava com un drap brut. "Ja has tornat a ficar els peus a la galleda", vaig pensar, esgarriat» (p. 14).

Tanmateix, la majoria de valoracions d'aquell article van ser fonamentalment positives, des de cartes i felicitacions a l'oferiment de publicar en altres capçaleres i fins a la proposta d'escriure el llibre.

La publicació d'*Els altres catalans* li va proporcionar moltes alegries, sorpreses, reconeixements, però també crítiques molt diverses. En el pròleg explicava que les primeres mostres entorn del llibre havien estat «d'entusiasme, d'afecte, de cordialitat, de comprensió» (p. 5-6). Es referia també a les crítiques que li retreien la falta de rigor científic: «Això no és un assaig, això és una novel·la» (p. 7). I del munt de comentaris orals i escrits que havia anat rebent, n'anava desgranant opinions i reaccions ben diverses: des de qui li havia dit, amb alegria, que participava dels mateixos punts de vista que ell, al capellà que trobava el llibre desmoralitzador, o el també capellà, que l'havia prohibit a una noia jove; des de l'home que li explicà que fins i tot queia bé "als del morro fort", al català, ben català, que considerava que el llibre era una ensabonada als catalans, o aquells que deien que s'havia passat a l'enemic i s'havia fet catalanista, o algú que li havia preguntat: «Què els has donat als catalans, que els tens tan contents?» (p. 8).

Tal com exposaré tot seguit, els motius pels quals els temes que va tractar Candel van generar entusiasmes i perturbacions són diversos. A parer meu, es relacionen entre si i alhora mobilitzen els factors principals que defineixen la integració social, factors susceptibles d'afavorir les capacitats d'adaptació cultural a la nova societat d'assentament.

9.2. La integració social: una necessitat indefugible

És ben probable que entre els sectors antifranquistes catalanistes d'esquerres fos també motiu d'aplaudiment el fet que algú s'hagués atrevit a descriure, com Candel ho havia fet, les duríssimes condicions de vida en què es trobaven immerses una part important de

66. Totes les cites de Candel pertanyen a la vuitena edició (octubre de 1965) d'*Els altres catalans*.

67. Diari de l'època especialitzat en robatoris, estafes, crims...

les migracions, sobretot les que estaven arribant o a les que la guerra havia colpit especialment. I si tenim en compte que això succeïa precisament en el context històric en què el règim de Franco estava donant publicitat, sense estar-se de res, al desenvolupament i la modernitat en què havia entrat Espanya amb els *planes de desarrollo* tan enaltits a l'època, l'entusiasme degué brollar fàcilment. La mateixa consecució de la publicació, malgrat la intervenció de la censura, era una fita extraordinària, com també ho era el fet de «descobrir» que la catalanitat no era aliena als col·lectius immigrants.

Certament, aquelles descripcions eren i són impactants, algunes, molt especialment. Algú que visqués en aquelles circumstàncies segurament podria haver pensat que certs fragments, Candel se'ls hauria pogut estalviar. Alguns crítics de l'acadèmia li van retreure. I és probable que a segons quins lectors o lectores els torbessin aquelles realitats. És probable que Candel ho hagués intuït. El fet és que es va explicar amb tota naturalitat, implicant-se personalment i sense amagar res, el perquè i el com duia a terme tals descripcions: «Per regla general, això –l'amuntegament, la promiscuitat, la manca de les mínimes comoditats– és una cosa que se sap sense haver-la vista ni palpada, només perquè s'ha sentit dir, explicar, per res més; i com que, a més, generalment això s'ha explicat *grosso modo*, amb fredes estadístiques, sense exemples concrets, aquestes coses han deixat indiferents la majoria. Fins i tot, n'estic ben segur, molts pensen: “Bé, bé, també deuen exagerar una mica...” Perquè el que passa és que això que hi hagi suburbis, que hi hagi misèria i necessitat als suburbis i que tot això es produeixi a quatre passes de casa, a la nostra mateixa ciutat, cal veure-ho i palpar-ho perquè ens faci mal al cor, i encara més, cal veure-ho contínuament perquè passa que, al cap d'un quant temps de saber una cosa de cert, d'haver-la vista amb tota mena de detalls, el cor instintivament tendeix a tranquil·litzar-se, a suposar que tot allò tan horrible que vam veure un dia, ja no deu ésser real» (p. 204-205).

Es podria dir que Candel clamava, sense escarafalls, per esperonar a qui el llegís, perquè el llibre colpís a qui havia de colpir, de tal manera que es promoguessin les intervencions necessàries per canviar aquelles realitats, és a dir, perquè es creessin les condicions de vida que afavorissin la integració social de la immigració i propiciar així els processos d'assumpció de catalanitat.

Si tenim en compte, seguint Teresa San Román (1996: 131-132), que la integració social es refereix a l'accés a les necessitats bàsiques i als drets cívics, tal com es conceben i s'adjudiquen en la nostra societat –això sí, amb una «única» limitació: la relativa a les desigualtats internes que la caracteritzen–, llegint Candel, s'adverteix ràpidament que la majoria de les poblacions immigrades en aquelles dècades no havia accedit a l'habitatge, al dret a un habitatge digne, als serveis bàsics, a un entorn saludable.

«El mal pitjor dels suburbis –on diu suburbis, podem llegir immigrants–, el mal que els caracteritza, és el terrible problema de l'estatge, extensiu als seus tres aspectes de barraquisme, monobloc (que defineix com a “encasellats de cementiri” i associa als estatges protegits) i rellogats, amb les seves derivacions corresponents» (p. 203). El barraquisme és la tipologia a la qual més atenció dedica Candel: «La barraca ha estat la gran tara del suburbi, la degradació de l'immigrant [...]. Les barraques han sorgit a tot arreu on ho han

permès. Als fondals, a les altures, als ermots, a les rambles seques, sota els ponts, als solars amagats, bé formant colònies, bé aïllades. [...] N'hi ha d'espaioses, però d'altres són la més humil expressió d'allò que una família pot posseir. [...] a l'hivern són fredes i, com que el sostre és molt baix, a l'estiu són com forns. Viure-hi vol dir mancar d'allò més elemental i necessari, fins i tot moltes vegades de llum elèctrica i sempre d'aigua corrent. [...] Les condicions higièniques hi són mínimes. I és meravellosa la netedat que, a desgrat de tot, impera en algunes d'aquestes barraques i entre els seus habitants. [...] Però és que mantenir aquesta netedat és una lluita constant contra allò que no es té» (p. 209-210). Un element més, i no pas menor, relatiu a la higiene a les barraques, Candel l'explicava així: «Un altre dels grans inconvenients de les barraques [...] és la manca de vàter. [...] No cal forçar gaire la imaginació per a suposar la mena d'olors que als matins surten d'aquests habitacles on la gent dorm amuntegada i, per acabar-ho d'adobar, en companyia d'aquests recipients. Al matí, els orinals són buidats a qualsevol abocador, i es van formant així veritables focus d'infecció» (p. 212).

Al llarg de les seves descripcions, Candel introduïa elements que esbossaven la complexitat del procés d'integració social dels col·lectius immigrants, un procés que abraçava al mateix temps el pas de la vida rural a la vida urbana i l'assentament en una societat desconeguda. En aquesta línia, quatre anys més tard, la recerca, centrada en l'Hospitalet de Llobregat, d'Àngels Pascual de Sans (1968), aportava nous elements d'anàlisi relatius a la complexitat sociocultural que estava en joc, si més no, en els municipis de l'entorn barceloní: «El impacto inmigratorio en Hospitalet no se puede reducir a una simple cuestión de llegada de un número importante de gente a la que la cultura catalana es extraña. Es preciso ir más al fondo» (p. 76-77). L'autora introdueix en la seva anàlisi el fet que les configuracions culturals, relatives a la vida d'una societat preindustrial que havia caracteritzat els col·lectius residents tradicionalment a l'Hospitalet de Llobregat, estaven en crisi; la crisi d'adaptació –no exempta de tensions i resistències– a la «modernitat» de la societat de consum emergent a l'època. En aquell context, la gran arribada d'immigració no havia ajudat aquell procés profund de canvi, sinó que estava comportant un retrocés que es manifestava en la defensa radical de les formes de vida i representacions culturals del passat recent, tot atribuint a l'arribada de la immigració la desaparició progressiva d'aquell estil de vida.

Certament, la conjunció d'elements formada per les condicions de vida, els esdeveniments en curs i les interpretacions que se'n feien, no afavorien pas, ni en l'àmbit social ni en el cultural, unes interrelacions fluïdes amb els col·lectius immigrants.

9.3. L'assumpció de catalanitat: entusiasmes i pertorbacions

Els motius primordials relatius a l'entusiasme, a l'esperança que deia Jordi Pujol, es relacionaven amb el fet que Candel havia plantejat, perquè ho havia constatat, que les migracions del primer terç de segle, una part important si més no, havien assumit la seva catalanitat, i que, entre les migracions en curs quan ell escrivia, aquest procés s'estava iniciant.

La pertorbació abraçava també altres àmbits, i, a parer meu, estava relacionada amb els elements que havien provocat l'entusiasme, tot posant, alhora, sobre la taula les diferents concepcions i posicionaments que respecte al fet nacional català hi havia a l'època i també sobre les identitats culturals, enteses com a etnicitats en el sentit antropològic del terme, que de tota manera no utilitzaré, ateses les connotacions negatives construïdes a l'entorn del terme *ètnia* i els seus derivats.

Entre certs sectors de les esquerres, que s'autodefinien com a marxistes, el fet que un immigrant de la classe treballadora interpretés i defensés que entre la immigració també s'estava assumint o s'havia assumit la identitat catalana, era percebut com una conversió a les idees de la burgesia, en aquest cas catalana, ja que la catalanitat i el nacionalisme eren propis dels interessos d'aquesta classe. Les seves posicions, que tendien a abocar a la classe treballadora de tot l'Estat cap a l'assumpció exclusiva de l'espanyolisme, van ser fetes públiques per membres de l'acadèmia principalment. Tanmateix, en la mesura en què les petites històries dels personatges de Candel havien fet palès quines eren les vivències i representacions culturals de moltes persones de les classes treballadores immigrades respecte a la seva catalanitat, allò que pot cridar l'atenció és que aquella realitat no es deixava analitzar des dels supòsits dels sectors que es dedicaven precisament a investigar-la. Era una realitat de la qual també formava part la immigració que se sentia catalana i, alhora, se sentia del seu país d'origen, i que amb el procés que estava protagonitzant en el terreny de les identitats culturals estava aconseguint que a Catalunya s'eixamplés qualitativament la definició de qui era, de qui seria considerat, català o catalana. A aquest fet, com és ben reconegut, Candel hi estava contribuint decisivament. Pel que fa a aquesta contribució, Andreu Domingo (2013) planteja, al meu entendre de manera pionera, una aportació rellevant: «La profunditat de la seva càrrega teòrica ha passat desapercebuda. [...] Fins a aquest moment, la immigració havia estat reconeguda com un fenomen de creixent importància que afectava la definició identitària i el futur (la supervivència) de la cultura catalana, però la identitat no s'edificava sobre el fet migratori, aquesta és la gran inflexió i la novetat» (p. 20 i 22).

En relació amb la línia argumental d'aquells crítics, m'ha semblat interessant, tot i que es va publicar una dècada i mitja més tard, referir-me a la valoració contraposada de l'obra de Candel que va fer Josep Termes, també des de l'acadèmia i des de posicions d'esquerres. Termes (1984) es va referir a *Els altres catalans* en aquests termes: «Penso que el llibre de Candel és d'una gran importància –tot i que no és evidentment un estudi ni tracta sistemàticament del tema–, perquè parteix d'un punt de vista diferent que els autors anteriors. És de fet l'única aportació al tema vista des de la immigració» (p. 157). A cap altra obra de les que Termes analitza críticament sobre la immigració del segle xx a Catalunya li dedicava aquell superlatiu. Probablement, això es relaciona amb una de les seves línies de recerca: la relativa a l'estudi de l'impuls de les classes populars, en el segle xix i primer terç del xx, en la construcció del catalanisme, enfront de la tesi sobre la configuració històrica fonamentalment burgesa del moviment nacional català. Per a la continuïtat d'aquesta línia de recerca, Termes (1984) considerava que: «Cal analitzar la catalanitat en la seva realitat viva, és a dir, en les vivències de les masses» (p. 9). Candel ho

havia fet i això, més enllà que no hagués mobilitzat les eines d'una recerca pròpiament dita, per Termes era un valor genuí.

D'altra banda, les concepcions essencialistes relatives a les identitats culturals, que eren les dominants a l'època, també entre el nacionalisme català, es basen, com és sabut, en la visió estàtica d'aquest fet cultural i, en conseqüència, es contraposaven als processos de canvi inherents a totes les societats; canvis que s'acostumen a generar en el món urbà on arriben les migracions.

Les concepcions essencialistes no podien preveure, per tant, que les persones immigrades fossin persones amb història, per a les quals era impossible que el seu «allà» desaparegués pel fet de ser «aquí». I, per tant, no podien tenir en compte la construcció de les dobles identitats culturals, ja que en la mesura que la d'origen persistís, això comportaria canvis en les essències –suposadament inamovibles– de la identitat cultural catalana. Es tractava del perill de canvis que des de principis de segle s'havien resumit amb l'expressió *la descatalanització* de Catalunya. I atès el fet que durant la dictadura franquista el catalanisme no solament no tenia accés a cap mena de poder polític, sinó que era perseguit policialment, el perill de desaparició era doble: tant per l'acció del poder franquista, com pels canvis que podien continuar esdevenint-se arran de la presència, tan nombrosa, d'altres identitats culturals. I, en fi, si tenim en compte que les migracions eren indispensables atesa la baixa natalitat catalana «de pura sang», el dilema podia ser realment angoixant i el futur es podia veure ben negre.

Candel ja era conscient d'aquella angoixa quan sis anys abans havia publicat «Los otros catalanes» a la *La Jirafa*. «No tingueu por; de tot això no en sortirà una Catalunya híbrida o succedània» (p. 19), havia escrit. La lectura de *Els altres catalans* descobria que, com he dit, gran part de la immigració arribada en el primer terç del segle, ja participava de la catalanitat i que la que estava en curs s'hi començava a apropar. Tanmateix, l'alegria per aquells processos envers la catalanitat podia veure's una mica torbada: Candel a *Els altres catalans* deixava constància, sense excepcions, del fet que l'assumpció de catalanitat tenia lloc en el marc de la construcció d'identitats plurals, de dobles identitats, i posava de manifest que en els indrets d'origen (en les estades en els pobles d'origen dels sectors de la immigració que ja es podia permetre aquelles despeses) era on se'ls estava reconeixent per primer cop la seva identitat catalana, sense negar-los, òbviament, la d'origen.

En el marc de les idees dominants en aquells anys en el món del catalanisme i el nacionalisme, era ben agosarat suscitar la possibilitat de les dobles identitats. I Candel també n'era conscient, quan referint-se al tema advertia: «Cal tenir en compte moltes coses quan es parla d'integració», que era el terme que es començava a utilitzar a l'època, com a substitutiu d'assimilació. I, tot centrant-se principalment en una d'aquelles coses, continuava així: «[...] els valors humans dels qui vénen. No s'hi pot passar una goma d'esborrar pel damunt. No es pot partir de la base que tot el que porten i el que han abandonat és negatiu; i tot el que troben aquí és positiu. Ja hem vist que no» (p. 323).

Avui, d'aquestes paraules, se'n diria fer pedagogia. I Candel no esperava que qui el llegís, formulés els seus dubtes o desacords. Ell mateix anava plantejant els pros i els

contres, amb exemples recurrents de conflictivitat a la vida quotidiana. I continuava fent pedagogia, perquè un i altre interlocutors –per mitjà de la multitud de petites històries que ell havia escoltat– entenguessin el motiu de cadascú per actuar com actuava per donar-los elements que facilitessin l’enteniment i l’apropament. El seu coneixement del món de la immigració –que havia posat de manifest en aquell article de 1958 publicat a *La Jirafa*– i el que posteriorment havia adquirit per escriure el llibre, tot duent a terme allò que avui anomenem *treball de camp*, li confirmaven aquesta capacitat humana que només es desenvolupa si s’emigra i que la gent que no hem emigrat no podem experimentar.

Candel estava d’acord amb les posicions que partien del fet que l’assumpció de catalanitat era ben probable que fos majoritària per part dels fills i filles de la immigració, i també probable pel que feia al jovent que havia arribat quan eren infants. Tanmateix, en contraposició a les posicions més esteses sobre aquest tema, ell afegia: «Personalment, volem fer l’observació que la primera generació, aquesta que segons tothom mai no s’integra, acaba estimant Catalunya» (p. 324). I així ho va demostrar aquella primera generació amb la seva ben notable presència en les mobilitzacions multitudinàries de la segona meitat dels anys setanta, tant a la capital com en altres ciutats del país, en què es reivindicava l’Estatut d’autonomia per a Catalunya i la llibertat i l’amnistia polítiques.

Un dels reconeixements més entusiastes a Candel, al qual podem accedir, és de Jordi Pujol, que, després de llegir l’article de *La Jirafa*, va voler conèixer Candel. Van mantenir una relació que, tot i els seus ben diferents posicionaments polítics, va perdurar al llarg de la vida i es va consolidar arran de la intervenció de Pujol perquè Candel escrivís i publicués *Els altres catalans*. L’any 1976, en una conferència amb el títol «La immigració, problema i esperança de Catalunya»,⁶⁸ (el mateix títol del llibre que va publicar aquell mateix any), Jordi Pujol (1976) exposava: «en especial, em vull referir a un article –aquest sí que va ser important–, un article de Candel titulat “Els altres catalans”, publicat en una revista d’aquella època [...]. Era un article que respirava no sols respecte, sinó també, des de la perspectiva d’un immigrant, enamorament de Catalunya. Aquell article, no solament obrí el camí a molts altres articles i treballs, sinó que va saber trobar el to just, positiu i cordial que convenia, i va fer una cosa molt més important que doctrina sobre la immigració –que era al que jo em dedico més–, més important que les definicions, que l’anàlisi demogràfica i les enquestes: va obrir el camí a l’esperança» (p. 3).

Des de les posicions essencialistes, la crítica més fulminant a *Els altres catalans* va ser la de Manuel Cruells l’any 1965. El títol de la seva publicació és ben explícit: *Els no catalans i nosaltres*.⁶⁹ No s’està de resoldre en un parell de frases la seva opinió sobre el llibre de Candel, tot argumentant: «(Els immigrants) poden ésser la nostra futura vitalitat econòmica evidentment, però poden ésser també un ferment de descomposició del que els catalans considerem essencial, si ells o els seus fills es queden en l’estadi impossible d’ésser un simples “catalans” o només uns “altres catalans”, cosa que no vol dir res. Si vol dir

68. Títol de la conferència i fragment citat, traduïts al català (<http://www.arrakis.es>).

69. Les cites de Manuel Cruells corresponen a les p. 10-21.

alguna cosa és que no s'és ni carn ni peix [...] no hi ha uns altres catalans, només hi ha uns catalans». Cruells s'explica, fent servir el plural majestàtic: «No som ni discriminacionistes ni racistes. Admetem tothom en aquesta situació de catalans, mentre es comportin com a catalans. I aquest comportament significa evidentment una dedicació, un entusiasme, una fidelitat, al que és fonamental per a Catalunya. Aquesta categoria neutra dels "altres catalans" és una invenció de Candel per justificar precisament aquesta manca de dedicació, d'entusiasme i de fidelitat dels que fa anys que són aquí o ja hi han nascut». Les valoracions relatives a la immigració en curs fan palès que l'autor no preveia en cap cas que a una part important de la immigració, si més no, se li pogués reconèixer la catalanitat: «Tenim una massa immigrada massiva, en constant augment [...]. És una massa explosiva, de vegades fins i tot vandàlica, sempre almenys cridanera i inculta, amb una mena d'orgull inconscient de la seva força primitiva, de la seva ignorància, gairebé podríem dir del seu analfabetisme». I, per descomptat, no preveia, o millor dit, li semblava inconcebible que es pogués mantenir la identitat d'origen: «No sé quina fidelitat poden tenir a la terra que els ha menystingut, que els ha mantingut en l'analfabetisme, els ha explotat sense donar-los cap possibilitat de superació, els ha fet passar fam, misèria, generació darrera generació».

Tanmateix, allò que preocupava Cruells en relació amb l'obra de Candel era el fet que hagués estat tan ben acollida per Jordi Pujol: «O Jordi Pujol no s'ha expressat bé, o no l'entenc. [...] *Integrar* és més que *conviure*. *Conviure* suposa dues comunitats que cerquen una forma de relació, *integrar* suposa que una comunitat es dilueix dintre de l'altra». I aquí es podria dir, popularment, que Cruells posava el dit a la llaga en posar sobre la taula la polisèmia que s'estava construint entorn del concepte *integració*. D'una banda, es posava en joc des de la seva vessant social per referir-se als drets bàsics als quals gran part de la immigració no havia accedit; i, de l'altra, se li atorgava un significat ambigu quan s'utilitzava en relació amb la identitat cultural. Era ambigu en el sentit que es rebutjava, com feia també Cruells, el terme *assimilació*, però, no obstant això, amb més o menys matisos, aquest era el significat que se li atribuïa.

Candel també rebutjava explícitament el terme *assimilació* i proposava *integració*, però ja hem vist que la seva concepció de les identitats culturals no és la que requereix l'abandonament de la identitat cultural d'origen per substituir-la per la de la societat de nou assentament. Candel entenia que la integració social, una bona integració social, propiciava o, fins i tot, es podria dir que promovia la integració en l'àmbit cultural, o millor dit, al meu entendre, l'adaptació cultural, en el sentit del procés que posa en joc l'aptitud de les persones per experimentar aquells canvis relatius al seu bagatge cultural que millor contribueixin a viure i conviure en una nova societat.

Candel va dedicar vuit capítols a descriure les condicions dels habitatges i dels entorns de vida, i enllaçava aquelles condicions amb els graus d'aïllament de la resta de la societat que se'n derivaven. Aquests eren els àmbits en els quals calien transformacions substancials, de tal manera que s'activés convenientment la interrelació entre integració social i adaptació cultural. Per descomptat que també es referia als serveis públics bàsics, sovint pràcticament inexistents, que una bona integració social requereix, i dedica una atenció

especial a l'escola. Tant en aquest àmbit com en relació amb la guetització dels barris on viu la immigració, Candel focalitzava especialment les conseqüències que aquelles mancances comportaven pel que feia a la impossibilitat d'accedir al marcador cultural principal de la nova societat: la llengua catalana. Les dificultats per al seu aprenentatge i el seu ús, així com els posicionaments sobre el tema, constitueixen un dels fils conductors del seu llibre. Ell recordava de manera entranyable l'escola on va anar en temps de la República, on va aprendre el català, i tant Teresa Pàmies, el 1964, com Alexandre Cirici Pellicer, el 1972, escriuen sobre l'experiència escolar de Candel.

Amb el títol «Francesc Candel, un dels "altres"», publicat a la revista *Nous Horitzons* (núm. 4, p. 39-41), Teresa Pàmies, que relacionava el «gran ressò social» del llibre a Catalunya amb el fet que hagués arribat ràpidament a l'exili, i que n'elogiava que l'edició fos en català, donava una de les claus d'aquell èxit editorial inesperat: el fet que respongués a «una necessitat del moment social, polític i literari de Catalunya». En relació amb el moment polític, es referia a la destrucció dels drets que hi havia durant la República, entre els quals destacaven els relatius a la llengua catalana. Posava com a exemple la infantesa de Candel quan aprenia català a l'escola i valorava «com la República estava a punt de resoldre el necessari aprenentatge de la llengua catalana tant de la gent nascuda aquí com de la que hi emigrava». La referència d'Alexandre Cirici al «famoso libro de Candel» és més puntual. L'article titulat «El clima cultural de la Cataluña de los treinta» publicat a la revista *Triunfo* (núm. 507: 37-43) recollia l'experiència escolar de Candel en relació amb la catalanitat i l'excel·lència del projecte pedagògic republicà a l'ensenyament primari.

Al llarg d'*Els altres catalans* es va posant de manifest que els immigrants amb qui Candel conversava, si formaven part de les migracions del primer terç de segle, entenien bé el català i en alguns casos el parlaven. Tanmateix, la majoria no el parlava, tot i que, s'anava fent palès que l'hagués pogut arribar a parlar si l'entorn ho hagués afavorit i les experiències de mofa i les que se'n derivaven haguessin estat inexistents o menys. L'assumpció de catalanitat era un fet entre sectors amplis de les migracions que portaven anys llargs vivint a Catalunya i, tret d'alguns casos a qui la guerra havia colpit especialment, vivien i treballaven en condicions millors que quan van arribar. Fos que la hipòtesi que relaciona integració social amb adaptació cultural formés part amb consistència dels punts de partida de Candel quan va començar el seu llibre, o fos que amb la seva capacitat d'aprendre del dia a dia la va anar construint arran del treball d'elaboració del llibre, és ben palès que aquella interrelació era una de les seves línies d'interès principals.

No voldria deixar d' aclarir que la mobilitat social a la qual es refereixen diferents autors d'aquells anys, i que Jordi Pujol mobilitzava i ha continuat mobilitzant en els seus escrits i intervencions orals en referir-se al camí per a la integració cultural, no és la que Candel constata en les seves converses. Seguint el símil que a vegades ha posat en joc Pujol en els últims anys, es podria dir que «l'ascensor social» s'encallava de manera definitiva al primer pis, ja que l'ascensió de peó a operari era tot el recorregut que la gran majoria dels homes immigrants podien assolir, i, tot i així, les llarguíssimes jornades laborals, juntament amb els treballs submergits de les dones, continuaven sent imprescindibles.

bles per assumir la hipoteca, l'escola de les criatures, i continuar vivint amb molta austeritat. És a dir, aquella perspectiva de mobilitat social inherent al sistema capitalista, que eliminava qualsevol tipus de marginació social, topava reiteradament amb la realitat. No era a processos especialment notoris de mobilitat social als que Candel es referia. Era ben limitada la mobilitat social que ell sabia que podia assolir-se i, amb tot i això, el procés d'assumpció de catalanitat avançava. Fent broma es podria considerar tot un encert que Candel escrivís sovint que «la terra tirava molt».

En relació amb l'ús que feia Candel del terme *terra*, no vull passar per alt que les seves formulacions sobre aquest tema van ser objecte de crítica. La seva frase més contundent apareix a l'article de 1958: «La terra mana i els homes ens hi humiliem» (p. 19), una sentència que es pot considerar que se situa en la concepció essencialista de les identitats culturals i que transmet la idea de submissió humana de la immigració a les configuracions culturals relatives a la nova terra d'arribada. De fet, tot i que no es tendeix a tenir-ho en compte, la sentència continua i acaba així: «El món evoluciona». És un final que pot fins i tot suggerir una certa incongruència, en la mesura que Candel contraposava un component de canvi a la transcendent immobilitat de la terra que generava submissió. La sentència completa diu: «La terra mana i els homes ens hi humiliem. El món evoluciona». Es tracta del colofó amb el qual, a l'article de *La Jirafa*, arrodoneix la tranquil·litat que, amb la frase «No tingueu por; de tot això no en sortirà una Catalunya híbrida o succedània», Candel volia transmetre als sectors catalanistes i nacionalistes més proclius a considerar la por a la descatalanització un perill que s'agreujava.

És innegable que aquesta frase posava de manifest unes concepcions que no es poden relacionar amb les que Candel anava explicitant al llarg d'*Els altres catalans*. En el llibre, però, no torna a escriure en aquests termes. No és que ja no s'hi refereixi més, però va matisant les seves sentències en la línia següent: «l'home s'aclimata, ja ho hem dit, mentre la terra segueix impertorbable», i proposa: «la terra segueix impertorbable, l'home s'aclimata, acaba estimant la terra on viu, sobretot –fixem-nos-hi bé, perquè això és molt important– si aquesta terra no li és hostil. I és aquesta generositat la que, al capdavant, el venç i se'l fa seu» (p. 31-32). Aquesta última frase, i molt especialment l'advertència entre guions que estableix com a prioritat la qualitat de les relacions socials, posa en relleu que Candel havia modificat el seu plantejament inicial, especialment el que va escriure a *La Jirafa*.

A pareu meu, el recorregut relatiu a aquest tema mostra que Candel va perfilant les seves idees al llarg del llibre, en la mesura que les contrasta amb la realitat, i no amaga cap detall dels ingredients que van configurant les seves reflexions. Aquest manera d'enfrontar-se a l'escriptura conforma, en la meua opinió, un dels elements més singulars del seu estil literari, que es pot resumir dient que quan comença a explicar-se sobre un tema no sempre sap com el resoldrà i fa partícip a qui el llegeix del recorregut de les seves disquisicions, que ben sovint són provisionals i que reprendrà més endavant, tot avisant del que està experimentant quan decideix deixar-ho estar, amb frases com ara: «Però tot això és un embull difícil d'aclarir. Deixem-ho» (p. 8) o «De tota manera em sembla que aquesta poc encertada divagació, aquí no val» (p. 12) o «Però canviem de disc, que ja ens

estem embarcant» (p. 19), i així, al llarg del llibre, ens va fent partícips dels seus dubtes i interrogants.

Si a aquesta consideració relativa al fet d'anar construint les idees a mesura que avança en l'escriptura del llibre, hi afegim les temptacions literàries, potser la sentència més criticada, la de *La Jirafa* –una revista precisament literària– en alguna mesura, perd envergadura teòrica. En *Els altres catalans* el mateix Candel s'explica pel que fa això: «De vegades, quan escrivim, ens deixem portar per un cert lirisme, pel gust de fer frases, per la "literatura", diguem-ho d'un cop. Nosaltres no ho voldríem pas. Sempre hem desitjat una literatura "aliterària". Dir la veritat i allò que sentim sense caure a les xarxes de la retòrica. És tanmateix difícil. La ploma ens domina. I en aquest llibre, justament perquè voldria que fos un llibre útil i esclaridor, voldria caure menys que mai en l'embut acomodatici de la preceptiva estètica. Dic això pensant en una frase que més o menys és l'eix d'aquest capítol: "L'home s'aclimata, mentre que la terra és impertorbable» (p. 32-33).

Acabaré aquest tema referint-me al fet que el títol del capítol «Forces tel·lúriques i ancestrals» (p. 63) jo diria que és desconcertant. No l'hagués pas atribuït a Candel, fins i tot pot semblar altisonant; potser es pot considerar una d'aquelles temptacions literàries. En canvi, el text del capítol és ben bonic: Candel, tot recordant la seva infància, es preguntava com podia ser que de petits, en un barri on el català no s'escoltava quasi mai, en els jocs infantils introduïssin paraules i frases que no entenien i que ell no va descobrir que eren catalanes ni en sabia el seu significat fins que va arribar a l'escola. I va recordant alguna cançó, expressions, paraules específiques d'uns i altres jocs i trapelleries infantils. «Cap de nosaltres sabíem el que volien dir aquelles paraules misterioses i màgiques, però tots alçàvem la ma, perquè si no, no jugàvem» (p. 64). Més endavant, qualifica aquests fets de «saviesa subterrània». No obstant, a diferència del títol del capítol, que no suscita pas, a parer meu, vivències infantils, la saviesa subterrània es pot relacionar amb la decisió de posar en joc un vocabulari que remet als imaginaris infantils que es configuren en el procés de descobriment del món. El fet és que Candel, parlant amb un amic seu de la infància, arribava a la conclusió següent: «Comentant aquesta saviesa subterrània nostra, [...], hem arribat a la conclusió, contràriament al que deia abans,⁷⁰ que ho havíem après dels fills dels pagesos que no tractàvem o dels vaillets del Port, un barri que tenia una certa idiosincràsia catalana, o de Can Tunis...» (p. 67). Tanmateix, immediatament Candel afegeix: «Però no ho sé». I continua rumiant els pros i els contres, fins que finalment arriba a la conclusió que són les relacions, d'una o altra mena, les que responen a la pregunta inicial, una conclusió, no obstant, que apareix de passada. Potser perquè les temptacions literàries li pesaven més?

Certament l'estil literari de Candel no deixa indiferent ningú. L'article de *La Jirafa*, com ja he explicat abans, va provocar reaccions ben diverses, des de la del crític del diari *Solidaridad Nacional*, fins a les lloances que van obrir el camí perquè acabés escrivint *Els*

70. Candel es referia a les línies anteriors en les quals havia atribuït l'origen d'aquell llenguatge infantil a la «saviesa subterrània».

altres catalans. Una part de les opinions crítiques respecte al llibre es relacionava amb el fet que a Candel no el preocupava especialment que la seva escriptura no es pogués enquadrar en un dels gèneres literaris preestablerts. Per aquest motiu, hi va haver opinions que consideraven que *Els altres catalans* era una novel·la, en el sentit que no es podia qualificar ni d'assaig ni de reportatge. Altres crítiques deien que li mancava metodologia, rigor acadèmic, per poder ser qualificat d'*assaig*. No fou cap rampell sense motiu que Jordi Pujol, en la conferència de 1976, tot valorant molt positivament l'obra de Candel, sense referir-se obertament a cap mena de crítiques, les ressitués o desqualifiqués, segons que es vulgui considerar, tot valorant el fet que Candel havia obert «el camí cap a l'esperança, ...més important que les definicions, que l'anàlisi demogràfica i les enquestes». I tot seguit ho reafirmava: «He volgut referir-me d'entrada a aquest article (de *La Jirafa*), no sols per retre l'homenatge que es mereix l'home que potser més ha fet, o dels que més, perquè el problema de la immigració es canalitzés cap a camins positius, sinó perquè entenc que centra bé el problema: estadística, sí, enquestes també, però sobretot una mentalitat, una actitud, una sensibilitat positives, esperançadores, generoses» (p. 3).

El mateix Candel s'havia posicionat sobre aquest tema en *Els altres catalans*: «Tot i que no tinc gaire tirada als números i fins i tot em fan horror les estadístiques, no tindrè més remei que donar-ne uns quants, encara que procuraré que siguin pocs, perquè m'estimo més mantenir-me fidel a la meua filosofia de reportatge i d'anecdota» (p. 155). Aquesta definició que ell mateix proposava per definir el seu gènere literari no se circumscribia a una de les formes prefixades i en altres moments, la matisa, considerant que el que ha escrit seria més un assaig reportatge.

En aquest terreny, la lloança a l'estil literari de Candel que va escriure Teresa Pàmies, una escriptora que, pel fet d'estar exiliada de ben segur devia desconèixer per on anaven part de les crítiques a Candel, introdueix elements que no es mobilitzaven aquí. D'aquelles tres claus, ja esmentades,⁷¹ que en la seva opinió explicaven l'èxit editorial d'*Els altres catalans*, en relació amb la del moment literari, aquesta autora, moguda per la urgència de trobar mitjans que facilitessin l'aprenentatge del català, defensava la necessitat d'interessar, tal com havia aconseguit Candel, el gran públic, cosa que la poca literatura publicada en català no estava aconseguint. I per aconseguir-ho calia, com feia Candel, escriure de manera planera, sobre temes candents que es coneguessin en profunditat i calia publicar en català.

Les lloances en tots els sentits que rebia i va continuar rebent pel seu llibre van fer decidir Candel a manifestar-se amb certa rotunditat, sense referir-se explícitament als crítics. L'any 1985, en el prefaci d'*Els altres catalans 20 anys després*, tot barrejant aquell sentit de l'humor que el caracteritzava, s'explicava així: «A causa del meu llibre *Els altres catalans* se'm va considerar en aquell moment un estudiós del fenomen immigratori a Catalunya, una persona que l'havia estudiat a fons. Jo no havia estudiat la immigració, l'havia viscuda. A partir de llavors em van fer pèrit o tècnic en la matèria. Fins i tot hi ha gent que, sense vacil·lar, m'ha batejat com qui més sap d'immigració. Res més lluny de la

71. Necessitat del moment social, polític i literari de Catalunya.

realitat. M'han continuat considerant estudiós del tema. I tampoc. Jo l'he viscuda la immigració. Ha estat això i prou. El que contarem d'ara en endavant en aquestes pàgines serà això: vivències» (p. 25).

Certament Candel no havia investigat la immigració. No li va interessar endinsar-se en mètodes, procediments i tècniques d'investigació. Però això no treu que amb la seva capacitat tan fina d'observació i reflexió posés en joc molts elements que són bàsics en els estudis sobre migracions.

Al meu entendre, el seu assaig reportatge, que també es podria definir com la seva crònica, va ser pioner en determinats tractaments de la immigració del segle xx a Catalunya. En les recerques sobre migracions al nostre país, hi ha alguns temes que encara avui no sempre es tenen en compte, de la qual cosa es deriven estudis en certa manera distorsionats o incomplets. Tanmateix, són temes que Candel ja tenia presents fa 50 anys, perquè formaven part de la realitat que tan bé coneixia i que sempre es va interessar per veure com canviava i per continuar coneixent-la millor.

Es tracta de temes com l'existència de la migració catalana del camp i la muntanya cap a la ciutat a les primeres dècades del segle passat; de la migració cap a Amèrica i els retorns; de les migracions polítiques durant i després de la Guerra Civil; les migracions estacionals, com les de la verema a França; l'emigració a Europa, que durant el franquisme s'entrellaçava amb les intensíssimes migracions peninsulars. Candel no se centra en aquests moviments migratoris, però no els ignora i van apareixent-ne referències al llarg de les petites històries dels seus personatges, i va deixant així testimoni acurat de la complexitat del fenomen migratori espanyol i català.

I aquesta realitat complexa que caracteritza les migracions al nostre país no és presentada de manera inconnexa, sinó concebant-ne la continuïtat. Per a Candel, les migracions d'abans de la guerra van continuar just en acabar-se i les migracions polítiques i econòmiques en un seguit de casos s'entrellaçaven, tot mobilitzant xarxes diverses entre llocs d'origen i d'arribada. És a dir, per a Candel era ben clar que la guerra havia interromput els grans moviments migratoris que ja havien començat, una concepció que els estudis acadèmics van trigar a formular amb claredat.

També és destacable que Candel sempre va escriure trencant amb la visió dicotòmica de la població, dominant en aquells anys en la majoria d'investigacions sobre les migracions procedents de l'Estat; una visió que classificava la població com a catalana i immigrada, tot negant, per omissió, que la població immigrada tingués orígens diversos. Per contra, Candel sempre identificava l'origen de les persones a qui es referia, fossin catalanes, valencianes, murcianes, andaluses, gallegues, aragoneses, extremeñes... Les diferències culturals relacionades amb l'origen, ja fossin més intenses o menys, formaven part de la seva concepció de la realitat sense exclusions. Això és un fet que avui ningú qüestiona, però que fa cinquanta anys no formava part del tractament de la immigració interior cap a Catalunya i no ho ha estat fins a la dècada de 1990 que s'incorpora de manera generalitzada, amb els estudis sobre les migracions actuals.

Candel escriu sobre l'existència de diferències culturals segons els orígens. A parer meu, cau sovint en tòpics, cosa que ell mateix a cops es pregunta. Ara bé, el fet de cons-

tatar diferències culturals, amb tòpics o sense, no el porta a interpretar que els problemes de convivència o les dificultats en les interrelacions socials fossin principalment degudes a aquelles diferències culturals. Era en les diferències socials on es trobava en gran mesura l'explicació de l'anomenat *problema de la immigració*, sense que se'n derivés que les diferències culturals es poguessin ignorar, ja que podien contribuir a explicar els perquès d'alguns problemes.

I per acabar aquestes referències a les aportacions de l'obra de Candel en l'àmbit de les interpretacions sobre el fenomen migratori, fer esment de nou a l'aportació relativa al fet que les identitats plurals són inherents al fet d'emigrar. Ell donava per entès, com he posat de manifest, que una de les diferències entre els altres catalans i els catalans és que la gent immigrada tenia, i continua tenint, sentiments d'identitat plurals en relació amb el seu origen i amb Catalunya, i que la catalanitat era perfectament compatible amb altres sentiments identitaris. Una concepció que establia diferències rellevants entre la visió de Candel i les concepcions i representacions culturals dominants en el nostre país sobre les interrelacions entre els processos d'integració social i d'adaptació cultural.

9.4. Conclusions: Candel des de si mateix

No voldria acabar, sense mencionar un altre valor del llibre: el títol. Vint anys després, el mateix Candel, sense voler-hi donar transcendència, escrivia que el títol havia estat un encert. Un títol que, com sabem, va fer història, perquè per primera vegada, amb tres paraules, un immigrant deia a la gent catalana i immigrada que les persones immigrades, andaluses, murcianes, gallegues, aragoneses... també eren catalanes; que, tot i ser diferents, podien ser catalanes. Però que, això sí, com que molta gent catalana no els considerava catalans o catalanes, doncs que aquell immigrant escriptor obria un espai nou que definia com a «altres». Altres, però també catalans, una afirmació que per a molta gent immigrada va ser el primer carnet d'identitat a què acollir-se en una societat i una terra que també sentien o començaven a sentir seves.

En aquesta línia, Candel, el 1985, ens fa una confidència, que a mi em sembla ben íntima, sobre què va representar per a ell mateix *Els altres catalans*: «Jo, a més, escrivint i publicant *Els altres catalans*, i amb la meua actitud respecte al tema, acabava de trobar, a més, la meua catalanitat i la raó de ser d'aquesta catalanitat, definitivament» (p. 21). Una afirmació que, a més que sigui susceptible de «tocar» els sentiments de qui la llegeixi, també és molt interessant, si es té en compte que sis anys abans de publicar *Els altres catalans*, a l'article de *La Jirafa* havia escrit: «Jo, que escric aquestes línies i que després les signaré, no sóc català, ni tan sols català dels altres. M'ho vaig perdre. Em va venir de dos anys que no nasqués aquí» (p. 18).

Es tracta de dues confidències personals que d'alguna manera poden suggerir que Candel també necessitava escriure aquest llibre, que el va acabar de fer famós. I dues confidències de Candel que es poden relacionar amb la idea que Candel, escrivint sobre la realitat com ho feia, no amagant-ne res i alhora posant sobre la taula pros i contres per

explicar-la, relatant les visions d'uns i altres dels seus i les seves desenes de petits protagonistes, exposant la seva pròpia opinió, sempre ponderada i sincera, anava revelant a qui el llegís una altra intimitat: les transformacions que seguia el seu mateix procés personal d'entendre i sentir-se en aquest món.

Referències bibliogràfiques

- CABRÉ, A. (1992). «Les migracions en la reproducció de la població catalana, 1880-1980». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 19-20, p. 33-55.
- CANDEL, F. ([1964] 1965). *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- CANDEL, F. (1985). *Els altres catalans vint anys després*. Barcelona: Edicions 62.
- CIRICI PELLICER, A. (1972). «El clima cultural de la Cataluña de los treinta». *Triunfo*, 507, p. 37-43.
- CRUELLES, M. (1965). *Els no catalans i nosaltres*. Barcelona: Edicions d'Aportació Catalana.
- DOMINGO, A. (2013). «'Català és... El discurs sobre immigració i identitat nacional durant el franquisme: Francesc Candel i Jordi Pujol». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 75, p. 9-32.
- PÀMIES, T. (1964). «Francesc Candel, un dels "altres"». *Nous Horitzons*, 4, quart trimestre, p. 39-41.
- PARRAMON, C. C. (2008). «Migracions: recordant Paco Candel». *L'Espai. Revista de Recerca i Divulgació*, 11, p. 14-20.
- PASCUAL DE SANS, À. (1968). «El impacto de la inmigración en una ciudad de la comarca de Barcelona: Hospitalet». A: Jutglar, A. et al. *La inmigración en Cataluña*. Barcelona, Edima, p. 71-78.
- PÉREZ DÍAZ, V. (1966). *Estructura social del campo y éxodo rural*. Barcelona: Editorial Tecnos, SA.
- PUJOL, J. (1976). «La inmigración, problema y esperanza de Cataluña». <http://www.arrakis.es>.
- PUJOL, J. (2007). «Ja es pot parlar de debò d'immigració?». <http://www.jordipujol.cat/files/conferenciacatalapdf.pdf>.
- SAN ROMÁN, T. (1996). *Los muros de la separación. Ensayo sobre alterofobia y filantropía*. Barcelona: Editorial Tecnos.
- TERMES, J. (1984). *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*. Barcelona: Editorial Empúries.

10. Galeria d'imatges

■ Inauguració. Pere Baltà, Xavier Bosch i Andreu Domingo.

■ Andreu Domingo.

■ Enrique Ortega-Rivera i Miguel Solana Solana

■ Joaquín Recaño Valverde i Antonio López-Gay.

■ Juan Galeano i Jordi Bayona i Carrasco.

■ Juan A. Módenes.

■ Pau Miret Gamundi.

■ Elena Vidal-Coso.

■ Dan Rodríguez García.

■ Clara Carme Parramon.

■ Participants.

En col·laboració amb:

